

Gesta : fiatal miskolci történészek folyóirata

Full text: [MATARKA](#) Website: <http://gesta.uni-miskolc.hu> RSS

19. évf. / 2022

Remarks: A szám önálló címe : Jubileumi kötet a miskolci bölcsészképzés elindulásának 30. évfordulójára

- ☐ **Sziszkoszné Halász Dorottya** Előszó gyanánt: intézettörténet dióhéjban a 30. Jubileum alkalmából [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 3-4
- ☐ **Süttő Szilárd** Cudar szerecsenmosdatás: ártatlan volt-e Cudar Péter? [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 5-22
- ☐ **Tringli István** A kúriai perben végzett idézés változásai a középkorban [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 23-31
- ☐ **Tózsá-Rigó Attila** Brünn, 1645. Egy ostromlott város a harmincéves háború idején [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 32-49
- ☐ **Kerekes Endre László** A pestis Zemplén vármegyében 1770-1771-ben [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 50-64
- ☐ **Fazekas Csaba** Prohászka Ottokár Gödöllőn. A püspök és a turanizmus [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 65-77
- ☐ **Rada János** „Védelmi helyzetre szorult az Egyház magában a pápai államban is”: risorgimento-képek a magyar egyházi historiográfiában [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 78-87
- ☐ **Csíki Tamás** Birtokpolitikai elképzelések az I. világháború időszakában [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 88-94
- ☐ **Viskolcz Noémi** Családi történetek a városból. Az Esterházyak és Nagyszombat a 17. században [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)] 95-104

GESTA MŰHELY

- Szlávik Gábor Tibor** Fejezetek az antant-ellenes oszmán dzsihád történetéből: a Szuezi-csatorna ellen intézett két török-német támadás. Első rész: a Szuezi-csatorna vonalának elérésért indított, német vezetésű török-arab támadás (1915. január 26.-február 4.) [[Teljes szöveg \(PDF\)](#)]

ELŐSZÓ GYANÁNT:
INTÉZETTÖRTÉNET DIÓHÉJBAN A 30. JUBILEUM ALKALMÁBÓL

Sziszkoszné Halász Dorottya

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
dorottya.szne.halasz@uni-miskolc.hu

30 év – egy emberöltő. Ennyi idő elegendő ahhoz, hogy az újszülött csecsemő felcseperedjen, elvégezze iskoláit, hivatásra leljen, munkát vállaljon és családot alapítson. Hosszú, kisebb-nagyobb röggökkel teli, küzdelmes folyamat, de megéri!

Hasonló fejlődésen ment keresztül az elmúlt három évtizedben a miskolci bölcsészképzés, azon belül a történelem diszciplína. Harminc esztendővel ezelőtt, 1992-ben megszületett a Bölcsészettudományi Intézet, melyben kezdettől fogva jelen volt egy, majd több történettudományi tanszék. Öt évvel később az intézet karrá alakult, majd egy évtized elteltével a történelem szak oktatásában résztvevő tanszékek is új szervezeti keretet kaptak, s 2007-től a Történettudományi Intézetbe integrálódva folytatták a munkát. A frissen alakult intézet vezetői posztját elsőként Gyulai Éva töltötte be.

Intézetünk 1992-ben Történettudományi és Művelődéstörténeti Tanszék néven látta meg a napvilágot, amiből egy éven belül kivált az Ókortudományi és Történelem Segéttudományai Tanszék, illetve a Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék. Vezetőik Faragó Tamás, Bessenyei József és Szabadfalvi József voltak. Az oktatási paletta színesedésével, az oktatói és hallgatói létszám növekedésével az évek során újabb és újabb tanszékek formálódtak, ami a szervezeti keretek folyamatos alakulását, illetve átalakulását eredményezte. Az egyik legjelentősebb változás a régészeti képzés indulása volt 2006-ban, mely az 1996 óta jelen lévő *Őstörténet és régibb kőkorkor régészete* szakirány „felnőtté válását”, önállóosodását jelezte. Ugyanakkor került sor a kétciklusú bolognai képzés, majd 2013-ban az osztatlan tanárképzés, legújabbban – 2022 szeptemberétől – pedig az utóbbi módosításának bevezetésére.

Mindezek a változások nem csak kihívásokat, de megújulási lehetőségeket is kínáltak az intézet számára, minek eredményeképpen a hozzánk je-

lentkezők ma már számos képzéstípus közül választhatnak. A tanári mellett diszciplináris oktatás is folyik, a történelem szak alap- és mesterszinten összesen hat specializációt kínál: az alapszakosok *Levéltár és Muzeológia*, míg a mesterszakosok *Kora újkori és újkori magyar történelem, Gazdaság- és társadalomtörténet, Hadtörténet*, valamint *Művelődéstörténet* tárgykörökre fókuszáló tanulmányokat folytathatnak. Ugyanakkor a régészet alapképzésben két koncentráció, az *Archeometria* és a *Roncsolásmentes* szakterületek közül lehetséges a választás. Reményeink szerint a régészet szak hamarosan mesterszinten is képezhet hallgatókat, de a megújult, *Régészeti örökségvédelem* elnevezéssel induló szakirányú továbbképzés is kiváló lehetőség az érdeklődők számára.

Az oktatásban betöltött szerep mellett kezdettől fogva igény mutatkozott a történelem tanszékek tudományos műhelyként történő működtetésére. Eme törekvés folyományaként 1997-ben első ízben jelent meg a „Fiatal miskolci történészek folyóirata” alcímet viselő *Gesta*, a későbbiekben pedig kutatócsoportok alakultak. A 2014 és 2020 között működő Társadalomtörténeti Kutatócsoport mellett 2015-ben – intézeti kezdeményezésre, de egyetemi karok közötti együttműködéssel – jött létre az Amerikanisztika Kutatócsoport.

A *Gesta* jelenlegi számával a bölcsészképzés és a történelem szak Miskolci Egyetem általi befogadásának 30. évfordulóját ünnepeljük. Végigtekintve a szerzők névsorán megállapíthatjuk, a 25 évvel ezelőtt indult periodika fiatal történészei mára elismert kutatókká és az újabb nemzedék(ek) utánpótlásáról gondoskodó oktatókká lettek. A bevezető sorok hasonlatával élve: családot alapítottak. E kijelentés helyességét igazolja a tény, hogy a Történettudományi Intézet jelenlegi oktatói gárdájában éppúgy, mint a *Gesta* aktuális számának szerzői között

szerepelnek olyan kollégák, akik a kezdetektől részesei a szak életének, miközben helyet kaptak az egykori fiatal történészek tanítványai, sőt már az ő tanítványaik is. A jelen kötet írásainak sokfélesége pedig hű tükrre az intézetben folyó kutatómunka sokszínűségének.

Kívánjuk, hogy a Történettudományi Intézet gyarapodása, s az újabb generációknak az intézet

oktatási és tudományos életébe történő integrálása az elkövetkezendő években is töretlenül folytatódjon! S bízunk abban, hogy az újabb kerek jubileum alkalmával további sikerekről, önálló doktori iskola létesítéséről is számot adhatunk!

CUDAR SZERECSENMOSDATÁS: ÁRTATLAN VOLT-E CUDAR PÉTER?

Süttő Szilárd

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
szilard.sutto@uni-miskolc.hu

Az 1382-ben bebörtönzött Cudar Péter esete csupán a 20. századtól vált érdekessé a korszakkal foglalkozók körében. Tudtunkkal semmi nyoma sincs, hogy akár a kortársak, akár az akkor történetekre következő fél évezred historikusai kételkedtek volna a magyar őrizet alatt álló oroszországi, azaz halicsi várak litván kézre juttatásának vádjával fogásba vetett volt oroszországi vajda bűnösségében. E tekintetben változás csupán a 20. századi Magyarországon következett be, de – mint látni fogjuk – ez sem forrásokon, hanem pusztá spekuláción alapult. Mivel e kérdéshez korábban, elsősorban két új, vagy legalábbis e vonatkozásban korábban figyelembe nem vett, meglátásunk szerint ebben az ügyben döntő jelentőségű forrás alapján már hozzászoltunk,¹ szükségesnek látjuk egy nemrég megjelent, Cudar Péter melletti apológia kapcsán ezen újonnan artikulált vélemény kritikai vizsgálatát, s így – illetve e mellett – saját korábbi álláspontunk újabb, némileg bővített és javított, lehetőleg még szilárdabb okadatolását.

Csukovits Enikő 2019-es munkájában a Nagy Lajos halála és Zsigmond trónralépése közti eszterdők vázlatos ismertetése során viszonylag részletesen foglalkozik az ügyel. Félreértések elkerülése végett idevágó sorait teljes terjedelemben közöljük, az alább ismertetendő és értékelendő lapalji jegyzetek számaikat szögletes zárójelbe téve. A szerző tehát a Cudarok felemelkedésének ismertetése után a következőket írja:

„Mária koronázásakor Cudar Péter az orosz vajdai posztot töltötte be, György öccse pohárnokmester, János fehérvári prépost volt, Imre pedig az egri püspöki székhelyen ült. [652] Októberben azután robbant a politikai bomba: a hír szerint Erzsébet királyné Cudar Pétert börtönbe vetette, mert hűtlenné vált, és lovagjaival több várat is az ellenséges litvánok kezére adott. [653] Cudar bűnére máig nem került elő érdemi bizonyíték, [654] de ha valóban árulást követett is el, magyar nemesként mindenképpen

megillette volna a törvényes eljárás joga; ha pedig bűnösnek bizonyul, a büntetést a szokásjog szerint még mindig meg lehetett hadi szolgálattal váltani. [655] Az a körülmény azonban, hogy Cudar Pétert bírói eljárás nélkül vásra verték, ráadásul bukásában osztoztak az orosz végektől távol lévő testvérei is, [656] inkább utal politikai leszámolásra, mint Cudar tényleges árulására. A királyné és a nádor tudatta az elit tagjaival, hogy új korszak vette kezdetét.”²

Elsőben is érdemes a „Cudar bűnére máig nem került elő érdemi bizonyíték” kitételt szemügyre venni a hozzáfűzött 654. jegyzettel³ együtt: „Süttő Szilárd igyekezett közvetett adatokkal alátámasztani Cudar árulását, állításai azonban csupán feltételezések: Süttő Sz.: *Anjou-Magyarország alkonya*, [kiemelés az eredetiben – S. Sz.] I. 36–45.” Annál is inkább indokolt ebből kiindulni, mert ez az érvelés megnyerte a Csukovits Enikő könyvét ismertető Rácz György tetszését is: „Csukovits az eltérő történeti véleményekkel kapcsolatosan ismerteti saját álláspontját, de korrekt módon jelzi, ha léteznek más értelmezések is”, és egyik példaként éppen ezt a 654. jegyzetet idézi.⁴

Mármint ebben a jegyzetben érvelésemnek és eredményeimnek – tehát a szerző szerinti feltételezéseimnek – sem ismertetését, sem cáfolatát nem találni, csupán minősítést. Ez még érthető lenne a terjedelmi korlátok miatt, ha a szerző utalna egy másik, akár tőle, akár mástól írt tanulmányra, ahol ezen állítólagos feltételezések racionális cáfolata olvasható lenne; de ilyesmire utalás itt nincs – és én magam sem ismerem efféle. Jelen munka második felében tehát megpróbálom újra, ha lehet meggyőzőbben, bemutatni a Cudar bűnössége melletti argumentumokat, de mindenekelőtt szükségesnek látom egy módszertani kérdés tisztázása, majd pedig a Cudar ártatlansága melletti érvek mérlegelése és kvalifikálása.

¹ Süttő 1997, ill. Süttő 2003: I. 36–45.

² Csukovits 2019: 131–132.

³ Uo. 132.

⁴ Rácz 2020: 1114.

A metodológiai probléma a „Cudar bűnére máig nem került elő érdemi bizonyíték” megfogalmazással kapcsolatban merül fel, amely legalábbis megengedi annak feltételezését, mintha csupán a Cudar Péter bűnösségét állító történészekre nehezedne véleményük bizonyításának terhe: a több mint hatszáz éve elhunyt személyt megilletné az ártatlanság vélelme, tehát ő a terhére rótt cselekmény kétséget kizáró bizonyításáig nem lenne bűnösnek tekinthető. Bármilyen csábítónak tűnjön is azonban a Cudarügy megvitatásának ezen útja, erre lépni a magunk részéről nem tudunk és nem is akarunk, és pedig nem a szóban forgó eset sajátosságai miatt – Cudar bűnössége mellett ugyanis egyhangúlag tanúskodik a krónikás hagyomány és ez utóbbi mellett szólnak a most már ismert hadtörténeti következmények is –, hanem egy általánosan érvényes körülményből kiindulva. A fenti meggondolás ugyanis jogi, az itt tárgyalt kérdés pedig történeti természetű; a jogszolgáltatás és a történeti kutatás posztulátumai pedig különbözőek.

A történettudomány – vagy legalábbis a közép-korkutatás, melynek egy ügyéről itt szó van – rég elhunyt egyénekkel foglalkozik, akik fölött evilági igazságszolgáltatás már nem rendelkezik, ennél fogva viselt dolgaik jelenkori büntetőjogi aspektusból történő megközelítése értelmetlen. A „történelem ítélőszéke”, bárki bármit is értsen alatta, semmiképp sem jelöl bíróságot, így a történész feladata nem ítélkezés – vagy éppen felmentés –, hanem a múlt rekonstruálása a források alapján, az ez utóbbiak által megengedett valószínűség erejéig, tehát a lehetőségekhez képest legpontosabb bemutatása annak, tulajdonképp mi is hogyan történt, „*wie es eigentlich gewesen*”.⁵ Ebből következik, hogy egyes történelmi személyeknek tulajdonított cselekmények vonatkozásában tények állítását és tagadását egyképp pozitív érvekre kell építeni, vagyis tudománytalan az ártatlanság vélelmének a kortárs büntetőjogból kölcsönzött alapelve mögé bújni. –

Sietve jegyezzük meg, hogy Csukovits Enikő munkájában található az állítása mellett felhozott pozitív érvek is, pontosabban három, amelyeket illő és szükséges gondosan szemrevételezni.

1.) Csukovits Enikő szerint, mint láttuk, Cudart, „ha valóban árulást követett is el, magyar nemesként mindenképpen megillette volna a törvényes eljárás joga”; illetve az, hogy „Cudar Pétert bírói eljárás nélkül vasra verték” – testvérei állítólagos, alább részletezendő bukása mellett – „inkább utal politikai leszámolásra, mint Cudar tényleges árulására”.

Vizsgáljuk meg ezt az érvet több szempontból is: a) először is egyáltalán biztosra vehető-e, hogy mellőzték a bírói eljárást; b) másodszor a tekintetben, hogy még ha így is történt, mennyiben számított ez törvénytelenységnek a 14. században; c) harmadszor pedig – és legfőképp – abból az aspektusból, hogy ennek az egésznek mi köze van Cudar bűnösségéhez, vagyis hogy még abban az esetben is, ha a bírói eljárás hiányát biztosra vehetnénk, e hiányosság mennyiben szólna Cudar ártatlansága mellett.

1. a) Hogy Cudar Pétert miféle eljárás eredményeképp, vagy éppen miféle eljárás mellőzésével ítelték el, nem tudjuk: az egyetlen kortárs kútfő, amely Cudar elfogásáról és vasra veréséről hírt ad, erről érdemi felvilágosítást nem tartalmaz.⁶ E kérdésről valószínűleg nem is fogunk többet tudni, ha csak valahonnan elő nem kerül egy erről tudósító forrás; ennek azonban minimális a valószínűsége. A bírói eljárás hiányát pusztán az ügyben kelt ítélettel hiánya nem bizonyítja, sőt még csak nem is valószínűsíti, minthogy éppen egy ilyennek keletkezése és fennmaradása lenne meglepő: egy efféle, magánjogi következmények nélküli bűnügyben esetlegesen írásba foglalt ítélet megőrzése az érintettnek, illetve utódainak és örököseinek nem állt érdekében.⁷

⁵ Ranke szállóigévé vált mondása első könyvének bevezetéséből: „*Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beygemessen: so hoher Aemter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloß sagen, wie es eigentlich gewesen.*” (Ranke 1824: V–VI.)

⁶ Az „*Elisabeth [...] militem [...] captivum vinculat*” (Czarnkow: 722.; a teljes passzust ld. alább, a 68. jegyzetben) formulázás, ahol tehát Erzsébet királyné az alany, és nem valamiféle bíróság, az állítmány pedig egyszerű cselekvő ige és nem műveltetés szerkezet, e tekintetben teljesen semmitmondó, mert ahogy nyilvánvaló, hogy az anyakirályné, a betű szerinti értelem

dacára, a bilincsbe verést nem személyesen realizálta, úgy az ítéletet sem kellett szükségszerűen neki személyesen kimondania: az származhatott egy, az ő befolyása alatt álló személytől vagy bíróságtól is.

⁷ Vö. pl. Angyal–Degré 1943: 5.: „A tisztán büntetőjogi hatású ítéleteknek a távolabbi jövőre joghatása nem volt, ennek következtében az ilyen ítéletet nem foglalták írásba, vagy ha írásba foglalták is, az érdekeltek ezeket nem őrizték meg, hisz az ilyen ítéletek a középkori oklevelek legfőbb céljára, az ingatlan tulajdonjog bizonyítására nem voltak használhatók. Középkori büntetőítéletekről többnyire csak akkor szerezhetünk tudomást, ha az ítéletből valamilyen magánjogi következtetést vontak le, pl. kártérítést követeltek az ítélethezozó bírótól.”

I. b) Ha azonban valóban mellőzték is a bírósági eljárást, az a 14. században egészen mást jelentett, mint jelentene manapság. Záh Felicián 1330-as ítéletlevelében a bírák hangsúlyozzák, hogy Károly király, jóllehet „nemcsak a saját, hanem a mások sérelmeinek ügyében is bírja, a kormányzás magára vételének jogán a bosszúállás kardját hordozva, a bűnök megkövetelte megtorlás jogosítványát” („*non solum suas, sed et aliorum iniurias, iuxta exigentias demeritorum vindicantis gladii, de iure suscepti regiminis gestans, ulciscendi facultatem*”),⁸ ámde ő „nem emelte fel sérelmeinek megtorlására bosszúálló kezét (*manus non iniciens ultionis*)”,⁹ hanem „a királyi jóság kegyes türelme” („*regalis benignitatis pia patientia*”)¹⁰ „a magyarországi nemesség egyetemességének bíraskodás céljából összejött gyűlésétől”¹¹ követelt elégtételt „a jog rendjének közbejöttével”¹² („*iuris moderamine mediante*”).¹³ E szerint tehát büntetőügyben csak „a királyi jóság kegyes türelme” ad szerepet a bíróságnak. Meg kell jegyezni, hogy Záh Felicián ítéletlevele minden egyedi borzalmassága mellett sem minták és párhuzamok nélkül álló dokumentum,¹⁴ hanem a római jog ismeretéről tanúszkodó irat: „Az irlgalmatlan ítéletet jogászi gonddal szövegezték.”¹⁵ Nincs komoly okunk feltételezni, hogy amit ebben az uralkodó büntető hatalmáról olvashatunk, azt lényegileg másképp gondolták volna az ítéletlevél kiállítását követő fél évszázaddal. – Ha tehát valami módon kiderülne is, hogy Erzsébet, a királlyá koronázott kiskorú leánya mellé annak férjhez meneteléig mintegy gyámul rendelt anyakirályné¹⁶ Cudar Péter esetében mellőzte a bírói eljárást, abban a 14. századi magyar aligha láthatta, s így mi sem láthatjuk a jogrend felforgatását, legfeljebb Erzsébet akarnokságának és agresszivitásának egy újabb, az eddig ismertek mellett azonban bízást másodlagosnak nevezhető jelét.¹⁷

I. c) Végül, és ez a legfontosabb: ha tényleg formális bírói eljárás nélkül börtönözték is be Cudar Pétert – ami, mint láttuk, egyáltalán nem biztos –, mennyiben utal, vagy éppen mennyiben utalna ez Cudar ártatlanságára? Semennyiben. Valamely büntető intézkedés esetleges jogi hiányosságai nem tesznek meg nem történtté egy korábbi, a teheltnek felrótt cselekményt. A bírói eljárás esetleg – bár nem tudni, mi módon – bizonyított mellőzése ebben az esetben csakis akkor bírna bárminő relevanciával Cudar ártatlanságának vagy bűnösségének kérdésében, ha e mellőzés mellett még az is bebizonyosodna, hogy Erzsébet anyakirályné nem lehetett biztos a Csukovits Enikőtől hiányolt „törvényes eljárás” kimenetelében, és ezért intézkedett „bírói eljárás nélkül”.

Ez utóbbi körülménynek azonban már csak feltételezése is teljesen irreális, a hatalmi ágak szétválasztásának újkori igényét a 14. századba visszavetítő anakronizmus, a tényleges hatalmi viszonyok figyelmen kívül hagyásával vagy nem ismerésével tetézve. Névleg ugyanis az ország uralkodója – és így legfőbb bírója! – Mária királynő volt, Erzsébet nagyjából tizenegy éves lánya, aki az ő gyámsága alatt állt; a király után rangban következő világi méltóságot, az uralkodóétól éppen Nagy Lajos utolsó éveiben függetlenedő bírói hatalommal járó nádorit¹⁸ pedig az a Garai Miklós töltötte be, akiről a korszakot felszínesen ismerők is tudják, hogy Erzsébet legfőbb bizalmasa volt.¹⁹ Nyilvánvaló, hogy Erzsébet éppúgy megbízhatott kislányának, illetve legfontosabb bizalmi emberének ítélezésében, mint annak idején I. Károly az őáltala összeválogatott és őtöle függő világi országnagyokéban, amikor Záh Felicián ügyében tőlük ítéletet kérve bemutatta nekik a merénylet véres bizonyítékait.

Ha tehát Erzsébet valóban nem fordult bírósághoz, annak semmiképp sem lehetett oka, hogy Cudar Pétert ártatlannak tudta, illetve attól félt volna,

⁸ CDH VIII/3. 422. (az „u” helyén használt „v” változtatásával).

⁹ Gerics [2004]: 209.

¹⁰ CDH VIII/3. 422.

¹¹ Gerics [2004]: 210.

¹² Uo.

¹³ CDH VIII/3. 422.

¹⁴ Egy 1338-as példa: Gerics [2004]: 210.

¹⁵ Gerics [2004]: 210.

¹⁶ Süttő 2003: I. 21.

¹⁷ Erzsébet kormányzati ténykedése bővelkedik efféle jelekben. Csukovits Enikő szerint ugyan (Csukovits 2019: 137. 682. jegyzet) „nem ismerjük, hogy a kortársakat pontosan mely intézkedések zavarták, csupán a következmény, vagyis az a biztos, hogy Erzsébet uralmát zsarnokinak tekintették” – de aki akarja, elég pontosan megismerheti ezen intézkedések néhány különösképp szemetszűrő reprezentánsát: Süttő 2003: I. 31–34. Ezen utóbbi

oldalakon csupán az anyakirályné törvényességet és jogszokásokat ignoráló, de egyenként nem országos jelentőségű gesztusait mutattuk be, amelyek azonban talán még jobban hozzájárultak személyének és az általa megvalósított nőuralomnak egykorú radikális elutasításához, mint katasztrofális kül- és belpolitikai befogásai, melyek az utókor szemében első pillantásra is karakterizálják csaknem négyéves uralkodói átokfutását.

¹⁸ Erről a függetlenedésről ld. további irodalommal: Süttő 2014b.

¹⁹ Kettejük kapcsolatát tekintve jelen vonatkozásban csak annyi a kérdés, hogy a rendkívül éles szemű, jól értesült és általában megbízható, de mégiscsak Mária királynénak, tehát Erzsébet leányának megbízásából író velencei diplomata, Lorenzo de Monacis mennyi joggal menti Erzsébet királynét azáltal, hogy Garait teszi meg a bajok kútfejének: „*Prima palatinus labes et causa malorum*” (Monacis: 326. [54. hexameter]). Erről ld. bővebben: Süttő 2009: 62–63., 33. jegyzet.

hogy a bíróság előtt Cudar ártatlanságára fény derül, s ez keresztülhúzza számításait; következőleg a Csukovits Enikőtől reklamált „törvényes eljárás”, vagy „bírói eljárás” – esetleg! – bebizonyosuló hiánya semmiképp sem enged Cudar ártatlanságára következtetni.

2.) Másodszor azzal véli Cudar Péter bebörtönzésének jogtalanságát Csukovits Enikő igazolhatni – mint ezt feljebb idéztük –, hogy az elítélt nem választhatta a fogság helyett a hadi szolgálatot: „ha valóban árulást követett is el, magyar nemesként mindenképpen megillette volna a törvényes eljárás joga; ha pedig bűnösnek bizonyul, a büntetést a szokásjog szerint még mindig meg lehetett hadi szolgálattal váltani.” Némileg talányos és mindenképp meglepő kijelentés: talányossága abban áll, hogy nem tudni, szerző szerint csak a nemesi árulókat illette-e meg a büntetés hadi szolgálattal való megváltásának joga, vagy a közrendűeket is; meglepő pedig azért, mert az olvasóban felmerül a kérdés, egyáltalán honnan veszi Csukovits Enikő, hogy létezett ilyen jog? A választ a kijelentéshez csatolt 655. lábjegyzet²⁰ szerint a szerző 2002-ben megjelent tanulmányának két oldalán²¹ találhatjuk. Vizsgáljuk meg tehát Csukovits Enikő fenti kijelentését és az ezt alátámasztani hivatott *locust*, mégpedig két aspektusból is: *a)* a vonatkozó – legalábbis a szerzőtől felhasznált – oklevelek frazeológiája enged-e ilyen jog meglétére következtetni; *b)* a valóságban kötötte-e az uralkodót büntető hatalma gyakorlásában efféle jog.

2. *a)* A fent idézett helyen valóban megjelenik, legalábbis Csukovits Enikő előadásában, „az a számos példával igazolható szokásjog, hogy a világi büntetést hadi szolgálattal lehetett megváltani”,²² a számos példát pedig a 323–324. oldalon említett esetek, valamint az ezekről kiállított oklevelek felsorolása²³ hivatott szemléltetni. Kilenc dokumentumról van szó; lássuk, milyen okulást nyújtanak e tárgyban.

Időrendben ezek között az első Nagy Lajos 1365-ös oklevele,²⁴ amely azonban valójában nem

tartozik ide, mert itt szó sincs a büntetés hadi szolgálattal való megváltásáról, hanem a király visszamenőleg, már korábban szerzett háborús érdemek jutalmazásaképp kegyelmez meg Sopron megyei nemeseknek.

A további nyolc kegyelemlevél 15. századi, pontosabban hét az 1409 és 1412 közti évekből származik,²⁵ egy pedig 1481-ből;²⁶ és való igaz, hogy ezekkel Zsigmond és Mátyás királyok utóbb teljesítendő hadi szolgálat fejében adnak kegyelmet. – E ponton azonban mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a hangsúly mind a nyolc esetben a kegyelem szón van, minthogy az oklevélbe foglalt intézkedések egytől egyig a fent említett két király kegyelmi tényei, s így e gesztusok egyöntetűen az uralkodói kegyelem és könyörületesség, a *gratia et misericordia* gyakorlásának megnyilvánulásai: Zsigmondnál általában a „*gratiam et misericordiam facientes specialem*” formula olvasható,²⁷ egyszer – egy szakadt, csonka oklevelében – ugyanez töredékesen,²⁸ egy ízben pedig a „*gratiam et misericordiam duximus faciendas*” szerkezet,²⁹ amint Mátyás említett kiadványában is a „*gratiam et misericordiam duximus faciendas speciales*” fordulattal találkozunk.³⁰ – A Csukovits Enikőtől bizonyító anyagként megjelölt oklevelek mindegyikében a mindenkori uralkodó kegyéről van szó, nem az elítéltek jogáról.

Jellemző továbbá, hogy a fenti formulák teljesen sablonosak, és úgy tűnik – bár a kérdés beható vizsgálata nélkül erről véglegesen mondani nem lehet –, hogy a lényegre tekintve nem térnek el a nevezett uralkodók többi, hadi szolgálatot nem említő kegyelemlevelének terminológiájától: Zsigmond például 1437-ben minden hadi kötelezettség kikötése nélkül a „*gratiam et misericordiam duximus faciendas speciales*” kifejezéssel,³¹ Mátyás pedig 1472-ben, szintén a hadakozás feltételül szabása nélkül, a „*gratiam et misericordiam fecimus speciales*” fordulat-
tal élve gyakorolja kegyelmezési jogát.³²

Érdemes megjegyezni, hogy ezek a megfogalmazások még csak nem is újak, tekintettel például arra, hogy a Cudar Pétert bebörtönztető Erzsébet

²⁰ Csukovits 2019: 132.

²¹ Csukovits 2002: 323–324.

²² Csukovits 2002: 323.

²³ Csukovits 2002: 323–324. 84–88. jegyzetek.

²⁴ 1365. június 4.: DL 5397.

²⁵ 1409. június 13.: DL 67 409; 1409. július 25.: DL 9576; 1409. október 12.: DL 31 371; 1409. november 8.: DL 62 215; 1410. január 17.: csak kiadásból ismert, itt említett szövege: CDH X/5. 64.; 1410. március 6.: DL 69 749; 1412. május 9.: DL 90 860.

²⁶ 1481. március 7.: DL 34 230.

²⁷ DL 67 409; DL 9576; DL 31 371; CDH X/5. 65.; DL 90 860.

²⁸ DL 69 749.: „[...] [*mi*]sericordiam facientes specialem”. – Bár témánkhoz nem tartozik, de megjegyzendő, hogy ebben az esetben nem „Kerepeci Gergelyt”, mint Csukovits Enikő írja (Csukovits 2002: 324.), hanem annak Miklós nevű fiát („*Nicolaum filium Gregorii de Kerepech*”) érinti a királyi intézkedés.

²⁹ DL 62 215.

³⁰ DL 34 230.

³¹ 1437. március 20.: DL 38 524 (Frangepán: I. 279–282, 286–288.).

³² 1472. május 5.: DF 278 726 (Teleki: XI. 471–474., a 472. oldalon téves, 1472. május 12-i dátumfeloldással).

királyné egy 1384. szeptember 9-éről datált oklevelében a „*gratiam et misericordiam faciendo specialem*”,³³ egy másik, ugyanezen év december 19-éről kelteztetben pedig a „*gratiam et misericordiam fecimus specialem*” szavakkal ad kegyelmet³⁴ – egyébiránt szintén bármiféle hadi szolgálat említése nélkül. Jellemző, hogy Cudar Péter 1385-ös – alább még érintendő, és semmiféle hadakozási kötelezettséget elő nem író – kegyelemlevelében Mária királynő is a „*specialem gratiam et misericordiam duximus faciendam*” fordulattal él.³⁵

A kegyelmezési aktus megnevezésénél is érdekesebb azonban annak indoklása. Miért gyakorolja Zsigmond, illetve Mátyás király a Csukovits Enikőtől bizonyítékul felhasznált nyolc oklevél szerint az ezen kegyelemlevelekben emlegetett kegyet és könyörületességet? Előírja ezt nekik valamely törvény? Kényszeríti őket valamiféle jog? Megköveteli az ország régi jó szokása? A vizsgált kiadványokban ezek egyikére sem található utalás, hanem – eltekintve attól, hogy Mátyás kegyelemlevelében olvasni lehet meg nem nevezett híveinek alázatos közbenjáró könyörgéséről³⁶ – ezek az oklevelek csak és kizárólag az uralkodó kegyességében, esetleg jóságában láttatják a kegyelem forrását. Zsigmond leginkább csak „királyi kegyességből eredően, amely inkább könyörülni szokott, semmint bosszút állni” („*de pietate regia, que magis misereri solet quam ulcisci*”) ad kegyelmet,³⁷ és praktikusán ugyanerről van szó, ha őt – az itt tárgyalt hét esetből kettőben – királyi kegyessége helyett királyi jósága motiválja („*de benignitate regia, que magis misereri solet quam ulcisci*”).³⁸ Mátyás oklevelében kissé bonyolultabban van az egyszerű indíték körülírva, de szempontunkból ez a formula különösen szerencsés, mert világosan szembeállítja a jogot a könyörülettel: „királyi jóságunkból, amellyel a vétkeket bocsánatban részesíteni és az elbukottakat

felemelni, egyszersmind a jog szigorát a könyörület szelídségével mérsékelni szoktuk” („*de benignitate nostra regia, qua delinquentibus veniam et lapsis sublevamen solemus impartiri, iurisque rigorem interdum lenitate misericordie consuevimus temperare*”).³⁹ – Hogy miként lehet a szokásjogot a Csukovits Enikőtől citált oklevelekbe bele-, illetve ezekből kiolvasni, rejtély.

2. b) Ámde Arany János óta tudjuk, hogy „kettős úton halad az emberi élet: egyik a gyakorlat, másik az elmélet” – szakadjunk el tehát kissé az oklevelektől, és vessünk egy pillantást a kibocsátóik uralkodása alatti, vagyis a Zsigmond és Mátyás kori joggyakorlatra. Ha ugyanis az előbbieknél, tehát a kegyelemleveleknek szavait – bár kétséges, mi okból – üres frázisoknak, az állítólagos szokásjog diktálta praxis szépíttetésének tekintenénk, akkor ez utóbbinak, a szokásjognak, nagyon világosan kellene rajzolódnia a való életből, hogy létezését egyáltalán el lehessen hinni. Ha tehát igaz lenne, hogy „a büntetést a szokásjog szerint még mindig meg lehetett hadi szolgálattal váltani”, aligha találhatnánk – legalábbis e két uralkodónk korából – hadi szolgálattal meg nem váltott súlyos büntetést.

De nem ez a helyzet. Zsigmond idejéből több tömeges kivégzést is ismerünk: életrajzírója, Mályusz Elemér szerint, „ha elkapta a düh, vérfürdőt rögtönzött”.⁴⁰ Az esetek ismeretében – ismét Mályusz szerint – „lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy a máglyák füstje és a szenvedés látványa után érzelmei is sóvárogtak”.⁴¹ Mátyás fent idézett királyi jósága sem nyilvánult meg állandóan; róla Kubinyi András állapította meg, szintén példákkal illusztrálva, hogy „tudott kegyetlen lenni”.⁴²

Ha tehát „a szokásjog szerint” a büntetést meg lehetett volna váltani hadi szolgálattal, nehéz elképzelni, hogy a Zsigmondtól Budán lefejeztetett,

³³ DL 42 303 (Süttő 2003: II. 125–126., 226. szám).

³⁴ DL 52 491 (Süttő 2003: II. 151., 272. szám).

³⁵ 1385. november 15.: DL 7165 (Süttő 2003: II. 286–287., 504. szám). Teljes szövegét ld. még: Süttő 1997: 319–320.

³⁶ DL 34 230: „...tum ad nonnullorum fidelium nostrorum humilime supplicationis instantiam nostre maiestati propterea factam, tum vero” stb. A közbenjárás általános, vagy éppen a közbenjárók név szerinti megemlézése nem ritkaság más kegyelemlevelekben sem: az elsőre ld. például a 35. jegyzet, a másodikra 32–34. jegyzetek hivatkozásait.

³⁷ DL 31 371; DL 62 215; DL 9576; egy csonka oklevélben töredékesen: „*de pietate regia, que magis misereri [...]*” (DL 67 409). Egy ízben a formula közepén a „*que magis misereri solet*” szavak helyén a „*quum magis misereri solemus*” („minthogy inkább könyörülni szokunk”) kifejezést találjuk (CDH X/5. 64–65.) – ámde ez az oklevél sajnos csak kiadásból ismert, és nagyon is kétséges az olvasat helyessége.

³⁸ DL 90 860; DL 69 749. Az utóbbi szakadt oklevélben a formula is csonkán, de kivehetően áll: „*[...]gnitate regia, que magis misereri solet quam ulcisci*”.

³⁹ DL 34 230. – Nem meglepő, hogy a kegyelem gyakorlásának idézett indoklásaiban nincs semmi rendkívüli, az lényegében ugyanígy fest a hadi szolgálatot meg nem követelő kegyelemlevelekben is, pl.: „*ex pietate reginali, que cunctis misereri solet magis quam ulcisci* [így!]” (Erzsébet királyné, ld. a 34. jegyzetet); „*qui clementiam semper comitem habentes potius misereri solemus quam ulcisci*” (Zsigmond király, ld. a 31. jegyzetet); „*nostra majestas, quae cunctis suis subditis plus solet misereri, quam ulcisci*” (Mátyás király, ld. a 32. jegyzetet); stb.

⁴⁰ Mályusz 1984: 44.

⁴¹ Uo.

⁴² Kubinyi 2001: 96.

„zengő lanton”⁴³ megénekelt harminckét vitéz,⁴⁴ Hédervári Kont István és társai – vagy közülük legalább néhányan – ne választották volna a hadakozást a kivégzés helyett. (Igaz, hogy a fennmaradt monda szerint egyiküknek, az utolsónak, Kont István Csóka nevű kardhordozójának Zsigmond felkínált valamiféle szolgálatot, amit az visszautasított, és így kellett elszenvednie ugyanazt a halált, mint urának – ámde ez témánkat illetően teljesen érdektelen, minthogy még ebben a históriában is a harminckettőből csak egy személy élhetett volna a kegyelemmel, ráadásul hadi szolgálatról, kiváltképp pedig szokásjogról itt egyáltalán nincs szó, még az ő esetében sem: csupán a síró fiú látványa indította meg – de nem túl mélyen – a királyt.⁴⁵) Ami pedig ennek az állítólagos szokásjognak Mátyás alatti létét vagy nemlétét illeti, alig hihető, hogy az 1467-es erdélyi lázadás száműzött, vérpadra küldött vagy éppen kínhalálra ítélt köznemesi vezetői⁴⁶ ne kaptak volna két kézzel a büntetés hadi szolgálattal történő megváltásának szokásjogtól garantált lehetőségén – ha lett volna bármiféle, szokás- vagy egyéb jog, amely számukra ezt a lehetőséget biztosítja.

Azt tehát, hogy Cudar Péter büntetését nem válthatta meg hadi szolgálattal, jogtalanságként, magát e feltételezett jogtalanságot pedig Cudar ártatlanságára utaló tényezőként felfogni nem lehet – hacsak nem az idevágó források szövegének és a tárgyalt korban érvényesülő joggyakorlatnak figyelmen kívül hagyásával.

3.) Harmadszor és végül – mint láttuk – a Cudar Péter elleni eljárás jogtalanságát Csukovits Enikő az elítélt testvéreinek sorsával próbálja valószínűsíteni: szerinte az, hogy „bukásában osztoztak az orosz végektől távol lévő testvérei is, inkább utal politikai leszámolásra, mint Cudar tényleges árulására. A királyné és a nádor tudatta az elit tagjaival, hogy új korszak vette kezdetét”. Ez első látásra valóban meggyőző és hatásos érv, mert a Cudar fivérének bukása, bármit is jelentsen ez, az olvasó elemi

felháborodását válthatja ki – mármint azon olvasóét, aki ezt elhiszi. Más olvasóban azonban felmerülhet a kérdés: egyáltalán mi igaz ebből?

Először is tisztázni kell, hogy a bebörtönzött testvér bukásában való osztozás alatt Csukovits Enikő nem szabadság-, hanem csupán hivatalvesztést ért. Ez abból világlik ki, hogy miután Engel Pál és Fügedi Erik munkáira hivatkozva⁴⁷ megállapítja – mint feljebb már idéztük –, hogy „Mária koronázásakor Cudar Péter az orosz vajdai posztot töltötte be, György öccse pohárnokmester, János fehervári prépost volt, Imre pedig az egri püspöki székből ült”, a most idézett „bukásában osztoztak [...] testvérei is” kitételhez egy lábjegyzetet fűz, a 656.-at, amely szerint: „Cudar Györgyöt már korábban felmentették pohárnokmesteri méltóságából, helyére az addig országos tisztséget nem viselő Forgács Balázs került. Imre egri püspöknek távoznia kellett az országból, a pápa áthelyezte az itáliai Imola püspöki székébe, csupán a fehervári prépostot nem érte retorzió. Engel: *Arch.* II. 46.”⁴⁸ – Minthogy azonban egyházi és világi méltóságok elvesztése még mindig súlyos csapást jelent az érintetteknek nézve, így hát Csukovits Enikő érvelését – és főként annak alapjául szolgáló állításait – érdemes és szükséges közelebbről is szemügyre venni. Vessünk egy-egy pillantást tehát az orosz vajda bukásában a szerző szerint osztozó három Cudar fivér sorsára, és lássuk, vajon tényszerűleg áll-e, amin a Csukovits Enikő-féle elmélet alapul: vagyis hogy buktak-e ezek együtt testvérükkel, bármilyen értelemben is, illetőleg hogy lehet-e hármójuk pályafutásából a vajda árulása helyett valamiféle Cudar-ellenes „politikai leszámolásra” következtetni.

3. a – Cudar János.) Órula még Csukovits Enikő is elismeri, hogy „nem érte retorzió”. Nehéz is lenne ezzel ellenkezőt állítani, mivel nevezett 1376-tól legalább 1402-ig háborítatlanul megtartotta a fehervári prépostságot⁴⁹ – csakhogy már maga ez a tény

⁴³ Thuróczy / Horváth: 309., eredetiben: „*resonanti lira*” (Thuróczy: 211.).

⁴⁴ Emlékezetükről ld. Mályusz 1984: 268.

⁴⁵ „Egyesek azt állítják, hogy ezek a nemesek harmincegyen voltak. Kivégzésük után azonban Kont István Csóka nevű kardhordozója feltartóztathatatlán könnyekben tört ki, és állandóan zokogott. A király látta, és azt mondta: »Fékezd, fiam, a könnyeidet, hagyd abba a sírást: íme én, a te urad, többet adhatok neked, mint az, akit lefejeztek.« A fiú állítólag ezt felelte neki: »Sohasem szolgálnálak téged, te cseh disznó.« A király parancsára ugyanazt a büntetést kellett elszenvednie, mint urának, így lett teljes a mondott szám.” (Thuróczy / Horváth: 310.) – Eredetiben: „*Hos etiam nobiles nonnulli unum et triginta fuisse tradunt. Cum autem exterminatis illis spatarius Stephani Konth Chowka voca-*

tus irrevocabiles dissolutus in lachrymas fletibus vacaret asiduis, et rex illo conspecto dixisset: Compesce, fili, lachrymas, et flere desiste, en ipse dominus tuus, qui tibi plura donare potens sum, quam ille, qui decollatus est. Ad hec puerum respondisse ferunt: Ego, inquit, tibi velut scrophe Bohemicali serviturus ero nunquam. Qui tandem iussu regis eandem, quam dominus suus, sententiam subisset, et numerum adimplevisset predictum.” (Thuróczy: 212.)

⁴⁶ Róluk további irodalommal: Nógrády 2005: 132–133.

⁴⁷ Pontosabban Engel 1996: II. 46. és Fügedi 1986: 42–43. alapján (Csukovits 2019: 131. 652. jegyzet).

⁴⁸ Csukovits 2019: 132. (Kiemelés az eredetiben, a megadott szakirodalom Engel Pál archontológiájának névmutatója: Engel 1996: II. 46.)

⁴⁹ Engel 1996: I. 83.

ellentét a szerző feljebb idézett politikai leszámolásos elméletével, annak nagyvonalú kijelentésével, hogy Cudar Péter bukásában osztoztak volna testvérei is.

3. b – Cudar György.) Csukovits Enikő szerint őt „már korábban felmentették pohárnokmesteri méltóságából” – ami persze megint nehezen egyeztethető össze a Cudar Péter bukásában való osztozással. Ráadásul Cudar Györgyhöz nem nőtt hozzá a pohárnokmesteri méltóság, ettől korábban már kétszer is meg kellett válnia,⁵⁰ anélkül, hogy ebben bárki is politikai leszámolást szimatolt volna.

Ezúttal viszont, tehát 1382-ben, hivatalvesztése tényleg összefüggésben állhatott fivére tétével, még ha ez nem is utal „politikai leszámolásra”. Mivel a vonatkozó archontológiai adatok meglehetősen hézagosak,⁵¹ nem tudjuk pontosan, Cudar György mikor kényszerült átengedni posztját utódjának, Forgács Balázsnak: előbbi utoljára egy 1382. augusztus 24-éről keltezett *privilegium*⁵² méltóságsorában szerepel pohárnokmesterként, az utóbbi pedig először egy 1383. január 11-i datálásúban.⁵³ A váltás tehát egy csaknem öt hónapnyi intervallumon belül bármikor megtörténhetett, és nagyon is könnyen elképzelhető, hogy Cudar Péter bebörtönzésekor, vagy közvetlenül az után került rá sor.

Azonban még ha így történt, abban sincs semmi rendkívüli: egy árulás vádjával bebörtönzött személy testvéreinek jelenléte az udvarnál fokozott biztonsági kockázatot jelentett vagy legalábbis jelenthetett, függetlenül attól, hogy az elítélt testvér mit tett, vagy mit nem tett. Hogy egy rossz szándékú udvari főméltóság-viselő, jelesen egy pohárnokmester, mekkora veszélyforrás volt, arra legjobb

példa éppen a Cudar György helyébe lépő Forgács Balázs, aki tudvalevőleg merényletet követett el II. (Kis) Károly király ellen 1386. február 7-én. Cudar György eltávolítása az udvarból tehát még abban az esetben is, ha ez tényleg fivérének ügyével függött össze, nem „politikai leszámolásra”, hanem józan óvatosságra utal.

3. c – Cudar Imre.) Végül pedig Cudar Péter bebörtönzésével kapcsolatba hozni azt, hogy „Imre egri püspöknek távoznia kellett az országból, a pápa áthelyezte az itáliai Imola püspöki székébe”, csúnya elnézés vagy durva csúsztatás. *Ignotos fallit, notis est derisui*. Cudar Imrének ugyanis nem kellett távoznia az országból és egri püspök maradt egészen 1384 nyaráig, amikor is VI. Orbán pápa őt imolai, majd kevéssel utóbb Kanizsai Jánost egri püspökké nevezte ki.⁵⁴

Az 1384-es fejlemények azonban semmiképp sem tekinthetők az 1382-es – állítólagos – politikai leszámolás részének. Nemcsak azért, mert majdnem két évvel később történtek, hanem kiváltképp azért, mert 1384 nyaráig Cudar Imre nyilvánvalóan élvezte az udvar bizalmát.

Kiviláglik ez már abból is, hogy ez időből egri püspökségét nemcsak saját,⁵⁵ illetve helynöke⁵⁶ kiadványai bizonyítják, hanem az uralkodói oklevelek méltóságsorai⁵⁷ is: egészen, mint láttuk, 1384. június 22-éig.⁵⁸ Ez azért fontos, mert eleve kizárja annak feltételezését, hogy Cudar Imre bárminemű száműzetésben vagy illegalitásban igénycímként használta volna az egri püspöki titulust.

Még jelentősebb azonban Cudar Imre követként való megjelenése a kislengyelországi nemesség 1382. december 6-i wíslícai gyűlésén,⁵⁹ amely a

⁵⁰ Engel 1996: II. 46., ill. Engel 1996: I. 44.

⁵¹ Engel 1996: I. 44. (A két további adat is innen.)

⁵² DL 105 454.

⁵³ Bánffy: I. 371–373.

⁵⁴ E székváltás közelebbi körülményei és közvetlen okai nem ismertek, valamint napi pontossággal még az ideje sem: az 1384. augusztus 27-i, Kanizsai az egri püspökségben megerősítő bulából (DL 7098, szövege: Pray 1776–1779: I. 209–210.) csak annyi derül ki, hogy a pápa minap („*nuper*”) az egyházmegyéjétől akkor már távollévő („*absentem*”) Imre egri püspököt áthelyezte az üresedésben lévő imolai püspökség élére. Cudar Imre Mária királynő 1384. június 22-i dekrétumában (kiadása: DRH 142–145., ott nem említett példányairól: Süttő 2003: II. 99., 176. szám) még egri püspökként említetik, de Erzsébet királyné július 18-i parancsát (Süttő 2003: II. 111., 199. szám) már az egri püspökség javainak gondnokaihoz („*tutoribus*”) intézi. – Az ügy nyilvánvalóan összefügg a belpolitikai ellentétek 1384 nyarára bekövetkezett kiéleződésével, amely ez év augusztusában országos méretű belháború kitöréséhez vezetett (minderről ld. Süttő 2003: I. 50–53.), de hogy az akkori eseményekben milyen része volt Cudar Imrének, nem tudni.

⁵⁵ Két áfirt oklevele 1382. december 21-éről, illetve 1383. január 6-áról: DF 268 555.

⁵⁶ „*Petrus Knol, licentiatu in decretis, archidiaconus de Patha, canonicus ecclesie Agriensis vicariusque venerabilis in Christo patris et domini domini Emerici, Dei et apostolice sedis gratia episcopi loci eiusdem, in spiritualibus generalis*” oklevelei 1383. február 14-éről (DL 102 907), valamint november 8-áról (DL 96 591: itt a főesperes *archidiaconus*ként írva).

⁵⁷ Ezek összeállítása: Engel 1996: I. 548., hozzá némely kiegészítések: Süttő 2003: I. 168–169.

⁵⁸ Ld. az 54. jegyzetet.

⁵⁹ Erről ld. Czarnkow: 724., Długosz: 105–106. Czarnkowi János a magyar követség tagjait nem nevezi meg, és Długosznál is a magyar delegációnak csak két egyházi személyisége szerepel névvel: István (!) egri („*Stephanus Agriensis*”), valamint János csanádi püspök (Długosz: 105.). Az előbbi keresztnév elírása biztosra vehető, minthogy ez időben István nevű püspök a szűkebb értelemben vett Magyarországon nem volt (ld. pl. az 57. jegyzetben közvetve említett méltóságsorokat), de még a dalmát és horvát főpapok között is ekkoriban csak egy ilyen akadt, a farrai (*episcopus Pharensis*). Órola azonban nemigen lehet szó, nemcsak a Dalmácia déli részén lévő város (ma Horvátországhoz

lengyel trónöröklés rendezésének, vagyis inkább a rendezés visszavetésének egyik nevezetes állomása volt. Nagy Lajos ugyanis, mint ez köztudott, 1370-től Lengyelország királya is volt, és halála után az özvegyére maradt egyik, vagy talán éppen legfőbb külpolitikai probléma a lengyel szukcesszióé volt. Az ügyet Nagy Lajos kielégítően el nem igazítva hagyta hátra, Erzsébet pedig csak tovább bonyolította, amíg tehetette, és az események túl nem nőttek szerencsétlen taktikázásán.⁶⁰ Szempontunkból itt azonban csak annyi a lényeges, hogy a fent említett wíslícai gyűlésen, tehát egy szerfelett kényes és fontos diplomáciai küldetésben az anyakirályné egyik követeként Cudar Imre tűnik fel – az a Cudar Imre, aki ekkorra már Csukovits Enikő előadásában kegyvesztett, bukott, hazájából elűzött szereplője a történeteknek.

Összefoglalásképp tehát, summázva a Csukovits Enikőtől szuggerált teória vizsgálatának eredményeit, megállapíthatjuk, hogy sem Cudar Péter elítélésében, sem bebörtönzésében, sem testvéreinek sorsában nincs semmi, ami „politikai leszámolásra” utalna, következésképp a Cudar fivéreken ilyenvalaminek az áldozatait látni nem lehet – legfeljebb ha valaki forrásokat is kiszűrő tényviszaverő szemüvegen keresztül szemléli Cudar Pétert és korát.

Ezek után tekintsük át a Cudar-ügy forrásait és irodalmát; közelebből pedig nézzük először a krónikás hagyományt.

A várak litván kézre kerüléséről tudunkkal csak két krónikában lehet olvasni, mindkettő lengyel.

A kortárs Czarnkowi János (Janko z Czarnkowa, Jan Czarnkowski, 1320 körül – 1387) imígy számol be az ügyről: „Halála után pedig [ti. Lajos király halála után – S. Sz.] a magyarok Oroszország igen erős várait, amelyeket az áldott Kázmér, Lengyelország néhai királya – éppen nem a lengyelek számottevő fáradozása és költsége, valamint vérük bőséges hullatása nélkül – megszerzett és uralma alá vetett, áruló módon elvesztegették, tudniillik egyebek mellett Krzemieniecet,⁶¹ Oleskót,⁶² Przemyślt,⁶³ Horodlót,⁶⁴ Łopatynt⁶⁵ és Śniatynt⁶⁶ pénzért átadták Lubartnak, a łucki⁶⁷ litván fejedelemnek; ami miatt Erzsébet, Magyarország királynője egy magyar vitézt, aki Oroszország előljárója és elhunyt férje nagyon kedvelt embere volt, bilincsbe verve fogságba vetett.”⁶⁸

A következő évszázadban a hírneves Jan Długosz (1415–1480) ezt a tudósítást a következőképp módosította: „Azok a magyar vitézek ugyanis, akikre Lajos király – a lengyelek megcsalásával az orosz földeket Lengyelországtól Magyarországhoz csatolandó – Oroszország jelesebb várainak őrizetét bízta, amely várakat Kázmér, Lengyelország királya a lengyelek vére hullása árán vívott és szerzett meg, e vitézek tehát tudomást szerezve Lajos király haláláról, az általuk birtokolt várakat, tudniillik Krzemieniecet,⁶⁹ Oleskót,⁷⁰ Horodlót,⁷¹ Łopatynt⁷² és Śniatynt⁷³ az akkor Łuck⁷⁴ várát birtokló Lubart fejedelemtől nagy tömeg arannyal és ezüsttel megvesztegetve ennek kezére játsszák, Lengyelország

tartozik, neve Hvar, olaszul Lesina) távoli fekvése, hanem a püspököknek – a magyar politikátörténet vonatkozásában értett – jelentéktelensége, valamint vélelmезhetően előrehaladott kora miatt sem: már 1348-tól ezen egyházmegye püspöke volt (Eubel 1913: 398.), és egy 1384. április 3-áról keltezett *privilegium* (Süttő 2003: II. 57–58., 104. szám) méltóságsora már utódját, Benvenutót említi. Ő tehát aligha járhatott Erzsébet küldötteként Lengyelországban, különösképp nem úgy, hogy egri püspököknek higgyék. Az elírást talán némileg magyarázza, hogy nem sokkal később valóban állt az egri egyházmegye élén István nevű püspök: Cikó István, 1387-től 1399-ig (Engel 1996: I. 68.).

⁶⁰ Erről ld.: Süttő 2003: I. 67–72.

⁶¹ Ма Кременець (Ukrajna).

⁶² Ма Олесько (Ukrajna).

⁶³ Lengyelország. Przemyśl litván kézre kerülése, mint erre alább kitérünk, gyakorlatilag kizárható, s így elképzelhető, hogy valójában Peremyrlől (ma Перемиль, Ukrajna) van szó (vö. Kucziński 1972: 576.).

⁶⁴ Lengyelország.

⁶⁵ Ма Лопатин (Ukrajna).

⁶⁶ Ма Снятин, Ukrajna. Śniatynnak a többi vártól való távolsága miatt elképzelhető, hogy valójában Siestratyn (ma Сестрятин, Ukrajna) az említett utolsó vár (vö. Kucziński 1972: 576.).

⁶⁷ Ма Луцьк (Ukrajna).

⁶⁸ „Post mortem vero ejusdem [sc. „Lodvici” regis – S. Sz.], *Ungari castra fortissima in Russia per Kazimirum felicem olim regem Poloniae non sine magnis laboribus et expensis ac effusione sanguinis Polonorum aquisita et ditioni suae subjecta, proditio-naliter perdiderunt, videlicet Crzemienecz, Oleszsko, Przemisl, Grodlo, Lopatin, Snatin et alia, pecuniis receptis Lubardo Litvano duci de Luczsko praesentabant; propter quod Elizabeth Ungariae regina quendam militem Ungarum, capitaneum Russiae et multum carum viro suo praemortuo captivatum vincula-vit.*” (Czarnkow: 722.) A kiadott szöveget, majdnem jól – a várak közül csak az elsőt említve meg, továbbá öt kisebb-nagyobb pontatlansággal, valamint a kiadás évét 1872 helyett 1852-re téve –, Csukovits Enikő is hozza (Csukovits 2019: 131. 653. jegyzet).

⁶⁹ Ld. a 61. jegyzetet.

⁷⁰ Ld. a 62. jegyzetet.

⁷¹ Ld. a 64. jegyzetet.

⁷² Ld. a 65. jegyzetet.

⁷³ Ld. a 66. jegyzetet.

⁷⁴ Ld. a 67. jegyzetet.

hitükre bízott várakat eladják, és e várakból kivonulva gyalázatos nyereségükkel megrakodva visszatérnek Magyarországra. Erzsébet királyné, Lajos özvegye azonban nem hagyta büntetlenül eme hitességüket, hanem többet közülük vagy bebörtönöztetett, vagy lefejeztetett, javaikat pedig, örökségeiket, valamint minden birtokukat a királyi kincstár javára lefoglalta, és mind rájuk, mind egész nemzetségükre az örök becstelenség bélyegét sütötte.”⁷⁵

Helytelen volna a két híradást egynek venni, mondván, hogy Długosz Czarukowi János munkájából dolgozott; mert igaz ugyan, hogy ezt tette, de távolról sem szolgálta másolt, hanem nagyon is szuverén módon bánt forrásával. Ahol szükségesnek látta, az alapul szolgáló textust lényegesen átalakította – amire például szolgál Nagy Lajos lengyelországi adószabályozásának eltérő bemutatása a két krónikásnál⁷⁶ –, és azt is láttuk, hogy Długosz szövege a wíslői gyűlés kapcsán jelentős többletet tartalmaz.⁷⁷ – Van tehát jelentősége, hogy Długosz a halicsi árulással kapcsolatban nagy vonalakban átveszi Czarukowi előadását; különbség leginkább csak a tekintetben van a két mű között, hogy Długosz több személy megbüntetéséről is tud, valamint a Czarukowi Jánostól felsorolt, litván kézre juttatott várak közül – úgy tűnik, igen bölcsen – kihagyja Przemyśl. Ez utóbbi korrekció emelni látszik a tárgyalt ügyben Długosz hitelét, mint ezt majd Przemyśl kapcsán láthatjuk.

A krónikás hagyomány tehát Cudar Péter bűnösségének tekintetében egyöntetű, tudtunkkal egyetlen elbeszélő forrás sem támasztja alá a fentebb leírt politikai leszámolásos elméletet. Ennek megfelelően a magyar történetírók sem próbálkoztak a lengyel krónikások meghazudtolásával, hanem az árulást tényként fogadták el: Katona István 1790-ben,⁷⁸ Horváth Mihály 1843-ban,⁷⁹ Szalay László 1852-

ben,⁸⁰ Márki Sándor 1885-ben,⁸¹ Pór Antal 1895-ben.⁸²

Cudar Péter, illetve a Nagy Lajos halála és Zsigmond trónra lépése közti esztendőket megítélésében lényegi változás csak Hóman Bálinttal következett be. Ő tisztán felismerte „a nagy átalakulásokhoz vezető rövid, de epochális korszak”⁸³ jelentőségét, illetve addigi félremagyarázását, és ezen évek hagyományos ábrázolását saját történeti érzéke és intuíciója alapján, nagy szuggesztív erővel rajzolta át. Az új tablónak azonban csak néhány vonása bizonyult időtállóknak, a kép többi eleme részben a forrásoknak a maitól messze elmaradó hozzáférhetősége, részben Hóman koncepciójának olykor – például Cudar Péter esetében – a már rendelkezésre álló kútfőket is kiiktató ereje folytán szűrült bele a történetírás felejtető múltjába.⁸⁴

Hóman ugyanis bevallotta „az ifjabb Lackfi István”⁸⁵ személyében egy egész párt,⁸⁶ sőt egy korszak: a nagylajos lovagkor megtestesítőjét”⁸⁷ látta, valamint „Lackfi Istvánt, Cudar Pétert, Szécsi Miklóst és társait”⁸⁸ egy többé-kevésbé homogén csoportosulás személyiségeiként állította be. Ennek megfelelően Czarukowi Jánost és Długoszt, akiknek műveit egyébként a korra vonatkozó „legfontosabb források”⁸⁹ közt említi, Cudar Péter ügyében teljesen figyelmen kívül hagyta, mégpedig nemcsak az orosz vajda árulásának, hanem fogságának tekintetében is. Szerinte Cudar Zsigmond és Mária lengyel trónöröklése melletti állásfoglalása miatt érte retorzió, ez viszont kimerült abban, hogy „elmozdították tisztéből s néhány kétes jogcímen birtokolt Zemplén megyei falvától is megfosztották”.⁹⁰ Így aztán Hóman előadásában Cudar Péter már az 1384-

⁷⁵ „Hungarorum enim milites, quibus Ludowigus rex castra Russye insigniora, a Kazimiro Polonie rege Polonorum sanguine expugnata quesitaque, Polonis destitutis, Russye terras a Polonie Regno sequestraturus et Hungarie Regno adiecturus, tenenda comiserat, morte Ludovici Regis comperta, castra que possidebant, videlicet Crzemieniec, Oleschko, Hrodlo, Lopatin, Snyatin, duci Lubardo tunc castrum Luczsko optinenti, produnt, magnaue auri et argenti quantitate ab eo corrupti, castra Regni Polonie fidei eorum comissa, venundant, et castris prefatis excedentes, turpi lucro subfarinati Hungariam repetunt. Non tulit autem Elizabeth regina Ludovici relicta impune hanc eorum perfidiam, sed plerosque eorum aut in carceres coniecit, aut capite multavit, bonaque eorum, hereditates et quaslibet possessiones applicavit fisco regio, et tam ipsis quam universe stirpi eorum notam perpetue infamie inussit.” (Długosz: 103.) Erre a tudósításra – Długosz egy régebbi kiadása alapján – csak utal Csukovits Enikő (Csukovits 2019: 131. 653. jegyzet).

⁷⁶ A módosítás bőséges idézetekkel illusztrálva: Bagi 2014: 662–663.

⁷⁷ Ld. az 59. jegyzetet.

⁷⁸ Katona 1790: 19–20.

⁷⁹ Horváth 1842–1846: II. 80–81. Lényegében ugyanígy a munka végleges változatában, 1871-ben is: Horváth 1871–1873: II. 354.

⁸⁰ Szalay 1852–1859: II. 259.

⁸¹ Márki 1885: 39.

⁸² Pór 1895b: 916–917., Pór 1895a: 364.

⁸³ Hóman 1935–1936: II. 632.

⁸⁴ Hóman szintézisének az Anjou–Luxemburg dinasztiaaváltás korát illető maradandó és meghaladott eredményeiről ld. Süttő 2003: I. 37–38., 41., 49., 52–56., 58., 113., 136.

⁸⁵ Pontatlan megjelölés, de nyilván Csáktornyai Lackfi Istvánra utal: Süttő 2003: I. 53. 210. jegyzet.

⁸⁶ Középkori vonatkozásban nagyon szerencsétlen, de sajnos továbbélő kifejezés, ld. Süttő 2003: I. 49., 54–56.

⁸⁷ Hóman 1935–1936: II. 632.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Hóman 1935–1936: II. 631.

⁹⁰ Hóman 1935–1936: II. 311.

es felkelés aktív résztvevője.⁹¹ Mindez annál is furcsább, mert Cudar fogságát – a lengyel krónikásoktól függetlenül, magyar okleveles anyag alapján – 1879-es és 1924-es, azaz Hóman szintézisét időben jóval megelőző magyar publikációk is tárgyalták.⁹²

Hóman víziója a magyar történetírásban meglepően időtálló erkölcsi bizonyítványt biztosított Cudar Péternek. Bertényi Iván 1976-os könyvében fenntartások nélkül magáévá tette Hóman elképzelését,⁹³ és kizárólag Bertényi ezen munkájára hivatkozva, alapvetően ennek megfelelően írt lexikonszócikket Cudar Péterről Csukovits Enikő is 1994-ben – bár ő azt legalább megemlíttette, hogy az anyakirályné Cudart „lecsukatta”.⁹⁴

Lényegében Hóman beállításának megfelelően látta ártatlannak Cudar Pétert 1984-ben Mályusz Elemér is. Ő már szólt arról, hogy a volt vajdát börtönbe vetették, és ennek okát – Hóman után – az anyakirálynénak és Cudar Péternek a lengyel kérdés fölötti összekülönbözésében jelölte meg, ráadásul az udvar eljárását még méltánytalanabbnak tüntette fel azzal a feljebb tárgyalt téves elképzeléssel, amely szerint Cudar Imre 1384-es imolai áthelyezését Cudar Péter 1382-es tette okozta volna: „az egri püspök pedig kénytelen volt Olaszországba menekülni”.⁹⁵ Mályusz azonban, még ha nem hiszi is el, legalább jegyzetben megemlíti Czarnkowi János leírását a halicsi árulásról.⁹⁶

Fügedi Erik 1986-ban egy külön kis kötetben, szárnyaló fantáziáját korlátok közé nem szorító tudományos apparátus nélkül foglalkozott a korrallal, azon belül pedig igen részletesen a Cudarok ügyével,⁹⁷ szintén a Hóman Bálint-i alapokon. Szerinte Cudar György pohárnokmesterségből való felmentése „megrontotta Péter és Erzsébet viszonyát, a királyné balkezes lengyel politikájával Péter ellentétbe került, és Erzsébet úgy döntött, példát statuál; megmutatja országnak-világnak, hogy most más szelek fújnak”.⁹⁸ – Természetesen a mellett, hogy Cudar Péter a lengyel szukcesszió dolgában szembesegült volna Erzsébettel, Fügedi éppúgy nem

mutatott fel bizonyítékot, de még csak erre utaló érvet sem, mint ahogy nem tette ezt Hóman és Mályusz sem; ráadásul Cudar György pohárnokmesteri méltóságát, mint feljebb láttuk,⁹⁹ éppúgy, vagy még nagyobb valószínűséggel veszíthette el fivérének, a volt vajdának letartóztatása után, mint annak előtte.

Fügedi pozitív érvekkel is megkísérelte alátámasztani Cudar Péter ártatlanságát, és ezeknek egy része felbukkan Csukovits Enikőnél is; ez utóbbiakkal feljebb már foglalkoztunk, úgyhogy az ott leírtakra itt visszatérni fölösleges lenne. Ilyen „a szabályos per és ítélet elmaradása”,¹⁰⁰ illetve az, hogy Fügedi „a Czudar családdal szembeni fellépésnek”¹⁰¹ jeleit látja a volt vajda elítélésében és abban, hogy „két évvel később, 1384-ben Czudar Imrének is távoznia kellett, egy jelentéktelen kis itáliai püspökségbe helyezte át a pápa”.¹⁰² Ez utóbbi argumentum Fügedi esetében azért különösen visszatetsző, mert ő tud és ír is a wislicai gyűlésről – még ha ezt, ki tudja mi okból, 1383 februárjára teszi is¹⁰³ –, valamint arról is, hogy ott Erzsébet egyik követé Cudar Imre volt; mégis az anyakirályné bizalmát bíró püspökben az üldözöttet próbálja láttatni.

A fentiekben túl azonban Fügedinek voltak további mentő, mármint Cudar Pétert mentő ötletei is. A halicsi várak litván kézre adásának vádját először is azzal kívánja hiteltelenníteni, hogy arról „Długosz kanonok, egy kereken száz évvel később élt lengyel történetíró”¹⁰⁴ számol be – a kortárs Czarnkowi Jánost meg sem említi. Nehezen hihető, hogy soha ne hallott vagy olvasott volna róla.

Aztán kronológiai problémát is látni vélt Fügedi Cudar Péter bűnösségének állításával kapcsolatban, amennyiben – szerinte – a rendelkezésre álló idő kevés volt az árulás kivitelezéséhez.¹⁰⁵ Nyilvánvalóan igaza van abban, hogy Cudar felmentésének és elítélésének még utódjának hivatalba lépése előtt kellett megtörténnie, tehát 1382. november 7-e, Kaplai

⁹¹ Hóman 1935–1936: II. 315.

⁹² Hajnik 1879: 17. (a felhasznált oklevél mai jelzete: DL 52 451, regesztája: Kállay: II. 227., 1949. szám), illetve Mayer 1924: 142., I. szám (a DL 7710 alapján).

⁹³ „I. Lajos halála után azonban szembekerült [mármint Zudar Péter – S. Sz.] Máriával és anyjával, elvesztette birtokait.” (Bertényi 1976: 148.)

⁹⁴ Csukovits 1994: „szembekerült Erzsébet királynéval, aki lecsukatta, birtokait elkobozta”.

⁹⁵ „Magyar részről számottevő ellenkezés a lengyel kérdés ily megoldása során nem nyilvánult meg. Czudar Péter, I. Lajosnak három évtizeden át hű lovagja, felváltva szlavón bán és ország-bíró, mint közletről érintett orosz vajda szembefordult ugyan Er-

zsébettel, azonban, szokatlan módon, börtönbüntetés lett osztályrésze, testvére, az egri püspök pedig kénytelen volt Olaszországba menekülni.” (Mályusz 1984: 13.)

⁹⁶ Mályusz 1984: 276. 24. jegyzet: „Czudar több évtizedes múltja ellenmond az elbeszélésnek”.

⁹⁷ Fügedi 1986: 43–45.

⁹⁸ Fügedi 1986: 44.

⁹⁹ Az archontológiai időpontokhoz ld. az 51–53. jegyzeteket.

¹⁰⁰ Fügedi 1986: 45.

¹⁰¹ Fügedi 1986: 44.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo. Nála a „vislicai” forma olvasható.

¹⁰⁴ Fügedi 1986: 43.

¹⁰⁵ Fügedi 1986: 43–44.

János orosz vajdaként való feltűnése előtt.¹⁰⁶ Még tovább is szűkíthetjük ezt az intervallumot, mert Erzsébet királyné 1382. október 25-i parancslevelében Cudar már volt orosz vajdaként fordul elő.¹⁰⁷ Nyilvánvaló azonban az is, hogy a Nagy Lajos halála (1382. szeptember 11-ére virradó éjszaka) és a fenti időpont közti több mint hat hét bőségesen elég kellett, hogy legyen a király haláláról szóló hír Nagyszombatból Halicsba, illetve onnan egy lovasszapat Magyarországra érkezéséhez; a hír vétele és Cudár megindulása közti idő hosszúságáról, illetve az alatta történekről pedig nincs információnk.

Végére pedig Fügedi aggályai közül az utolsó bajosan lesz valaha is teljes biztossággal eloszlatható – igaz, a Fügeditől felvetett, sőt, mondhatni magától adódó probléma nem valódi érv Cudar ártatlansága mellett. Ez utóbbit vélelmezve teszi fel Fügedi a kérdést: „miért nem ítélték el [mármint Cudar Pétert – S. Sz.] annak rendje-módja szerint fej- és jószágvesztésre?”¹⁰⁸ A halálos ítélet hiánya azonban egyáltalán nem bizonyítja a volt vajda ártatlanságát, mert az egyik legérdemesebb ország-lakos kellő ok nélküli vasra verése, tömlöcbe vetése és jószágaitól való megfosztása aligha lett volna a kortársak, vagy lenne akár az utókor szemében sokkal elfogadhatóbb a kivégzésnél. Cudar Péter ítéletének viszonylagos enyhességéből tehát nem lehet egyenes következtetést levonni tettének súlyára nézve, mert a döntés meghozatalánál Erzsébetet és tanácsadóit elsősorban nem Cudar tettei és saját érzelmeik, hanem inkább a nagyon is bizonytalan jövőtől való félelmek vezethették. Rögtön Mária némileg puccszerű megkoronázása és az országban teljesen új, előzmények és érdemi támogatás nélküli, országszerte bizonyára nem csekély értetlenséggel és berzenkedéssel fogadott nőuralom bevezetése után teljesen érthető, ha óvakodtak az irreverzibilis húzásoktól. Joggal tarthattak attól, hogy egy eleve kiszámíthatatlan helyzetben egy kiszámíthatatlan következményekkel járó, visszafordíthatatlan gesztus elsodorhatta volna az új rezsimit még annak konszolidálódása előtt.

Az udvar eljárását motiváló tényezők között az óvatosság dominanciáját még inkább alátámasztani

látszik a Dlugosztól állított tény,¹⁰⁹ hogy a felelős magyarok közül többeket lefejeztek. Ha tehát az érintett orosz várakból kivonuló névtelen – legalábbis előttünk ismeretlen, de országosan bizonyára életükben sem ismert – magyarok közül többen is életükkel lakoltak tettükért, nehéz elképzelni, hogy a tartomány helyzetének megingásáért elsősorban felelős vajdát mi más óvhatta volna meg a kivégzéstől, mintsem a hatalom birtokosainak féltelme a következményektől. – Ez a tapintható óvatosság még elképzelhetetlenebbé teszi azt a magában véve is abszurd és létszerűtlen feltevést, amely szerint Cudar bebörtönzése minden ok nélküli demonstratív gesztus lett volna, az országlakosok öncélú provokálása egy amúgy is feszült politikai helyzetben: „Erzsébet úgy döntött, példát statuál; megmutatja országnak-világnak, hogy most más szelek fújnak”,¹¹⁰ vagy éppen hogy „a királyné és a nádor tudatta az elit tagjaival, hogy új korszak vette kezdetét”.¹¹¹

Engel Pálnál szintén véltlen elszenvetője az eseményeknek Cudar Péter, aki ezúttal – Engelnek a középkori magyar királyságról írt, 2001-ben angol és magyar nyelven is megjelent összefoglalásában olvashatók szerint – Garai Miklós hatalmi ambícióinak esik áldozatul: „Lajos halálakor már a honorok zöme, köztük szinte minden kulcspozíció, Garai és hívei kezén volt. Halics kormányzója, Cudar Péter volt az egyetlen komoly ellenfél, akivel a nádor egyelőre nem boldogult. Az ő órája a király halálával, 1382 decemberében jött el, amikor testvéreivel együtt letartóztatták, azzal vádolva, hogy egyes várakat a lengyelek kezére játszott. Garai és általa Erzsébet hatalma gyakorlatilag korlátlanlanná vált.”¹¹²

Nehezen érthető, hogy lehetett mindezt 2001-ben leírni. Először is az – alighanem légből kapott – 1382 decemberi, első látásra is nagyon késői időpontot valamivel magyarázni kellett volna. Már Fügedi Erik is tisztán látta, mint erre az imént kitértünk,¹¹³ hogy Cudar fogságba vetése már november eleje előtt meg kellett, hogy történjen, sőt, mint ezt

¹⁰⁶ Fügedi 1986: 43–44.; vö. Engel 1996: I. 35.

¹⁰⁷ Engel 1996: I. 35.: Itt rossz kiadásból idézve, ahol tévesen volt erdélyi vajdaként fordul elő. Az eredetiben (DL 6962): „Petri Zudar, condam woyovode Rusie”.

¹⁰⁸ Fügedi 1986: 45.

¹⁰⁹ Ld. a 75. jegyzetet

¹¹⁰ Fügedi 1986: 44.

¹¹¹ Csukovits 2019: 132.

¹¹² Engel 2001c: 162. Az angol változat: „At the time of Louis's death most of the honours, among them almost all the key positions, were in the hands of Garai and his allies. Peter Cudar, then governor of Galicia, was the only serious opponent whom they were unable to remove. However, the moment came in December 1382, shortly after Louis's death. Peter was arrested upon the accusation that he had handed over several castles to the Poles. The power of Garai and Elizabeth had thus become virtually unrestricted.” (Engel 2001b: 189.)

¹¹³ Ld. a 106. jegyzetnél.

már szintén említettük,¹¹⁴ a *terminus ante quem* még előbbre tehető: az említett 1382. október 25-i oklevélben Cudar már csak volt orosz vajdaként fordul elő.

Másodszor súlyosan elhibázott a „testvéreivel együtt letartóztatták” kitétel; érdekes, hogy ez az angol változatból kimaradt. Jobb is. „Testvéreivel együtt”, vagyis összes testvéreivel már csak azért sem tartóztathatták le, mert Imre püspök, mint feljebb láttuk,¹¹⁵ decemberben éppen Erzsébet királyné megbízásából követségben járt a kislengyelországi nemesség wislicai gyűlésén. Cudar Péternek amúgy – részben éppen Engelnek köszönhetően – hét fivére is ismert,¹¹⁶ akik közül azonban a történetek idején többen már nem éltek; ha tehát akadt a volt vajda testvérei között akár csak egy is, akit tényleg letartóztattak vele együtt, azt meg kellene nevezni, és persze bizonyítani kellene letartóztatását. Igencsak valószínű azonban, hogy ilyen nem volt, mert Mária királynő 1386. május 24-i oklevele szerint, amely a birtokjogaiktól korábban – de kérdéses, hogy mikor – megfosztott, utóbb azonban rehabilitált Cudar fivéreket az őket okleveleiknek a tárnoki házban történt elkallódása miatt ért bizonyos joghátrányoktól mentesíti, ezen oklevél szerint tehát személyi szabadságában csak Cudar Pétert korlátozták, míg az oklevelek elveszte rajta kívül még testvéreit: Imre püspököt, János fehervári prépostot, valamint György és István mestereket sújtotta. Ezt az oklevelet ismerhette már Engel Pál is.¹¹⁷

Harmadszor pedig a nevetségességig durva hiba a lengyelek és litvánok összekeverése. Aki csak egy pillantást is vetett Czarnkowski János vagy Długosz vonatkozó szövegeire, az nem fogja elfelejteni, hogy a lengyelek nem azt sérelmezték, hogy a lengyel véren megszerzett várak lengyel kézre kerültek, hanem hogy a litvánoknak adták át ezeket. Ez a litván–lengyel kommutáció ott éktelenkedik az angol változatban is, a figyelmes olvasóban némi kétséget ébresztve a szerző egyéb ötleteivel, sejtéseivel és bizonyítatlan kijelentéseivel kapcsolatban.

A Cudar ártatlanságát hirdető újabb munkákkal, tehát Engel itt említett művével és Csukovits Enikő feljebb tárgyalt munkájával kapcsolatban némileg

kifogásolható még az is, hogy szerzőik nem emlékeztek meg Cudar Péter 1385. november 15-i kegyelemleveléről, jóllehet e publikációk megjelenése idején ez a nem minden tanulság nélküli oklevél már ismert volt és publikált.¹¹⁸ Mária ezen kiadványa nyilván nem a királynő spontán jóindulatának, hanem az 1385 őszére kialakult politikai helyzet¹¹⁹ exigenciáinak folyománya volt, s így különösképp érdekes e kényszerszülte oklevél frazeológiája: úgy is mondhatnánk, ez volt a legtöbb, amire a királynő – illetve kancelláriája – Cudar mellett szólva még egyáltalán képes volt. A kegyelemlevél szerint tehát Cudar Péternek a királynő pusztán saját kegyességétől, illetve az országnagyok közbenjárásától indítva, „valamint fivérei és rokonai [mármint Cudar Péter fivérei és rokonai – S. Sz.] hű szolgálatainak érdemeit mérlegelve” (*recensitis etiam fidelium obsequiorum meritis fratrum et consanguineorum eiusdem*) ad kegyelmet anyja beleegyezésével „mindazon ügyekben, amelyekben ellenünk és felségünk méltósága ellen bármiképp is vétkezett” (*super hiis factis omnibus, in quibus contra nos et honorem nostre celsitudinis aliquatenus excessisset*). Figyelemreméltó, ami Cudar bűnös tetteinek említése mellől hiányzik: érdemeiről, vagy éppen ártatlanságáról nincs szó. Bocsánatkérést egy efféle oklevélről természetesen nem lehet elvárni, de ha Cudar börtönbe vetése annak idején hamis vádon alapult volna, akkor erre kegyelemlevele tartalmazhatna valamiféle utalást, esetleg az ügy felelőseként megjelölve a Sátánt.¹²⁰

A legnagyobb fogyatékosága azonban ennek a két újabb műnek az, hogy ezeknek szerzői, Engel Pál és Csukovits Enikő, figyelmen kívül hagyták a munkájuk megírásának idején már magyar oklevelés anyagból bizonyított tény, miszerint Mária 1382. szeptember 17-i koronázása után, de még az év vége előtt, a magyar ellenőrzés alatt álló orosz területeket érő litván támadások szükségessé tették az anyaországból hadsereg küldését a tartomány megvédésére.¹²¹

Ennek a magyar hadjáratnak ténye régóta ismert,¹²² ideje viszont a közelmúltig ismeretlen¹²³ volt. Kronológiai elhelyezését Erzsébet királyné

¹¹⁴ Ld. a 107. jegyzetnél.

¹¹⁵ Ld. az 59. jegyzetet.

¹¹⁶ Wertner 1891: 145.; Engel 2001a: Középkori magyar genealógia, Cudar (böcsi, ónodi) 2. tábla.

¹¹⁷ DL 7208; kiadott szövegét ld. Süttő 1997: 320–321., 550. A lefoglalt oklevelek ügyéhez ld. még a 92. jegyzetben megadott irodalmat, továbbá Olexik 1935: 268. 3. szám (a DL 7653 alapján).

¹¹⁸ Ld. a 35. jegyzetet.

¹¹⁹ Erről ld.: Süttő 2003: I. 94–107.

¹²⁰ Ahogy ez megtörténhetett kül- vagy belháború esetén, vö. pl.: Wenzel: 9., ill. Süttő 2003: II. 220–221., 393. szám.

¹²¹ Süttő 1997: 313–314.

¹²² Mária királynő 1384. június 22-éről keltezett *privilegium*ából: Máramarosi diplomák: 82–85. (50. szám.) Az eseményt leíró *narratio*: 83., az oklevél regesztái: Documenta Valachorum: 318–319., 289. szám; Süttő 2003: II. 99–100., 177. szám.

¹²³ Középkori históriák: 322., Kristó Gyula 455. jegyzete.

1385. október 1-jéről keltezett adománylevele¹²⁴ tette lehetővé, amely a magyar visszacsapást kiváltó litván akciók idejét is megadja: „anno [...] Marie regine [...] coronationis primo” (Mária királynő koronázásának első évében). Ez a körülmény rendkívül szerencsésnek mondható, mivel a magyar okleveles *narratiók*, melyek – legalábbis Közép-Európában egyedülálló módon – az oklevélgyártó érdemeiről, olykor egész pályafutásáról részletes, sokszor a krónikairódalomban is felhasznált leírást nyújtanak,¹²⁵ még a bennük leírt események időrendjét tekintve sem teljesen megbízhatók, konkrét évmegjelölést pedig egyáltalán nem szoktak tartalmazni.¹²⁶ Hogy a fenti kifejezés egyértelműen 1382-nek a királynő koronázása utáni szakaszát jelenti, az Mária királynő uralkodási éveinek meglehetősen következetes számítási módjából következik, vagyis hogy ez a naptári évekhez igazodott: első évnek az 1382. szeptember 17-étől december 31-éig terjedő időszak számított, másodiknak a teljes 1383. év, harmadiknak 1384 és így tovább.¹²⁷

A kétségtelenül ezen 1382-es litván hadjáratról tudósító három oklevél¹²⁸ kedvezményezettjei a néhai Szász vajda fiai: Balk, Drág és János,¹²⁹ akik a hadjárat idején a szatmári és az ezzel egyesített ugoicsai ispánságot bizonyosan viselték, vélhetően pedig a máramarosít is.¹³⁰ Ezen oklevelek *narratiói* eltevészthetetlenül ugyanarra az eseményre vonatkoznak: Drág és János mesterek a litvánoktól pusztított Oroszországba küldetvén a litvánokat megverték, zsákmányukat, foglyaikat és zászlajukat elvették, többüket, köztük Prezkoya néven említett kapitányukat elfogták, a zászlót pedig a litván vezérrel együtt diadaljelül az udvarba küldték. Az Oroszor-

szág védelmében testvéreit felülmúló Drág a litvánoktól e harcok során arcára súlyos, maradandó és jól látható sebeket kapott.

Ezekben az oroszországi harcokban Szász vajda fiain kívül nyilván mások is szereztek érdemeket, de ezek kiválasztása az Anjou-kori litván, sőt esetleg egyéb hadjáratok hősei közül – az oklevélnarrációk azon feljebb érintett sajátossága miatt, hogy a bennük leírt események megtörténtének idejére vonatkozóan rendszerint nem adnak felvilágosítást – meglehetősen nehéz; mégis két esetben nagy valószínűséggel vélelmezhető ezen hadjárat említése.

Az egyik Erzsébet királyné 1384. április 28-i, Jolsvai Leusták, akkori csongrádi ispán és későbbi nádor, valamint Pásztói István fia: László udvari lovagok javára kiadott, a nevezetteket azon hátrányos birtokjogi következmények alól mentesítő oklevele, amelyek őket távollétükben érték, amikor ők a királyné korábbi oroszországi hadjáratában vettek részt („*ipsis in nostra expeditione pridem in regno Russie habita existentibus*”).¹³¹ Erzsébet királynénak más oroszországi hadjárata, amelyre 1384 tavaszán korábbiaként tekinthetett volna vissza, nem ismert. A másik Mária királyné 1384. május 25-i adománylevele a Kaplai testvéreknek: Jánosnak és Dezsőnek.¹³² Ez utóbbiak érdeme főként abban állt, „hogy ezen országunknak, Oroszországnak állapota, amely ellenségeink és országunk ellenségei által zsarnokilag megzavartatott, vitéz hűségük és állhatatos munkálkodásuk révén, felségünk óhajta szerint – nem éppen vérük és a hozzájuk tartozók véreinek hullatása nélkül – helyreállítattott” („*ut status ipsius regni nostri Ruscie, quod per quosdam nostros et regni nostri emulos tiranide turbabatur, per ipsorum fidelitatis strennuitatem et laborum eorumdem assiduitatem, iuxta nostre maiestatis*

¹²⁴ DF 285 686; kiadott szövegét ld. Süttő 1997: 318–319., 550. Megjegyzendő, hogy ezt az oklevelet 1386. február 16-i keltezéssel kiadta Mária királynő is, nem átírásban, hanem új okmányként, az *intitulatio* és a megfelelő formulák érteleme szerinti cseréjével, vö.: Süttő 2003: II. 333–334., 588. szám (DF 285 679). Ez utóbbi oklevél igen rossz állapotú, szakadt, foltos.

¹²⁵ A magyar *narratió*król mindmáig alapvető: Mályusz 1973; az újabb irodalomról és egyes újabb problémákról ld.: Süttő 2014a.

¹²⁶ Mályusz 1973: 74.; Középkori históriák: 25. (Kristó Gyula bevezető tanulmánya); Solymosi 1998: 189.

¹²⁷ Példákkal ld.: Süttő 2003: I. 39. 136. jegyzet. Ugyanitt van szó az általunk ismert két kivételről: DL 7175 és DL 7193 (vö.: Süttő 2003: II. 351–352., 617. és 618. számok; az első átírás, a második eredeti). Mindkét oklevél 1386. március 26-áról van kelteze, és az uralkodói évszámot mindkettőben a „quarto” (negyedikben) szó jelöli az elvárható *quinto* (ötödikben) helyett. Minthogy a *quarto* és a *quinto* rövidítése az oklevelekben nagyon hasonló, és ezeket a kortársak is összetéveszthették (erről ld.: Süttő 2004), elképzelhető lenne, hogy az első esetben (DL 7175) csak a másoló rontott; a DL 7193 viszont eredeti oklevél, és

benne egyértelműen „quarto” áll. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a Kis Károly elleni merénylet (1386. február 7.) utáni időben a kancellárián is következett be személyi változás, melynek során a kialakult szokásokkal egyelőre tisztában nem lévő új emberek álltak szolgálatba. – Ugyanebben a jegyzetben olvashatni még a fordulatról, ami ezen a téren a fogságból szabadult, királynőből királynévá lett Mária esetében megfigyelhető: uralkodási éveit vagy egyszerűen elhagyták, vagy Zsigmondéhoz igazították.

¹²⁸ Ld. a 122. és 124. jegyzetekben.

¹²⁹ A korábbi moldvai vajda fiairól van szó. A három kiadvány közül a két későbbiben (Erzsébet 1385. október 1-jei és Mária 1386. február 16-i okleveleiben) mindhárman szatmári és máramarosi ispánokként említettek, míg az elsőben (Mária 1384. június 22-i adománylevelében) még csak Balk vajda szerepel ispáni, mégpedig csupán máramarosi ispáni címmel.

¹³⁰ A szatmári és máramarosi archontológiához ld. Engel 1996: I. 189. és 153., ennek javításai: Süttő 2003: I. 163–165.

¹³¹ Süttő 2003: II. 68., 120. szám.

¹³² Süttő 2003: II. 81–82., 146. szám.

votum, non sine sanguinum eorumdem et ad se pertinentium effusionibus extitit reformatus”). Jóllehet Kristó Gyula ezt az eseményt 1377-re tette,¹³³ mégis a királynő óhajának hangsúlyozása, valamint az említett háború kifejezetten defenzív jellege az 1382-es hadjáratot valószínűsíti.

Mi történt tehát ekkor Halicsban? A kérdést érdemesebb úgy feltenni, hogy mi nem történt. Várak visszavívásáról sehol sincs szó, ilyenre tehát nyilván nem került sor. Ez különösen azért érdekes, mert így biztosra vehető, hogy Przemyszl még átmenetileg sem szerezték meg a litvánok; ez a vár ugyanis később vitathatatlanul magyar uralom alatt állt. Mária királynő 1385. október 7-i parancsát „*magnifico viro domino Emerico Bubek, vajvodae regni Russiae, vel castellano eiusdem Premiszlensis*” (a nagyságos férfiúnak, Bebek Imre úrnak, Oroszország vajdájának, vagy az ő przemysli várnagyának) címezi,¹³⁴ és már 1384. április 3-i kelettel a przemysli püspöknek Sanok és Przemysl váráktól elszakított birtokokat adományoz.¹³⁵ Ráadásul Przemysl, mint a fenti parancslevélből is kiderül, kormányzati székhely volt, aminek litván kézre kerülése – eszmeileg és alighanem gyakorlatilag is – az egész tartomány elvesztését is jelentette volna: ennek megtörténte esetén viszont bizonyára feljajdulnak a lengyelek, és krónikaikban nem csupán egyes várak, hanem egész Oroszország elkötyvetésével vádolják a magyarokat.

Ami pedig jelen témánkat, tehát Cudar Péter ártatlanságának a semmiből kerekedett hipotézisét illeti, azért tekinthető döntő fontosságúnak ez az okleveles forrásokból rekonstruált magyar hadjárat, mert hiányzik belőle Cudar Péter. Neki ugyanis, az orosz vajdának, elsődleges és alapvető kötelessége lett volna a magyar fennhatóság alatt álló orosz területek megvédeése, ha kell, akár saját, illetve övéi élete árán is. A konkrét hadi helyzettől függően a vajda ültetett volna valamelyik ostromlott várban, vívhatott volna nyílt csatát a litvánokkal, esetleg senyvedhetett volna fogságban vagy heverhetett volna holtan a harcmezőn: bárhol időzhetett volna, csak éppen Magyarországon nem. Ő azonban – mint majd látjuk, valószínűleg nem a litván támadás elől, hanem azt előidézve – hazatért, a rá bízott tartományt ebek harmincadjára hagyva. Ezért börtönözték be, nem passzióból.

Hátravan még, hogy Cudar Péter motivációját, illetve tettének kortárs megítélését megértjük; mindez azonban a konkrét körülmények ismeretének hiányában még nehezebb, mint más esetekben. Itt tényleg feltételezésekre vagyunk utalva. Legközelebb az igazsághoz alighanem negatív úton, a több-kevesebb bizonyossággal cáfolható magyarázatok és feltevések kizárásával juthatunk.

Az először is biztos, hogy a lengyelektől emlegetett megvesztegetés – már ha egyáltalán megtörtént, ami fölöttébb kétséges – Cudar tettének kizárólagos, vagy akár elsődleges indítéka nem lehetett. Ha valami felfoghatatlan okból, minden addigi eszményét és elvét megtagadva, udvari szolgálatának negyvenedik évében¹³⁶ valóban pénzzé akarta volna tenni az orosz várakat, akkor nyilván az összes rábízott erősséget el kellett volna adnia a litvánoknak, köztük, sőt mindenek előtt, Przemyszl is – majd pedig vagy litván szolgálatba kellett volna szegődnie, vagy öregségére valahol nagyon messze új hazát keresnie. Egy efféle üzlet kitudódása ugyanis – és vajon miért ne tudódott volna ki? – Magyarországon minden bizonnyal Cudar erkölcsi megsemmisüléséhez, és ha kézre kerül, közmegelégedésre végrehajtott kivégzéséhez vezetett volna.

Katonai vereségről sem lehet szó: öt vagy hat¹³⁷ várat néhány napon belül elveszíteni nem könnyű, és különösképp nem az a 14. század végi Kelet-Európában, az ostromtüzérség jelentős tényezővé fejlődése előtt.¹³⁸ Ha azonban mégis ez történt volna, Cudar Péternek akkor is a megingott biztonságú tartományban kellett volna maradnia, menteni, ami menthető, és közben segítséget kérni az anyasországból – nem egyszerűen hazatérni, és legfeljebb otthonról kívánni sok szerencsét Szász vajda fiainak, Jolsvai Leustáknak, Pásztói Lászlónak, a Kaplai testvéreknek és másoknak, akik igyekeznek helyrehozni azt a bajt, ami az ő kormányzata alatt állt elő.

Ha viszont nem történt megvesztegetés, és Cudart nem katonai erővel szorították ki, akkor nyilván saját jószántából, saját céljait követve tért haza. Oka erre több is lehetett. Nagy Lajos halála nem volt váratlan, de hogy útána mi következik, az

¹³³ Középkori históriák: 322. 453. jegyzet.

¹³⁴ Süttő 2003: II. 270., 477. szám., és ugyanígy – csupán a csak másolatban fennmaradt oklevél másolati hibájával – egy nappal korábban: Süttő 2003: II. 269–270., 476. szám.

¹³⁵ Süttő 2003: II. 57–58., 104. szám.

¹³⁶ Engel 1996: II. 46., ill. I. 476.

¹³⁷ Hat várról akkor beszélhetünk, ha elfogadjuk a sejtést, hogy Czarnkowi János fennmaradt szövegébe Przemysl („Przemisl”) Peremyl helyett került, ld. a 63. jegyzetet.

¹³⁸ Erre Nyugat-Európában is csak a 15. században került sor, ld. pl.: Contamine 1990: 200.; Schmidtchen 1990: 205.; Ayton–Price 1998: 6–7.

rejtély kellett, hogy legyen a kortársak előtt, akár számoltak Mária hirtelen megkoronázásával, akár nem. Lehet, hogy személye és családja háttérbe szorításától tartott Cudar Péter, valószínűleg nem is alaptalanul, és az is lehet, hogy az ország sorsáért aggódott – ha így volt, akkor biztosan nem alaptalanul. Egyben azonban nyilván tévedett: az otthoni viszonyokat legalábbis képlekenynek hihette, amelyek között ő, az országlakosok egyik legtekintélyesebbje, az események alakításában szerephez, esetleg fontos vagy döntő szerephez juthat. Ehhez azonban imponáló kísérettel kellett hazatérnie, amihez pedig az orosz várakban szétszórt embereit össze kellett gyűjtenie.

Lehet, sőt valószínű, hogy az egyes erősségekben hagyott hátra valami névleges helyőrséget, ami azonban nem lehetett elég ahhoz, hogy a litvánokat a támadástól elriassza. Ha ebben a helyzetben – mármint ha tényleg alakult ki ilyen helyzet – e helyőrségek tagjai a dicső, de reménytelen ellenállás, illetve a hősi, de korai halál helyett a várakból való harc nélküli elvonulást választották, az – még ha nem tartozik is a magyar hadtörténet legfényesebb lapjaira – teljesen érthető. Érthető azonban az is, ha e miatt itthon néhányukat lefejezték,¹³⁹ és még inkább érthető, ha a lengyeleket ez a harc nélküli várátadás felháborította, és bennük a megvesztegetés gyanúját keltette.

Azonban még ha – ki tudja, mekkora joggal – ez utóbbi, Cudarra nézve legkedvezőbb szuppozíciókból indulunk is ki, vagyis egyrészt úgy véljük, hogy a litvánoktól nem kért és nem is kapott semmit, másrészt, némiképp hümmögve, de még azt is feltesszük, hogy – legalábbis elsősorban – nem önös érdekeit követte, hanem az ország javát nézte: a vajda még akkor is felelős a várak elvesztéséért. A mából visszatekintve, Erzsébet katasztrofális regnálásának ismeretében hajlamosak lehetnénk tettet jóra magyarázni, mivel a lengyel krónikásoktól felsorolt várakról legtöbbünk nem is hallott, az ország Erzsébet alatti romlása viszont úgyszólván köztudott. Csakhogy Cudar Péter a jövőbe nem láthatott; amit mi tudunk, és ami 1384-re az országlakosok nagy része előtt nyilvánvalóvá vált, azt ő 1382-ben legfeljebb, ha sejtette. Az pedig, ha valaki balsejtelmektől vezettetve megelégedezik hűségéről és kötelességéről, ha posztját elhagyva engedi, hogy az ellenség kezére jusszon az, amit – Długosz szavával élve – hitére bízta: az egyszerűen hiteség, és így Cudar Péter tettet, még ha a vajda moti-

vációját illetően valószínűleg tévedett is, nem teljesen alaptalanul minősítette Czarnkowi János, alighanem számos kortársának megvetését is kifejezve, árulásnak.

Források

- Bánffy: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez. I. kötet: 1214–1457., szerk. Varjú Elemér, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1908.; II. kötet: 1458–1526., szerk. Dr. Iványi Béla, uo., 1928.
- Czarnkow, Joannes de: Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum, ed. Jan Szlachtowski. In: Monumenta Poloniae Historica, ed. August Bielowski, tomus II., Lwów, nakładem własnym w Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1872. (Reprint: Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961.) 619–756.
- CDH: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae, typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1828–1844. (Római számmal a tomus, arab számmal a volumen rövidítve.)
- DF: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
- DL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Diplomatikai Levéltár.
- Długosz: Joannis Długossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber decimus (1370–1405). Textum recensuit et moderavit Danuta Turkowska adiutrice Maria Kowalczyk, commentarium confecit Sbigneus Perzanowski. Varsaviae, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
- Documenta Valachorum: Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum curante Emerico Lukinich prof. ord. universitatis Budapestinensis et adiuvante Ladislao Gáldi ediderunt Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Budapestini, Institutum historicum Europae centro-orientalis in universitate scientiarum Budapestinensis 1941.
- DRH: Decreta regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

¹³⁹ Długosz szerint, ld. a 75. jegyzetet.

- Frangepán: A Frangepán család oklevéltára. A MTA megbízásából kiadják Dr. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. I. kötet: 1133–1453. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910., II. kötet: 1454–1527. Hamis oklevelek 1209–1481. uo., 1913. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály. Okmánytárak, Vol. XXXV., XXXVIII.)
- Kállay: A nagykallói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai.) I. kötet: 1224–1350. (1–1049. sorszám), II. kötet: 1351–1386. (1050–2037. sorszám). Budapest, a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság kiadványai, 1–2. szám, 1943. Szerk.: Szentpétery Imre. Írták: dr. Guoth Kálmán (1–111; 1716–1901.); dr. Czobor Alfréd (112–623., valamint átiratok kikeresése az 1437-ig terjedő anyagból); dr. Papp László (624–931.); dr. Borsa Iván (932–1633. és 1902–2037., névmutató); dr. Bottló Béla (1634–1715.).
- Középkori históriák: Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár I.) Szeged, Szegedi Középkorász Műhely – Gondolat, 1992.
- Máramarosi diplomák: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Egybegyűjté és jegyzetekkel kísérve kiadta apsa Mihályi János. Máramaros-Sziget, Mayer és Berger, 1900.
- Monacis, Laurentius de: Laurentii de Monacis Veneti Carmen, seu historia de Carolo II. cognomento Parvo rege Hungariae. In: Laurentii de Monacis Veneti Cretae cancellarii chronicon de rebus Venetis etc., ed. Flaminus Cornelius senator Venetus, Venetiis, Typographia Remondiniana, 1758. 321–338.
- Teleki: Gróf Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. X–XII. [Okmánytár.] Pesten, Emich Gusztáv, X.: 1853., XI.: 1855., XII.: 1857.
- Thuróczy: Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- Thuróczy / Horváth: Thuróczy János: A magyarok krónikája. Fordította Horváth János. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1980.
- Wenzel: A turáni békekötés M. CCC. LXXXI. Wenzel Gusztávtól. Magyar Történelmi Tár, 1. sorozat, 11. kötet. Pest, Eggenberger, 1862. 1–124.

Felhasznált irodalom

- Angyal Pál – Degré Alajos 1943: A XVI.–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata. Budapest, Attila-nyomda Rt. [Angyal szeminárium kiadványai 49.]
- Ayton, Andrew – Price, J. L. 1998: Introduction: The Military Revolution from a Medieval Perspective. In: The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe. Edited by Andrew Ayton and J. L. Price. London–New York, Tauris. (Copyright: 1995.) 1–22.
- Bagi Dániel 2014: Haraggal és elfogultsággal? Czarnkowi János krónikája Nagy Lajos krakkói uralmáról. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerkesztette: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. I–II. kötet, Budapest–Debrecen: ELTE BTK. II. kötet 655–669.
- Bertényi Iván 1976: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Contamine, Philippe 1990: War in the Middle Ages. Oxford–Cambridge/Massachusetts, Basil Blackwell. (Eredetileg: La Guerre au moyen âge. Paris, Presses Universitaires de France, 1980. Translated by Michael Jones. English translation first published 1984.)
- Csukovits Enikő 1994: Cudar Péter. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó. 142.
- Csukovits Enikő 2002: Bűn és bűnhődés. Vezeklő zárandoklatok a középkori Magyarországon. In: Századok (136. évf.) 303–326.
- Csukovits Enikő 2019: Az Anjouk Magyarországon II. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395). Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Engel Pál 1996: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II., Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.
- Engel Pál 2001a: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. – Középkori magyar genealógia. (Magyar középkori adattár.) CD-ROM, Budapest, Arcanum.
- Engel, Pál 2001b: The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526. Translated by Tamás Pálosfalvi. English edition edited by Andrew Ayton. London, I. B. Tauris.

- Engel Pál 2001c: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete.
- Eubel, Konrad 1913: Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita per Conradum Eubel. Editio altera. Monasterii, sumptibus et typis Librariae Regensbergianae. [Első kiadás: 1898.]
- Fügedi Erik 1986: „Könyörülj...” [Budapest,] Helikon Kiadó.
- Gerics József [2004]: Záh Felicián ítéletlevelének valószínű mintájáról. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. [Budapest,] Budapesti Történeti Múzeum – ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék. (Monumenta Historica Budapestinensia 14. kötet) 209–211.
- Hajnik Imre 1879: A királyi könyvek a vegyes házbeli királyok korszakában. Budapest, MTA. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, 8. kötet, 3. szám.)
- Hóman Bálint 1935–1936: Uő. – Szekfű Gyula: Magyar történet (5 kötet, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 2., bővített kiadás, 1935–1936), I. kötet, 1935., II. kötet, 1936. (Az első kötet szerzője Hóman Bálint, a másodikban tőle: 7–463., 613–641. oldalak.)
- Horváth Mihály 1842–1846: A magyarok története. I–IV. Pápán, a ref. főiskola betűivel. (II.: A magyarok története a vegyes házból származott királyok alatt. 1301–1526. [1843.])
- Horváth Mihály 1871–1873: Magyarország történelme. Az új dolgozat második, bővített kiadása. I–IV., Pesten, Heckenast, 1871.; V–VI.: uo. 1872.; VII–VIII.: Budapest, Franklin-Társulat, 1873.
- Katona István 1790: Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata a Stephano Katona [...]. Tomulus IV, ordine XI. (1382–1410.) Budae, typis Regiae Universitatis.
- Kubinyi András 2001: Mátyás király. Budapest, Vince Kiadó.
- Kucziński, Stefan M. 1972: Lubart Dymitr. In: Polski Słownik Biograficzny. Tom. XVII. Redaktor naczelny: Emanuel Rostworowski. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład
- Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 576–577.
- Mayer Béla 1924: Levéltártörténeti adatok. In: Levéltári Közlemények (2. évf.) 141–147.
- Mályusz Elemér 1973: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Irodalomtörténeti füzetek 79. szám.)
- Mályusz Elemér 1984: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Márki Sándor 1885: Mária Magyarország királynéja 1370–1395. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Nógrády Árpád 2005: A lázadás ára. In: Erdélyi Múzeum (67. kötet, 3–4. füzet) 131–137.
- Olexik Ferenc 1935: Középkori levéltártörténeti adatok. Levéltári Közlemények (13. évf.) 266–274.
- Pór Antal 1895a: Az Anjouk kora. In: A magyar nemzet története (szerk.: Szilágyi Sándor), 3. kötet: Az Anjou-ház és örökösei (1301–1439). Írták Pór Antal és Schönherr Gyula, Budapest, Athenaeum. 1–384.
- Pór Antal 1895b: Ifjabb Erzsébet királyné, Nagy Lajos király felesége. I–II. közl. In: Századok (29. évf.) 833–844.; 902–921.
- Pray György 1776–1779: Specimen hierarchiae Hungariae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae cum rudi dioecesium delineatione adjectis, si quae sunt peculiares, praerogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum. A Georgio Pray presbytero seculari. Pars I. De archiepiscopatu Strigoniensi et eius suffraganeis. Posonii et Cassoviae, Landerer, 1776. Pars II. De archiepiscopatu Colocensi, et eius suffraganeis. Uo., 1779.
- Ranke, Leopold 1824: Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535. Leipzig und Berlin, Reimer.
- Rácz György 2020: Csukovits Enikő 2019 ismertetése. In: Századok. (154. évf., 5. szám) 1112–1115.
- Schmidtchen, Volker 1990: Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie. Weinheim, VCH Verlagsgesellschaft mbH, Acta humaniora.
- Solymosi László 1998: Oklevéltan. In: A történelem segédtudományai. Szerkesztette Bertényi Iván. Budapest, Pannonica–Osiris. 176–193.
- Süttő Szilárd 1997: Cudar Péter árulása. In: Hadtörténelmi Közlemények. (110. évf.) 2.

- szám, 311–321.; sajtóhibák javítása: uo. 3. szám, 550.
- Süttő Szilárd 2003: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. I–II. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Süttő Szilárd 2004: *Quarto* vagy *quinto*? (Adalék a középkori írástudók olvasni tudásához). In: Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, tomus IX., fasciculus 4. (Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára.) Miskolc. 181–186.
- Szilárd Süttő 2009: Ungarn in Lorenzo de Monacis' Pia descriptio miserabilis casus illustrium reginarum Hungariae. Notizen zum Werk. In: Studia Historica Adriatica ac Danubiana. Periodico dell'Assoziatione Culturale „Sodalitas Adriatico-Danubiana”, Duino Aurisina (Trieste, anno II, n. 2) 51–88.
- Süttő Szilárd 2014a: „Érdemdús” oklevelek. A részletező középkori magyar narrációk problémáihoz. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerkesztette: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. I–II. kötet, Budapest–Debrecen, a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatásával. I. kötet, 187–198.
- Süttő, Szilárd 2014b: Zur Frage der Rechtsprechung des Palatins und des Hofrichters in den letzten Jahren König Ludwigs des Großen von Ungarn. In: Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. Herausgegeben von Zsuzsanna Cziráki, Anna Fundárková, Orsolya Manhercz, Zsuzsanna Peres und Márta Vajnági. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. X.) Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien; Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. 35–40.
- Szalay László 1852–1859: Magyarország története. 6 kötet. I.: Lipcse, Geibel Károly, 1852., II.: uo., 1852., III.: uo., 1853., IV.: uo., 1854., V.: Pest, Lauffer és Stolp, 1857., VI.: uo., 1859.
- Wertner Mór 1891: Az ónodi (bölcsi, számoszegi) Czudar-ok genealogiája. Turul (IX. kötet) 141–145.

A KÚRIAI PERBEN VÉGZETT IDÉZÉS VÁLTOZÁSAI A KÖZÉPKORBAN

Tringli István

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
istvan.tringli@uni-miskolc.hu

Az idézés minden jogrendszerben az egyik legfontosabb perjogi cselekmény, amelyhez a szokásokon alapuló jogokban szimbolikus vagy ritualizált cselekmények is tartoztak. Mindjárt a tanulmány elején megszorítással kell élnünk: a továbbiakban csak az első idézésről lesz szó, és mint a címben is jeleztük, kizárólag a kúriai per szokásait vizsgáljuk. Az idézés történetében a 16. század nagy fordulópont: évszázados szokások szűntek meg, és léptek újak a helyükbe. A középkori magyar perjog történetének legjobb összefoglalása 1899-ben jelent meg Hajnik Imre tollából. A mű megjelenésekor már kiadták az Árpád-kori oklevelek jelentős részét, jól ismerték az Anjou-koriakat is, ennek köszönhetően Hajnik a 14. század végéig igen megbízhatóan rekonstruálta a peres eljárást. A 19. század végén azonban a 15. század tömegessé váló forrásaiból még csak nagyon kevés jelent meg nyomtatásban, így a szerző néhány könnyen hozzáférhető levéltárban őrzött forrásra és főleg a törvényekre támaszkodhatott csupán, amikor erről a korszakról írt. Az idézésben a 15. század végén bekövetkező változást mindössze egy törvény alapján írta le.¹

„Az idézés nem más, mint valakinek a rendes bírāja elé történő törvényes perbe hívása valakinek a keresetére vagy panaszára, melyet e bíró jelenléte elé nyújtanak be” – így határozta meg Verbőci István az idézés (*evocatio*) fogalmát.² Ő már – kora szóhasználatát követve – nem tett különbséget *citatio* és *evocatio* között, a két kifejezést felváltva használta. A definíció számos általános alapelvet sűrített egyetlen mondatba. Az elé a bíróság elé kellett idézni, amely a perbe hívott fél, a későbbi alperes számára illetékes bíróság volt, ahogy a késő-középkori magyar jogi nyelv mondta, az alperes rendes bírāja elé. Ily módon „a felperes az alperes illetékes bírósága előtt perel” (*actor sequitur forum rei*) elv is a meghatározásban rejlik. Az idézés alapja ehhez a bírósághoz benyújtott kereset volt.

Az ország rendes bírái csak a saját jelenlétük elé idézhettek. Az idézés végrehajtásával a panaszosnak vagy ügyvédjének igyekeznie kellett. A 15. század közepén régi szokásnak nevezték azt, hogy két hónap állt rendelkezésükre ahhoz, hogy a maguk vagy a képviselt fél számára kijárt idézést végrehajtsák. Az idéző levél keltétől számított 62. napig meg kellett történnie az idézésnek, mert ha nem, az idéző parancs érvényét veszítette.³

A középkor első felében a kúriába – éppúgy, mint más bíróságok elé – pecséttel idéztek. A bíró a panaszos fél megkeresésére átadta domború vésetű idéző pecsétjét egy poroszlónak, aki felkereste a leendő alperest, felmutatta neki a pecsétet, és szóban megidézte a bíróság elé.⁴ Az eljárás részleteit nem ismerjük. Az idézés minden bizonnyal kötött formák között történt. Érdemi része azonban nagyjából azokat az adatokat kellett, hogy tartalmazza, amelyek a későbbi idézőlevelekben olvashatunk.

Az idézéshez más cselekmények is kötődtek, ezek közül a legfontosabb a kereset igazolásául szolgáló bizonyíték előállítása volt, amelyet a továbbiakban előzetes bizonyításnak nevezünk. A kései középkorban ezt a vizsgálat, az *inquisitio*, ahogy az elméleti művek pontosabb megfogalmazása írta, az egyoldalú vizsgálat, az *inquisitio simplex* biztosította. A vizsgálat a kései Árpád-kor újítása volt és csak hosszú évtizedek alatt honosodott meg véglegesen. A 14. század második felétől kezdve minden hatalmaskodási panaszt vizsgálattal kellett igazolni, ez így is maradt a középkor végéig. Korábban azonban nem így történt az előzetes bizonyítás, még miután meghonosodott a vizsgálat, sem kapcsolták össze azonnal az idézéssel. Azaz jó ideig nem bocsátottak ki a kúriában olyan vizsgáló parancsokat, amelyek egyben idézést is tartalmaztak, illetve nem írtak olyan jelentéseket, amelyek a vizsgálat mellett idézésről is beszámoltak. A legkorábbi, vizsgálat

¹ Hajnik 1899: 196.

² Tripartitum II. 18; Quadripartitum III. 11.

³ 1458 (II): 27. tc.; 1462: 1. tc. (DRH)

⁴ Hajnik 1899: 185; Jakubovich: 1933. Holub 1920-21; Váczy 1934:

összekapcsolt idézések, amelyekkel eddig találkoz-
tam, 1349-ből származnak.⁵ Ezeket a parancsokat
azonban akkor még rendkívülinek számító bíróság,
a csak alkalomszerűen ülésező királyi különös je-
lenlét bírósága bocsátotta ki, ráadásul az egyik eset-
ben nem a király, hanem a királyné nevében. Ebből
az eljárásból még évtizedekig nem lett gyakorlat.⁶
Ennek az lehet a magyarázata, hogy a vizsgálatot
külön, az idézéstől függetlenül, valószínűleg ké-
sőbbi rendelték el. A vizsgálatot egybekapcsolt első
idézések csak az Anjou-kor végén váltak általá-
nossá.

A vizsgálat meghonosodásával együtt vált szo-
kássá az, hogy a panaszos több vizsgálatot is íga-
zolta keresetét. Hogy hánnyal, ez rajta múlt, azon-
ban csak három párhuzamos vizsgálat számított a
kereset tökéletes bizonyításának. Erről már 1326-
ban így vélekedtek.⁷ Pál országbíró egy 1328-as íté-
letlevele és a Nagy Lajos-kori formuláskönyv egyik
oklevélmintája is magától értetődő természetessé-
gel beszélt három vizsgáló levél bemutatásáról, és
annak teljes bizonyító erejéről.⁸ Azért is érdemes
volt három vizsgálatot végeztetni, mert ennyi már a
későbbi, perbeli bizonyítást is befolyásolhatta. Ha a
felperes egy birtokfoglalási ügyben három vizsgá-
lati jelentést mutatott be, az alperes azonban tagadta
a keresetet, de további bizonyítékkal egyikük sem
tudott előállni, akkor a bíróság még a végső bizo-

nyítás előtt elrendelte, hogy iktassák vissza a felp-
rest a tőle elfoglalt föld birtokába, és az alperes szá-
mára tisztító esküt ítélték.⁹ Néha háromnál is több
vizsgáló parancsot kért a maga számára a panaszos
fél, és ugyanennyit végeztetett is el.¹⁰ Ezt általában
akkor tették, ha több megyében fekvő birtokot érin-
tett az ügy.¹¹

A magyar forrásviszonyok között nem sokat je-
lent, ha egy hatalmaskodásról csak egy vizsgáló le-
vél áll rendelkezésünkre, ettől még kettő, három
vagy akár több vizsgálatot is végeztethetett a pana-
szos, csak azok nem maradtak fenn.¹² Bizonyosak
akkor lehetünk az egy ügyben elvégzett vizsgálatok
számában, ha a per későbbi szakaszában kiállított
peres irat, egy közbenszóló vagy végítélet közölte,
hogy a felperes hány vizsgáló oklevéllel jelent meg
a tárgyaláson, és azokat kik állították ki.¹³

Kezdetben csak a királyi és a nádori emberek
végeztek vizsgálatot.¹⁴ A 14. század első évtizedei-
től kezdve azonban az a megye is rendszeresen ka-
pott vizsgálati parancsot, amelynek területén a ha-
talmaskodás történt.¹⁵ A megyei vizsgálatok való-
színűleg a felsőbb parancsra, a közgyűlésen elvég-
zett vizsgálatokból alakultak ki, csak hogy ezután
már nem vártak a közgyűlés megtartásáig, a nélkül
is megtartották a vizsgálatot.¹⁶ Az egyik első, pár-
huzamosan a megye és nádori ember által végzett
vizsgálatról szóló adatunk 1314-ből, Ung megyéből

⁵ AOkl XXXIII. 255. sz. (140); uo. 394. sz. (203–204)

⁶ Hajnik 1881: 21.

⁷ „unde cum regni ab antiquo approbata consuetudine exigente causas et actiones actorum cause et iniurie citatis lite pendente facit et tribus litteris inquisitoriis ut premisimus comprobate soleant postergare” Zichy okmt. I. 311. sz. (291–292)

⁸ 1328: „unde quia procurator ipsius A ad trinariam nostram inquisitionem... asserebat” Zichy okmt. I. 332. sz. (312); Kovachich 1799: 228. sz. (143)

⁹ 1486: „quia iuxta responsionem dicti procuratoris antefatorum I prescripte terre arabiles Irthwan vocate eisdem actoribus restatui et nichilominus ratione premissorum actuum potenti-
orum prelibatis I iuxta preexhibitarum trium litterarum inquisitoriarum vigore iuramentum imponi debere nobis ac prelatibus, baronibus, magistris prothonotariis ceterisque sedis nostre iudicarie assessoribus nobiscum in iudicio presentis cause existentibus videbatur, pro eo nos prescriptas terras arabiles Irthwan vocatas per alias litteras nostras eisdem actoribus restatuere debere decernentes iudicando commisimus eomodo, ut antefati I centesimo se, quibuslibet videlicet eorum quinquagesimo se nobilibus ... super eo, quod ipsi in totali premissa actione et acquisitione dictorum actorum innocent sint et exstant, penitus et immunes sacramenta prestare ... tenerant” DF 251301.

¹⁰ Hajnik 1881: 21; Hajnik 1899: 292; 1333: AOkl XVIII. 40. sz. (26)

¹¹ 1361-ben öt vizsgálati jelentést mutatott be ugyanabban az ügyben a felperes: az egri káptalan, a leleszi és a jászói konvent, Zemplén és Ung megye jelentését. DL 5063.

¹² Dreska Gábor, a pannonthalmi konvent hiteleshelyi oklevelei-
nek kiadója a konvent tanúbizonysága mellett párhuzamosan
végzett más vizsgálatok okleveleit is közölte. Pannonthalmi kon-
vent oklt. I–IV. Függelék.

¹³ Egy Pest megyei ügyben 1335-ben a budai és az esztergomi
káptalan vizsgáló oklevélét mutatták be, száz évvel később,
1435-ben egy Pozsony megyei ügyben a pozsonyi és a győri káp-
talan valamint Pozsony megye okleveleit. AOkl XIX. 61. sz.
(32–33); DF 251895.

¹⁴ 1326: kalocsai káptalan, háji és budafelhévi konvent, Zichy
okmt. I. 311. sz. (291–292); 1327: esztergomi, győri káptalan,
esztergomi keresztes konvent AOkl XII. 32. sz. (25)

¹⁵ 1331: somogyvári konvent és Somogy megye AOkl XV. 310.
sz. (177–178), 1333: egri káptalan és Borsod megye AOkl XVII.
252. sz. (119). Ezekben az esetekben nem tudjuk, hogy közgyű-
lésen, vagy azon kívül történt-e a vizsgálat. Az első szabolcsi
vizsgálat 1331-ből nem hatalmaskodási ügyben: Szabolcs megye
okl. I. 179. sz. (56), hatalmaskodási ügyben ugyanaból az esz-
tendőből: uo. 181. sz. (56). Az első tolnai vizsgálat 1336-ból:
Szakály 1998: 5. sz. (99). Az első, nem közgyűlési, felsőbb pa-
rancsra elvégzett szatmári vizsgálat emléke 1338-ból maradt
fenn. Szatmár megye okl. 70. és 72. sz. (59–60). Az első beregi
vizsgálat 1342-ből: Bereg megye okl. 17. és 18. sz. (31). Az első
ugocsai vizsgálat 1345-ből: Ugocsa megye okl. 9. sz. (27–28).

¹⁶ A parancslevelekben nem volt utalás arra, hogy közgyűlésen
vizsgálódjanak, a megyék mégis így tettek. Bereg megye 1313-
ban: Bereg megye okl. 7. sz. (28); Szatmár megye 1333-ban és
1338-ban: Szatmár megye okl. 54. és 55. sz. (56) valamint 68. és
71. sz. (59–60).

származik.¹⁷ A párhuzamosan elvégzett vizsgálatok között nem tettek különbséget. A kúria elé csak a nádori vagy a királyi ember, a vajdai és báni törvényszék elé csak a vajdai vagy báni ember idézhette, a vármegye nem. Annak csak a vizsgálathoz volt joga.¹⁸ E szokás nem szorul különösebb magyarázatra. Az idéző parancsot a bíróság bocsátotta ki, így csak az ő emberének volt joga az idézéshez. Három vizsgáló parancs esetén két királyi vagy nádori ember gyűjtötte össze az előzetes bizonyítékot. Közülük azonban csak az egyik végzett idézést, a másik – akárcsak a vármegye – csupán a vizsgálatra kapott parancsot. Hogy ki idézzon, és ki végezzen csupán *inquisitiot*, azt valószínűleg a panaszos döntötte el, a bíróság ugyanis az ő kérelme alapján fogalmazta meg a parancslevelet. A királyi vagy nádori ember csupán az idézés kézbesítője volt, az idézést a bíróság, vagy a király nevében parancsot kiadó királyi kápolnaispán rendelte el.

Ha hatalmaskodási panaszt tettek, az egy ügyben hatalmaskodóként felsorolt összes birtokost egyszerre idézték meg. Nem tettek különbséget a saját jogon hatalmaskodók és a segítők között. Az egyszerre történő idézés azt jelentette, hogy ugyanaz a királyi vagy nádori ember közvetítette a hatalmaskodók számára a bíróság előtti megjelenésre szóló parancsot. Mindenkit a saját vagy zálogos birtokán kellett megidézni, a hatalmaskodó tisztartókat arról a tisztartásági helyről, ahonnan tettüket elkövetették (*officiolatu suo*).¹⁹ Ez olyan szokás volt, amely csak a hatalmaskodásokra volt érvényes, más ügyekben senkit sem lehetett a tisztartóságából megidézni.²⁰ Az eltérő idézési módszer oka az volt, hogy a hatalmaskodó tisztartó ura nevében követte el a tettet, ura birtokának érdekében, így ura birtokán, a tisztartáságon kellett a bíróság előtti megjelenésre is felszólítani. A hatalmaskodási perben mindenki a tettéért felelt, ezért aztán míg más ügyekben az osztatlan birtokon élő testvérek közül elég volt a legidősebbet megidézni, addig a hatalmas tettek ügyében mindegyiküket perbe lehetett vonni.²¹

Szűkebb értelemben vett birtokügyekben személyesen kellett a leendő alperest megidézni, hatalmaskodásiakban azonban nyilvánosan történt az

idézés. A hatalmaskodónak lakott birtokán, jobbágyain keresztül hozták tudomására perbe hívását. Ha személyesen idézték meg, akkor a panaszosnak – hiszen az idézést ugyanúgy ő intézte, miként a vizsgálatot is – a megidézett vérdíját kellett bírságként kifizetnie. Csak azokat a nemeseket lehetett személyesen és nemesi kúriájukból megidézni, akiknek nem voltak parasztjaik, azaz a kisnemeseket.²² Elhunyt személyt egyáltalán nem lehetett megidézni, miként a nem törvényes korú gyermekeket sem lehetett hatalmaskodásért perbe hívni. A nem törvényes kor nemcsak azt jelentette, hogy a fiatal nem képes önállóan cselekedni, tehát törvénytelen erőszakot elkövetni, ezért perbe sem hívható, hanem azt is, hogy még szavainak sem ura. Így aztán arra hivatkozva sem lehetett megidéztetni a nem törvényes korúakat hatalmaskodásért, hogy familiárisai vagy rokonai az ő parancsukra követték el a tettet. Az efféle idézés éppoly büntetést vont maga után, mint a birtokos nemes személyes idézése: az idézést kérő panaszosnak a megidézett vérdíját kellett kifizetnie.²³ A nem törvényes kor (*illegittima etas*) a fiúknál eredetileg tizennégy, a lányoknál tizenkét év volt, a kora újkorra ez egységesen tizenkét esztendő lett. Verbőci is ezt a szokást rögzítette.²⁴

Alig száradt azonban meg a festék Verbőci Hármaskönyve első kiadásának lapjain a bécsi Johann Singriener nyomdájában, máris elavultak ezek az évszázados elvek. Néhány év alatt új szokást vezettek be a magyar kúriában.²⁵ Az újfajta idézés hatalmas változást jelentett. A korai középkorban a poroszlók nyakukban az idézőpecséttel, szóban idéztek, a kései középkor századaiban a nádori és királyi emberek hiteleshelyi tanúbizonysággal az oldalukon még mindig szóban hívták perbe a leendő alperest, de az erre utasító parancs és az erről szóló jelentés írásban készült. Az új eljárás szerint azonban nem volt szükség sem királyi, sem nádori emberekre. A panaszos, illetve ügyvédje ugyanúgy jelent meg a kúriában, mint addig. Ugyanúgy vitte magával a hatalmaskodás adatairól szóló feljegyzését, mint addig, nem szerepelt azonban rajta a királyi vagy a nádori emberek névsora. Az idézést kérő ügyvéd vagy panaszos két oklevelet vett magához a

¹⁷ DL 69660. (AOkl III. 699, 700, 759. sz.) Az oklevél regesztájában hibásan áll az, hogy a megye „tanúvallomási” oklevelet állított volna ki.

¹⁸ Kovachich 1799: 24. sz. (15)

¹⁹ 1497: DL 20602.

²⁰ Tripartitum II. 19; Quadripartitum III. 13, 14.

²¹ 1514–1516. kúriai döntvények: „*Quum plures fratres fuerint indivisi, tunc in causa proprietatis aliquorum bonorum ac iurium*

possessionariorum sufficit maiorem natu evocare, in facto tamen potentie seu actuum potentiariorum possunt omnes ac singuli evocari.” Kovachich 1820: 401.

²² Tripartitum II. 24. 1–3.§; Eckhart 1946: 340.

²³ Tripartitum I. 132, II. 23.

²⁴ Tripartitum, I. 111; Holub 1920–1921: 39.

²⁵ Hajnik 1899: 196.

kúriában, mindkettő zárt formájú volt. Az első a hatalmaskodás elkövetőjéhez szólt, röviden tudatta vele, hogy jelenjék meg adott időpontra a kúriában. A másikat egy hiteleshely kapta, amelyet arra utasítottak, hogy a másik oklevelet, ha tudja, személyesen adja át a hatalmaskodónak, ha nem, akkor a szokott lakóházában tegye meg ezt, intse meg királyi vagy nádori szóval, és mondja el neki, hogy akár megjelenik a bíróság előtt, akár nem, ítéletet hoznak ellene.²⁶ A személynek szóló idézés átadását kézbesítésnek (*exhibitio*), a hiteleshelynek szóló, ezt elrendelő parancsot kézbesítő levélnek (*littere exhibitorie*) hívjuk. A megidézett személynek a parancslevelet (*littere preceptorie*) adták át.²⁷ Az idézés után a hiteleshelyen megfogalmazták a bíróságnak szóló választ, melyet a leendő felperes vitt vissza kúriába.

Az idézőlevél kikézbesítésével való idézés jól jelezte a társadalom írni-olvasni tudásának elterjedését. Ha valaki nem tudott olvasni, megkérhette a hiteleshelyi kiküldöttet, hogy olvassa fel neki az idézőlevél tartalmát. Fontosabb volt azonban az új szemlélet, melyet az új eljárás kifejezett. Nem volt már szükség királyi és nádori emberekre, mert az idézéshez nem kapcsolódott *inquisitio*. Az egyoldalú vizsgálat formális, a panaszt igazoló eredményére többé nem volt kíváncsi a bíróság. Ha mindkét fél megjelent a tárgyaláson, és az alperes vitatta a felperes keresetét, akkor ügyis komolyabb eljárásra, azaz közös vizsgálatra volt szükség. Ehhez ekkor már szemle is kapcsolódott. Az egyoldalú vizsgálat jelentőségét veszítette, mert az újkori eljárásban valódi bizonyítékokra volt szükség, melyet ez nem szolgáltatott. Ha nem jelent meg az alperes, akkor ügyis elmarasztalták meg nem jelenésért. Az új idézésnek csak három eleme volt: az idézés (*citatio*, *evocatio*), a megintés (*amonitio*) és az értesítés (*insinuatio*). Ez utóbbit a bírói parancslevelek nem is mindig említették. A kézbesítéses idézés állandó formulája volt, hogy a hiteleshelyi kiküldött királyi vagy nádori szóval (*verbo nostro regio*) intette meg

a megidézett személyt és mondta el neki az értesítés tartalmát. A formulára feltétlenül szükség volt. Korábban, amíg királyi vagy nádori emberek adták át a bírák üzenetét, természetes volt, hogy ők a király vagy a nádor szavával szólnak. Most azonban csak a hiteleshelyi tanúbizonyság (*testimonium*) szállt ki az idézésre. A hiteleshelynek és kiküldöttjének egy jöttányit sem változott a szerepe, ők továbbra is az eljárás tanúbizonyságául szolgáltak.²⁸ A hiteleshelyi ember által átadott szóbeli üzenet azonban a bíróság üzenete volt, amelyre a parancslevélben a királyi vagy nádori szó emlegetésével külön felhívták a hiteleshely figyelmét.²⁹

A kézbesítéses idézést II. Ulászló király 1498-ban kibocsátott, ún. kis törvénykönyve rendelte el.³⁰ Az új idézést eleinte csak a hatalmaskodási ügyekben alkalmazták – a törvény rendelkezése is csak erre vonatkozott –, és rövid határidőre idéztek vele. Az eljárás nem volt előzmények nélküli. A szintén többnyire hatalmaskodási ügyekben alkalmazott királyi személyes megintés adhatta az ötletet hozzá. A királyi vagy nádori szó emlegetése sem volt újítás. Régen, amikor a következetesen *evocation*-nak nevezett idézést és vele összekapcsolt eljárást: a felperesnek az alperes birtokába való kétheti élésre történő bevezetését és az ahhoz kapcsolódó megintést a királyi jelenlétből kiküldött királyi ember végezte, akkor azt ő is gyakran királyi szóval tette.³¹

A gyakorlat csak lassan barátkozott meg az új eljárással, a Hármaskönyvben nem is olvashatunk róla. Az 1510-es években még csak elvétve használt módszer az 1520-as években terjedt el rohamosan. Egy ideig azonban párhuzamosan bocsátottak ki a bíróságok régi típusú, királyi vagy nádori ember útján való vizsgálatra és idézésre szóló parancsleveleket és kézbesítéseket. Általában mindkettőben hivatkoztak a hatalmaskodások ügyében 32 napos idézést elrendelő dekrétumra.³² Hogy melyik módszert alkalmazták, valószínűleg azon múlt, hogy a panaszos fél melyiket kérte.

²⁶ „qui, si personaliter reperiri poterit, benequidem, alioquin de domo habitationis sue sive solite eiusdem residentie amoneat eundem dicatque et committat eidem verbo nostro regio ut ipse tricesimo secundo die diei exhibitionis prescriptarum aliarum litterarum nostrarum preceptoriarum ipse exhinc fiendo computando coram nostram maiestatem ubicumque Deo duce tunc constituemur personaliter vel procuratorem suum legitimum ad contenta querimoniarum prefati X exponenti in dictis aliis litteris nostris preceptorii expressatarum de jure responsurum comparere modis omnibus debeat et teneatur, alioquin a nobis finalem deliberationem debiteque iustitie complementur recepturum” – szöveg az új formula példájul: DF 224992.

²⁷ Az új idéző parancs formulája: „et posthec huiusmodi exhibitionis et amonitionis seriem cum amoniti nomine ... rescribatis”.

Az oklevél hátlapján, a címzés alatt ez áll: „Exhibitoria”. DF 224992. 1516: Ocskai okmt. 292. sz. (336). Borsa 1993: 32.

²⁸ „per vestrum testimonium eidem exhiberi et presentari faciat” – szöveg a formula példájul: DF 224992.

²⁹ A „verbo nostro regio” formula egyébként ebben a korban a régi típusú, királyi emberes idézéseknél is előfordult. 1518: DF 266047. A további példákra lásd a Perényi lt. mutatóját.

³⁰ 1498: 8. tc.

³¹ „verbo regio ammonendo” 1334: Széll 1890: 7. sz. (124); 1335: DL 2877. (AOkl. XIX. 64. sz.)

³² Királyi emberes idézésben: 1517: „iuxta vim et formam generalis decreti regni nostri inter cetera superinde editi” DF 251233; 1518: „iuxta formam generalis novi decreti nostri superinde editi et stabiliti” DL 90587; 1518: „iuxta formam decreti

A Hármaskönyv után négy évtizeddel összeállított Négyeskönyv egészen másként írt az idézésekről, mint elődje. Az új jogkönyv szerzői ezúttal is sokat átvettek Verbőci művéből, de a változásokat követve új részeket is illesztettek könyvükbe. Verbőci „a megintést követő perbehívások” fogalmat használta akkor, amikor a birtokokról való idézésről beszélt, a Négyeskönyv szerzői egyértelműbben fogalmaztak, ők az öt esetről, azaz a hatalmaskodásokról beszéltek. Hozzáadták azt is, hogy a mohácsi vész óta mindenféle idézést személyesen, a lakóházból és rezidenciából hajtanak végre. Hatalmaskodási ügyekben kivétel nélküli szokásként került be a Négyeskönyvbe a kézbesítéses idézés: ekkor már csak valamely hiteleshely tanúbizonysága kézbesítette ki az idézőlevelet. Szűkebb értelemben vett birtokügyeknél, továbbá visszaiktatásoknál, iktatásoknál és határjárásoknál azonban továbbra is a királyi vagy a nádori ember járt el a hiteleshely tanúbizonysága mellett. A Négyeskönyv azt is részletesen leírta, hogy mit kell érteni lakóház alatt: azt a helyet, ahol a megidézett nemes személyesen és folyamatosan élt, lehetett ez örökös vagy zálogos jószág, város vagy más birtoka, ahol a megidézett a törökök miatt lakott.³³ Egy évszázaddal a Hármaskönyv után jelent meg Kitionics János perjogi műve, a *Directio methodica*, mely már egyáltalán nem beszélt az addigra teljesen elfeledett módszerekről, és már csak a kézbesítéses idézést írta le.³⁴

A vizsgálattal összekapcsolt idézés mellett a 15. század közepén kapott különös jelentőséget a megintés (*admonitio*, *ammonitio*, *amonitio*).³⁵ Ezt a szerepét ugyan I. Ulászló király 1444-es törvényének köszönhetette, mely bevezette a hatalmaskodások egyetlen terminuson történő elintézését, valójában nagyon régi múltra tekintett vissza.³⁶ A várnai csata után, 1445 májusában összeült király nélküli országgyűlés egyik cikkelye kimondta, hogy az 1445 februárjában tartott fehérvári tanácskozás utáni rablások és pusztítások elkövetőit a legközelebbi nyolcados törvényszékre megintéssel és értesítéssel

idézzék meg, és ott hűtlenségért ítélik el őket.³⁷ A dekrétum szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy a megintést és az értesítést (*insinuatio*) sem ezekben a hónapokban találták ki a dekrétum alkotói. Az eddig is ismert szavak azonban új értelmet nyertek, és ezután hosszú évtizedekig az ekkor kialakult értelemben és módszer szerint használták őket.

Ezután e dekrétum szerint bocsátották ki a hatalmaskodási ügyekben az *admonitio*val és *insinuatio*val összekötött idézéseket. Az idéző levelek még egy év múlva is a pesti országgyűlés „általános határozatára” hivatkoztak, amelynek hatályát mindenféle hatalmaskodási ügyekre, így például a hatalmas foglalásokra is kiterjesztették.³⁸

Hatalmaskodási esetekben a megintés a panasz alapjául szolgáló cselekmény abbahagyására irányuló bírói felszólítást jelentette. Leggyakrabban birtokfoglalás esetén alkalmazták, ahol arra szólították fel a foglalt, hogy a jószágot bocsássa vissza.³⁹ A megintésre felszólító parancs elvileg párbeszédre hívta volna fel a királyi vagy nádori embert és a megintendő személyt: ha a megintésnek a felszólított fél eleget tett, „akkor jól van” – mondta a bírói parancs –, ha nem, akkor meg kellett idézni a felszólítottat.⁴⁰ A valóságban a parancsnak ez a része teljesen formális volt. A vizsgálatot, idézést, megintést kérő fél pontosan tudta, hogy leendő ellenfele nem akarja majd a parancsot teljesíteni. Aki magáénak gondolt egy birtokot, aki erőszakot alkalmazott ennek érdekében, attól aligha lehetett várni, hogy az első bírói szóra felhagyjon cselekedetével. Az *admonitio* ugyan a bíró nevében történt, valójában azonban a panaszos kívánságának tolmácsolása volt a bíró útján. A cél éppen az volt, hogy a megintés visszautasításával a panasz tartalma a bíróság számára bizonyított legyen. A bíró így hivatalosan is értesült arról, hogy a panaszos kérése nem teljesült, és az ügyet csak peres úton lehet elvégezni. A megintés tehát formális volt, fogamatja nem csak az 1445 utáni években, hanem később sem sok volt.

nostri superinde editi” DL 75790. Kézbesítéses idézésben: 1517: „iuxta contenta generalis decreti superinde editi et stabiliti” DF 262413; 1520: „iuxta formam et contenta generalis decreti regni nostri” DF 225119. A kézbesítéses idézésekben azonban gyakran hiányzik a dekrétumra történő hivatkozás: 1518: DF 224992, 1520: DF 225111.

³³ Quadripartitum III. 14; Degré 1935: 123.

³⁴ Kithonich II. 9. (63)

³⁵ Hajnik 1899: 195.

³⁶ „admonitio” szócikk LLMAeH

³⁷ 1445: 12. tc. (DRH)

³⁸ 1446: „ammoneat eundem, dictaque et committat eidem verbo nostro, ut ipse pretactas possessiones modo premissis per ipsum

occupatas, iuxta contenta et statuta nostri generalis decreti in civitate Pesthiensi, in ampla nostra congregatione per nos unanimes voto et pari omnium nostrorum voluntate superinde editi et stabiliti eidem exponenti remittere et resignare debeat et tenetur” Ocskai okmt. 166. sz. (227)

³⁹ 1482: Perényi lt. 602. sz. (289); 1493: uo. 659. sz. (313–314)

⁴⁰ „qui si fecerit, benequidem, alioquin prohibeat ... et nichilominus evocet” – szólt a formula. A parancs nem csak hatalmaskodás ügyében kelhetett, hanem kötelezettség teljesítésére is szólhatott, például közös malomépítésre. Perényi lt. 569. sz. (272–273) Az ilyen esetekben azonban nem beszéltek *amonitio*-ról.

Csak ritkán találkozunk olyan esettel, hogy valaki engedelmeskedett a megintésnek.⁴¹

Mátyás király korában két törvény is szabályozta a birtokfoglalások esetén történő megintés tartalmát. 1468-ban arról rendelkeztek, hogy az új hatalmaskodások esetében a megintéstől számított 15 napon belüli visszaadásra kell felszólítani a foglalt.⁴² 1475-ben lényegében ugyanezt ismételték meg, egy némileg megengedőbb határidő kiszabásával. E szerint az utolsó morva és sziléziai hadjárat után elkövetett vagy ezután elkövetendő birtokfoglalások esetében a királyi ember 32 napon belüli visszabocsátásra szólítsa fel a birtok törvénytelen megszállóját. „Ha pedig ezt ő visszautasítaná, és a perben az ország szokásai szerint ez reá bizonyulna, akkor hatalmaskodás tényében marasztalják el” – szól a rendelkezés, amelyre az elkövetkezendő években gyakran hivatkoztak. Az utóbbi dekrétum kibocsátása után egy évtizedig, egészen a nagy törvénykönyv 1486-os kiadásáig olyan parancsokat adtak ki, hogy a birtokot 32 napon belül kell visszaadni, ha azonban a foglalt ezt visszautasítaná, akkor a 32. nap után következő 15. napra kell megidézni.⁴³ Hogy a törvény csak királyi embert emlegetett, mint a megintés végrehajtóját, az teljesen természetes. Hatalmaskodási ügyekben ekkor már csaknem kizárólag a királyi személyes jelenlét járt el, onnan pedig királyi embert küldtek ki az idézés végrehajtására. A vizsgálat és az idézés különös esetei erről a kiegészítő cselekményről kapták a nevüket. Verbóci ennek segítségével alkotta meg a már említett jogi fogalmat, a „megintést követő idézést.”⁴⁴

Miután 1498-ban bevezették a kézbesítéses idézést, lassan megváltozott a megintés tartalma. A kézbesítő levélben a bíróság előtti megjelenésre való felszólítást nevezték *admonition*nak.⁴⁵ Az új jelentés másfajta, a régi, vizsgálattal összekapcsolt idézéstől eltérő eljárást jelentett. Ahogy kiszorult a szokásból a régi idézés, úgy tűnt el a régi jelentésű megintés is a hatalmaskodások ügyében elvégzett idézésekről tudósító oklevelekből.

A vizsgálat, a megintés, és az idézés mellett egy negyedik cselekmény is megjelent a 15. század közepén a hatalmaskodási ügyek idéző parancsaiban és leveleiben, az értesítés, az *insinuat*io. A Mátyás-kori formuláskönyv egyik oklevélrészlete ebben a sorrendben sorolta fel a királyi ember által elvégzendő cselekményeket.⁴⁶ Oklevelek százai bizonyítják, hogy a formuláskönyv összeállítója nem tévedett, ez volt az első idézés elvégzésének ésszerű sorrendje.⁴⁷ Először a vizsgálatnak meg kellett arról győződnie, hogy a panasz helytálló-e, aztán meg kellett inteni a leendő ellenfelet, hogy hagyja abba kárt okozó tettét, majd perbe kellett hívni. Az idézés után azonban következett még egy felszólítás, ezt hívták *insinuation*nak.

Az *insinuat*iot újabb, mesterséges szóval értesítésnek nevezzük. A fordítás nem szerencsés, mert nem derül ki belőle, hogy mi volt a fogalom lényege. A régi magyar nyelv sem talált azonban jó szavakat rá. Kitionics János *Directio*jának magyar fordítója, Kászoni János a 17. század közepén egyszerre három szóval is próbálkozott, de ezek sem voltak sikerültebbek, mint a későbbiek: megmagyarázásnak, bizonyossá tevésnek vagy megjelentetésnek fordította a latin szót.⁴⁸

Az értesítés a megintéshez hasonlóan bírói parancs volt, amely kizárólag az idézéshez kapcsolódott. A királyi, nádori, vajdai, báni ember a bíró nevében azt közölte az alperessel, hogy akár megjelenik a tárgyaláson, akár nem, ügyében ítéletet hoznak.⁴⁹ „Ugyanott értesítette őket arról, hogy akár megjelennek a fent említett időpontban a személyes jelenléteket előtt, akár nem, az a megjelenő fél kérésére úgy jár majd el a fennebb említett dologban, ahogyan azt a jog megkívánja” – szól a több megidézettnek kijáró formula.⁵⁰ Az értesítésnek csak akkor volt értelme, ha utána már nem következett több idézés. Akkor, amikor a késő középkorban a hatalmaskodási ügyeket egyetlen terminuson tárgyalták, kapott az addig is létező *insinuat*io kiemelt jelentőséget, hiszen a vizsgálat, a megintés majd az

⁴¹ *Obligatoria causarum manibus proborum submissa iuxta regium mandatum cum vinculo*, somogyvári formuláskönyv, DF 292658. 38r

⁴² 1468: 2. tc. (DRH)

⁴³ 1475: Conclusio (DRH); Bónis 1971: 263. (122. j.); 1482: Perényi lt. 602. sz. (289)

⁴⁴ „*evocationem enim aliae suntadmonitoriae*” Tripartitum II. 18. 2§; „*evocatio post admonitionem*” uo. II. 24. 1.§

⁴⁵ 1522: „*amoneat eundem dicatque et committat eidem verbo nostro, ut ipse duodecimo die diei exhibitionis prescriptarum litterarum nostrarum preceptoriarum ipsi fiendo computando personaliter vel per procuratorem suum legitimum absque ulteriori procrastinatione coram nobis ubicunque Deo duce tunc constituemur comparare debeat et teneatur*” DL 71172. (Perényi lt.

831. sz.); 1523: DL 71173. (uo. 833. sz.), 1524: DL 71179. (uo. 843. sz.), DL 71178. (uo. 844. sz.) DL 71180. (uo. 846. sz.), DL 71182. (uo. 850. sz.), DL 71182. (uo. 850. sz.), 1525: DL 71185. (855. sz.)

⁴⁶ Kovachich 1799: 18–19. sz. (165–166)

⁴⁷ Kovachich 1799: 208. sz. (276)

⁴⁸ Kithonich II. 2. (52–53)

⁴⁹ Hajnik 1899: 199.

⁵⁰ „*insinuando ibidem eisdem, ut sive ipsi termino in predicto coram eadem vestra personali presentia compareant, sive non, eadem ad partis comparentis instantiam id faciet in premissis, quod iuri videbitur expediri*” Kovachich 1799: 208. sz. (276–277)

idézés után tudnia kellett a megidézettnek, hogy nincs lehetősége arra, hogy meg nem jelenésével lassítsa a pert.

A megintés mellett az értesítés vált a 15. század közepétől a vizsgálattal összekötött idézések legfontosabb kísérőjévé.⁵¹ Ez is fogalomképző funkciót kapott, mint a megintés, ezt ráadásul gyakrabban alkalmazták, mint az előbbi. A Hármaskönyvben nemcsak értesítő és a „hatalmaskodások ügyében értesítéssel elvégzett idézésről”, hanem egyenesen „értesítéssel kezdett ügyekről” olvashatunk.⁵² E fogalom használatban maradt még hosszú évszázadokig. Jó ideig csak a gyakran változó perjogi szokások alakították, hogy miféle ügyeket kell ide számítani. Kitionics volt az első, aki számba vette, hogy mely perek tartoznak ebbe a kategóriába.⁵³ A fogalom valójában azokat az ügyeket takarta, melyeket egyetlen tárgyaláson, egyetlen terminuson kellett befejezni.

Az *insinuation*nak, miképpen az *admonition*nak, régi múltja volt.⁵⁴ A makacsul meg nem jelenő alpereseket az utolsó idézés során mindig figyelmeztették, hogy ez az utolsó lehetőségük arra, hogy tisztázzák magukat. A *citatiok*at követő *evocatio* és tizenöt napi bevezetés után a három egymást követő vásáron kikiáltó bírói kiküldött mindig tudatta ezt a vásározókkal. Egy királyi ember 1330-ban Szabolcsban, Váradon majd Pócson tette közhírré, hogy az alperes „minden fentebb mondott dolgok és a rá kirozott bírságok kiegyenlítésére, a fő, döntő ügyben pedig a válaszádsra jelenjen meg, máskülönben ennek az ügynek a tárgyalását úgy végezzük el, hogy ha tovább növekedne benne makacssága és engedtlenségének szemtelen merészsége, akkor ezt a jogsértést a bírói hatalommal szembeszállókra mért megsemmisítő csapással rendreutasítjuk, és a bírói szigor büntető kardjával megzabolázzuk.” A hosszadalmas és burkoltnak legkevésbé sem mondható

fenyegetés teljesen megfelelt a jog rendjének, ha ugyanis az alperes ezúttal sem jelent volna meg, akkor a bírónak már nem volt mérlegelési joga, el kellett ítélnie a távol maradót. Erről az ügyről tudósító oklevélben még „irgalmas bírói megintésnek” (*miseri cordialis amonitio*) nevezték ezt a kijelentést.⁵⁵

A hatalmaskodási ügyekben elvégzett idézések mellett gyakran történt tiltakozás és eltiltás is. Ennek hasonló funkciója volt, mint a megintésnek. Felhívta a foglalt vagy hatalmaskodót arra, hogy hagyja abba panaszos félnek kárt okozó cselekményt. Az ilyenkor elhangzó tiltakozás ráadásul egyértelművé tette, hogy a foglalt nem törvényesen lépett be a birtokba, hanem hatalmasul, ez tehát megakasztotta a foglalt elbirtoklását. Láttuk már, korábban ehhez elegendő volt a vizsgálat is, most azonban a panaszosok biztosak akartak lenni a dolgukban, és a vizsgálat, a megintés és az értesítés mellé törvényes eltiltást is kértek. Ezt az eltiltást nem a fél tette, hanem a bírói kiküldött: a királyi vagy a nádori ember.⁵⁶ Ebben az esetben az idézés – akárcsak a megintéssel egybekötött idézés – az eltiltás kimenetelétől függött. Ha a foglalt elfogadta az eltiltást, akkor nem idézték meg. Ez azonban az esetek túlnyomó többségében csak elvi lehetőség volt, a foglaltok ugyanis nem törődtek a tiltakozással. Egy 1358-as ügy alapján az eltiltás meghallgatása számított az eltiltás elfogadásának. Ha azonban az eltiltott ezt nem hallgatta meg, akkor megidéztek.⁵⁷

A vizsgálat, a megintés, az idézés, az értesítés és az eltiltás tartalmát az országos szokások szabályozták, az azonban a panaszoson múlt, hogy melyikre kér parancsot a bíróságtól. Ha a bírói pa-

⁵¹ 1447: Csáky oklt. I. 388.

⁵² „evocationum enim aliae sunt... insinuationales” Tripartitum II. 18. 2.§; „evocationes vero cum insinuatione ratione quorumcunque actuum potentiariorum” uo. 18. 6§; „causae per insinuationem intentatae” uo. II. 18. 3.§

⁵³ Kithonich II. 2. (53)

⁵⁴ ‘insinuatio’ szócikk LLMAeH

⁵⁵ „volentes adhuc eundem I per viam iudiciaria misericordialis amonicionis ad iuris tramitem invitare... ut de omnibus premissis et iudiciis, quibus dinoscitur fore aggravatus satisfacturus et de facto principali peremptorie responsurus compareret, alioquin ipsius cause discussionem tali moderamine deliberamus, quod amplius sua contumacia et rebellionis importuna presumptio in suum accresceret derogamen cum omnes iudiciarie auctoritati rebellantes ruinam detrimento corriganter et iudiciarii rigoris vindicativo gladio edomantur” AO II. 431. sz. (501–505) Más-hol: 1335: DL 2877. (AOkl XIX. 64. sz.) 1359: „insinuando

ibidem ut si venirent et premissa eorum instrumenta exhiberent ac de dictis iudiciis sibi et parti adverse satisfacerent, benequidem alioquin non obstante ipsorum absentia et rebelione (!) finem debitum et indilatum faceret causa in premissa dictante iuris equitate” DL 69294. Hasonló megfogalmazás ugyancsak 1358-ból: DL 108127 és 1370-ből: DL 5847.

⁵⁶ Hajnik 1899: 196. Az ott idézett példa: Sztáray oklt. II. 303. sz. (419–422).

⁵⁷ 1358: „ab usu et perceptione fructuum et utilitatum eiusdem violenta prohiberet regni consuetudine requirente, qui si prohiberi vellent, benequidem, alioquin citaret eosdem... quia preallegatus Georgius filius Andree premissa audiens prohibitus fuisset, sed dictus Nicolaus frater suus ab occupatione, detentione et usum perceptione dicte terre noluisse prohiberi, igitur ipsi prenotatum Nicolaum ... citavisset” CDH IX/ 2. 363. sz. (728–744)

rancsba olyat íratnak be, amely a szokásokkal ellentézetben, akkor ez az ő és nem a bíróság felelőssége volt. Az idézéssel beállt a perfüggőség.⁵⁸

Levéltári források

DF - Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL - Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár

Kiadott források

AO: *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. Szerkesztette Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Budapest, 1878–1920.
AOKl: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustrantia*. Szerkeszti Kristó Gyula et alii. I–XLVI. Bp.–Szeged, 1990–2017.
Bereg megye okl.: Neumann Tibor: *Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526)*. Nyíregyháza, 2006.
CDH: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budae, 1829–1844.
Csáky okl.: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I–II*. Budapest, 1919.
DRH: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Franciscus Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976.; *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Franciscus Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Budapest, 1989.
Kithonich, Johannes: *Directio methodica processus iudicarii iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae. – Rövid igazgatás a' nemes Magyarországnak és a hozzá tartozó részeknek szokott törvény folyásiról, melyet deákból magyar nyelvre fordított Kászoni János. Leutschoviae, 1650.*

Kovachich, Martinus Georgius 1799: *Formulae solennes styli*. Pesthini.
Kovachich, Josephus Nicolaus 1820: *Notitiae praeliminaries ad syllogem decretorum comitialium*. Pesthini.
Ocskai okmt.: *Archivum familiae Očkaj. Stredoveké dejiny rodiny Očkajovcov a listiny z jej archívu*. Ed. Miloš Marek. Kraków–Trnava, 2015. (Fontes rerum Slovacarum IV)
Pannonhalmi konvent okl.: Dreska Gábor: *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I–IV*. Győr, 2007–2013.
Perényi lt.: *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi Tringli István. Budapest, 2008.
Quadripartitum: *Quadripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae*. Zagrabiae, 1798.
Szabolcs megye okl.: Piti Ferenc: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386)*. Szeged–Nyíregyháza, 2004; C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526)*. Bp.–Nyíregyháza, 2002.
Szakály Ferenc 1998: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525)*. Szekszárd.
Szatmár megye okl.: Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor: *Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1526)*. Nyíregyháza, 2010.
Széll Farkas 1890: *A nagybesenyői Bessenyei-család története*. Budapest.
Sztáray okl.: *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II*. Kiadja gróf Sztáray Antal, szerkeszti Nagy Gyula. Bp., 1887–1889.
Tripartitum: *Werböczi István Hármaskönyve*. Fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Kolosváry Sándor, Óvári Kelemen, magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1897. (Magyar Törvénytár) (reprint 1989.)
Zichy okmt. *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásónkeő I–XII*. Szerkesztette Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest, Budapest, 1871–1931.
Ugocsa megye okl.: C. Tóth Norbert: *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526)*. Budapest, 2006.

⁵⁸ Hajnik egy, Tátika ügyében kelt 1266-os oklevelet félreértve, a perfüggőséget az alperes feleletétől kezdve számította, ezt aztán mások is átvették tőle. Logikailag és az újkori gyakorlatból következően azonban kétségtelen, hogy ez az idézéssel kezdődött. A 18. század előtt legfeljebb csak az lehetett vitatott, hogy

az idézés mely aktusához kössék a perfüggőség kezdetét. Hajnik 1899: 218; Eckhart 1946: 393; Bónis – Degré– Varga 1996: 58; Varga 1974: 213.

Szakirodalom

- Bónis György 1971: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971.
- Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre 1996: *A magyar bírósági szervezet és a perjog története*. Zalaegerszeg.
- Borsa Iván 1993: Irattípusok a középkori Magyarországon. *Levéltári Közlemények* 64. 27–37.
- Degré Alajos 1935: *A Négyeskönyv perjogi anyaga*. (Az Illés szeminárium kiadványai 3.) Budapest.
- Eckhart Ferenc 1946: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest.
- Hajnik Imre 1881: *A perdöntő eskü és az előzetes tanubizonyítás a középkori magyar perjogban*. Budapest.
- Hajnik Imre 1899: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád-és vegyes-házi királyok alatt*. Budapest.
- Holub József 1920–1921: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az »időlátott levelek« I–II. *Századok* 55–56. 32–76, 212–235.
- Jakubovich Emil 1933: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. *Turul* 47. 56–74.
- LLMAeH: *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*. Praeses consilii editionem adiuvantis János Harmatta. Ad edendum praeparavit Iván Boronkai. Budapestini, 1987–
- Váczy Péter 1934: A királyi kúria bírósága és I. Endre király törvénybe idéző ércbilloga. *Századok* 68. 484–489.
- Varga Endre: *A királyi curia 1780–1850*. Budapest. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III/4.)

BRÜNN, 1645

EGY OSTROMLOTT VÁROS A HARMINCÉVES HÁBORÚ IDEJÉN¹

Tózsza-Rigó Attila

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
attila.tozsza-rigo@uni-miskolc.hu

Bevezetés, kutatási előtörténet

Egy kora újkorral foglalkozó történész számára a harmincas számról, azaz esetünkben a miskolci bölcsészkar harminc éves évfordulójáról óhatatlanul a korszak egyik legjelentősebb konfliktus-sorozata, a harmincéves háború juthat eszébe. Félretéve a számokat érintő asszociációkat, jelen tanulmány témaválasztásának van egy adekvátabb indoklása is. A 2021-ben elnyert Bolyai János Kutatási Ösztöndíj munkatervében vállalt hosszú távú kutatási projektben kiemelt helyen szerepelnek a morva térség egyik legjelentősebb városának, Brünnnek a pozíciói. A témaválasztás fontos módszertani előzménye volt egy 2020-as prágai konferencián megtartott előadásom, valamint az ahhoz tartozó kutatásokból írt tanulmányom.² Ebben Pozsony városának az 1619–1620-as évekből fennmaradt forrásait dolgoztam fel abból a szempontból, hogy a város hogyan élte meg Bethlen Gábornak a térségbe vezetett hadjáratát, melynek során a Habsburg-ellenes erők rövid időre el is foglalták a várost.

Jelen tanulmányhoz hasonló szempontból vizsgáltam Brünn város felhasználható forrásait. A morva várost a harmincéves háború során többször is érintették a katonai események. Ezek közül a legalkalmasabban talán a konfliktus-sorozat első időszakának, a cseh-erdélyi-pfalzi szakasznak a morva térséget érintő eseményeit dolgozta fel eddig a történetírás. A háború utolsó (svéd-francia) szakaszában két alkalommal, 1643-ban és 1645-ben is ostromolták Brünn a Habsburg-ellenes szövetség csapatai. A második ostromról előljáróban itt csak annyit említenék, hogy 1645-ben a francia hugenotta Jean Louis Ratuit de Souches ezredes vezetésével a Spielbergen (a forrásokban leggyakrabban *Spilberg* formában, ma Spilberk) állomásozó császári katonaságnak, valamint a brünnieknek sikerült megvé-

deni a várost és az erődöt Lennart Torstenson tábornagy svéd seregének támadása ellen. Jelen tanulmány ezzel az 1645-ös ostrommal foglalkozik.

Bevezetés, kérdésfeltevés

Egy város történetében a háborús állapot rendkívüli helyzetként értékelhető. Ez a kijelentés a kora újkor városaira is érvényes. Egy város ostroma, főként pedig elfoglalása – magától értetődően – erőteljes változást gyakorolt a polgárság életére. A háborús helyzetek ugyanakkor gyakran kifejezetten jó kutatási lehetőségeket kínálnak a várostörténetek számára.

Elsőként az a kérdés merül fel, hogy milyen források használhatók a hadi állapotban eltelt időszak kutatására. Értelemszerűen fontos kérdés az is, hogy honnan származik a forrás, azaz ki és milyen céllal írta a háborús állapotról szóló dokumentumot. Ezeket a forrásokat a legegyszerűbben két nagyobb csoportra oszthatjuk. A hadviselő felek különböző hatásai vagy katonai szereplői általában inkább „kívülről” figyelték meg egy-egy város ostromát. Számos ilyen forrás elemezhető egy adott katona, vagy magas rangú tiszt részéről. Ezek azonban nem, vagy csak áttételesen tudósítanak arról, hogy a városi közösség hogyan vészelte át a megrázkódtatásokat. A másik nagyobb csoportot éppen azok a források képezik, amelyek a városi adminisztráció dokumentumaiként maradtak fenn. Ezek a források már sokkal adekvátabb képet kínálnak arról, hogy az adott város hogyan élte meg a rendkívüli helyzetet, vagy éppen milyen eszközöket tudott mozgósítani a védelem érdekében. Ezekkel a forrásokkal szemben számos további kérdés feltehető. Mi történt a háborús időkben a várossal és hogyan befolyásolta a rendkívüli helyzet általában a város belső életét? Hogyan viselkedtek a krízis idején a polgárok és a városvezetés? Hogyan informálódtak a

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00622/21/2) támogatásával készült.

² Tózsza-Rigó Attila 2022a.

megváltozott szituációban? Hogyan tartotta a város a kapcsolatot a külső politikai és katonai vezetéssel? Végül pedig magától értetődően felmerülnek speciálisan az adott városra és az aktuális helyzetre vonatkozó kérdések.

Egyet kell értenünk Tomaš Sterneček kijelentésével, miszerint Brünn városának a korszakbeli történetére vonatkozó ismereteinket jelentősen korlátozza, hogy a rendszeres kutatások nagyon egyenetlen színvonalúak. Ami az 1618–1648 közötti nagy európai konfliktus helyi történéseit vizsgáló kutatásokat illeti, a cseh történetírás nem meglepő módon leginkább a háború korai szakaszának a történeti dokumentációjára koncentrál, mivel a cseh- és a morva rendek felkelése idején a morva részvételnek számos részlete a brünni polgársághoz kapcsolódott. A 17. század negyvenes éveinek két városostromát szintén viszonylag alaposan feltérképezték a legfontosabb politika- és hadtörténeti források átfogó vizsgálatával. A cseh történelemnek e „büszkeségre okot adó” és olvasmányos epizódja mellett még a város néhány jelentősebb politikai személyiségének a háborúban képviselt szerepét elemezték eddig viszonylag részletesen. Végül a várostörténetek az 1645-ös események következményeként a morva térség városhálózatának a vizsgálatára fordítottak még általában nagyobb figyelmet. A háború utolsó szakaszában ugyanis jelentős súlyponteltolódás ment végbe, amelynek köszönhetően Brünn az őrgrofság „fővárosa” lett a rivális Olmütz (ma Olomouc, régi magyar nevén Olomóc) rovására.³

A hadtörténeti keret

Brünn 1645-ös svéd ostroma a harmincéves háború utolsó szakaszának volt egy jelentős eseménye. Ekkor már – kisebb-nagyobb megszakításokkal – közel harminc éve folyt cseh és morva földön az öldöklő háború, amelyet gyakran illetnek „a kora újkor világháborúja” közkeletű kifejezéssel. Amint az közismert, a 17. század legjelentősebb konfliktusorozatának több hadszíntere is volt, mindazonáltal a Német-római Birodalom és azon belül a Cseh Királyság és a Morva Őrgrofság régiói és városai különösen sokat szenvedtek a háború különböző szakaszaiban.

Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy akár csak vázlatosan is kitérjek a háború korai szakaszaira, illetve az 1645-ös ostromnak a szempontjából nem is lenne ennek relevanciája. Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a hadviselő felek az 1630-as, 1640-es évek fordulójára mind pénzügyileg, mind katonailag kimerülő félben voltak. Különösen igaz volt ez az 1618 óta szinte folyamatos hadiállapotban lévő Habsburg államkonglomerátumra. Ezt belátva, a negyvenes évek elején megkezdődtek a kölcsönös béketapogatózások, sőt 1641 végén már egy általános békekonferencia megrendezésében egyeztek meg a szembenálló felek, 1643-tól pedig meg is kezdődtek a tényleges béketárgyalások Münsterben és Osnabrückben.⁴ Amint az közismert, a tényleges békére még öt évet várnia kellett Európának. Mindeközben a tárgyalások nem akadályozták egyik hadviselő felet sem abban, hogy folytassák a katonai műveleteket. A vesztes második breitenfeldi csata (1642) után a császáriak csak az újonnan kitört dán–svéd ellenségeskedésnek köszönhetően nyertek némi lélegzetvételnyi szünetet.⁵ Nyugaton viszont a rocroi csata (1643) jelentett újabb csapást a Habsburg erők számára.

Torstenson 1642-ben újra a közép-európai térségbe nyomult csapataival és még ebben az évben elfoglalta Olmützt. Az itteni svéd tényérés lehetővé tette, hogy új szövetségest szerezzenek a Habsburgok „hátában”. A svéd tábornagy még az év elején követeket küldött I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez, hogy tárgyaljanak egy svéd–erdélyi–francia Habsburg-ellenes szövetségről. Hosszadalmas egyeztetések után, végül is 1643 novemberében aláírták a szövetségi szerződést, amelyet 1644 tavaszán svéd részről is megerősítettek. Rákóczi még ez év februárjában meg is kezdte hadműveleteit Felső- és Alsó-Magyarországon.⁶ Az áprilisi galgóczi vereség után a Johann Götz tábornagy és Esterházy nádor vezette császári csapatok visszaszorították az erdélyi sereget Felső-Magyarországra. A hullámzó front a következő év elején újra az erdélyi seregeknek kedvezett, amelyek megint a magyar–morva határig tudtak előrenyomulni és Trencsén–Nagyszombat térségében felvették a kapcsolatot a határ túloldalán operáló svéd erőkkel.⁷

A dán–svéd konfliktust viszonylag hamar sikerült lezárni, s Torstenson a felszabaduló csapataival

³ Sterneček 2012: 119. Hálás köszönettel tartozom Tomaš Sternečeknek, aki számos kapcsolódó szakirodalomra és kiadott forrásra hívta fel figyelmemet, illetve Fazekas Csabának, aki a cseh nyelvű szövegek fordításánál nyújtott nélkülözhetetlen segítséget.

⁴ Neuhold 2011: 182–187.

⁵ Gotthard 2016: 130.

⁶ Czigány 2017: 78–80.

⁷ Czigány 2017: 87., 93.

újra Csehországba nyomult és 1645 március 6-án a jankai (ma Jankov) csatában megverte a császári-bajor sereget. A vereség szinte teljes összeomlással ért fel a császáriak számára. Torstenson előtt korábbi korlátozott célja (kapcsolatteremtés az olümützi helyőrséggel) helyett jóval nagyobb stratégiai távlatok nyíltak meg. Szabaddá vált ugyanis az út előtte az osztrák területek felé.⁸ III. Ferinánd is csak nehezen tudott elmenekülni Prágából Bajorország irányába. Nem sokkal a csata után nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban már számos hadjárat által sújtott cseh és morva térségekben nem állnak rendelkezésre a megfelelő eszközök és tartalékok ahhoz, hogy a városok hosszú távú védelemre rendezkedjenek be. Iglau (ma Jihlava) mindössze két napos ostrom után, március 13-án megadta magát a svédeknek. Hasonló sorsra jutott a dél-morva Znojmo (a forrásokban Znaim, ma Znojmo). Innen pedig megnyílt az út Alsó-Ausztria és Torstenson új stratégiai célja, Bécs felé.⁹

Torstenson egységei benyomultak az Örökös Tartományokba és március végén átkeltek a Dunán, április elején pedig már Kremset és Korneuburgot is elfoglalták és valóban Bécs előterébe jutottak.¹⁰ A Felső- és Alsó-Magyarországon nyugat felé nyomuló Rákócziak azt javasolta a svéd hadvezér, hogy Pozsony elfoglalása után közösen támadják meg Bécset. A Rákócziakról nem túl jó véleménnyel lévő Neuhold szerint Bécs szerencséjére „az erdélyi” (sic!) nem reagált Torstenson felhívására.¹¹ Más megfogalmazás szerint „az erdélyi fejedelem hatékony támogatása nélkül az utolsó lehetőséget is elszalasztották, hogy Bécs bevételével végső és döntő csapást mérjenek a császárra”.¹² A közös támadás elmaradása miatt a svéd hadvezér végül is lett a császárváros módszeres ostromáról és május első napjaiban – végigpusztítva a környéket – az utolsó jelentősebb császári kézen lévő város és erőd, Brünn alá vonult.¹³

Az ügy magyar vonatkozása miatt érdemes röviden kitérni arra, hogy valóban kizárólag csak Rákóczi vonakodása miatt döntött-e úgy a svéd hadvezér, hogy kihagyja a kínálkozó alkalmat, amellyel

talán rövid úton le tudta volna zárni a háborút. Rákóczi szerepét vizsgálva túlzás nélkül megállapítható, hogy Bécs ostroma nem az erdélyi csapatok beavatkozásán múlt. Rákóczi nyilván elsősorban diplomáciai okokból nem akarta megkockáztatni az ostromot, mindemellett fontos kiemelni, hogy – mint ahogyan azt később majd éppen Brünn ostrománál láthatjuk – Rákóczi túlnyomórészt könnyűlovassal tudott a szövetséges svéd csapatok segítségére sietni. Ezek a könnyűlovások azonban vajmi keveset változtattak volna egy Bécs elleni ostrom esélyein. Nyilvánvalóan Torstenson is tisztában volt azzal, hogy a rendelkezésre álló erőkkel és elégtelen ostromművekkel nincs esélye bevenni a korábbi években jól megerősített Bécset.¹⁴ Továbbá a császárváros módszeres ostroma utánpótlási szempontból is problémás helyzetet teremthetett volna a svéd sereg számára.

Az ostrom

Az ostrom általános leírásánál elsősorban azokra a mozzanatokra koncentrálok, amelyek a várost és a polgárokat érintették. A morva város stratégiai szerepe jelentősen megnőtt a tavaszi svéd sikerek után. Torstenson – miután nyilvánvalóvá vált, hogy Bécset nem tudja megtámadni – úgy döntött, hogy Brünn bevételével biztosítja morvaországi pozícióit és itt fog áttelelni, annak érdekében, hogy a következő évben beérkező erősítésekkel újra megtámadhassa az osztrák területeket, esetleg Bécset is.¹⁵

Ferdinánd még márciusban kiadta a parancsot, hogy az illetékes katonai és polgári hatóságok tegyenek meg mindent Brünn ellátására és felszerelésére. Nem nagyon tehetett mást, mert ekkor már Cseh- és Morvaország, valamint Alsó-Ausztria jelentős része is svéd kézen volt. A segítség akkor azonban még kimerült abban, hogy március 22-én kinevezte a brünni vár, a Spielberg parancsnokának a kalandos előéletű Jean Louis Ratuit de Souches (másként Jean-Louis Raduit de Souches) ezredesét.¹⁶ A korábban a svédeknek szolgáló tiszt legkésőbb 1642-ben ajánlotta fel szolgálatát a nehéz katonai

⁸ Wilson 2009: 695.

⁹ Bretholz 1895: 17–18.

¹⁰ A jankai csatának további jelentős következménye volt, hogy a császáriak belátták, hogy minél hamarabb be kell fejezniük a háborút, s ekkortól még nagyobb intenzitással vettek részt a megindult békétárgyalásokon. Neuhold 2011: 184–185.

¹¹ Neuhold 2011: 185.

¹² Bretholz 1895: 18. Analógiaként az erdélyi hadaknak és Bethlennek a harmincéves háborúban képviselt szerepéhez ld. Tózsá-Rigó 2013, újabban Tózsá-Rigó 2018.

¹³ Kampmann 2013: 150.

¹⁴ Csak viszonyításképpen érdemes megjegyezni, hogy Torstenson mintegy 16 000 emberével vonult Alsó-Ausztriába. Ezek egy részét nyilván hátra kellett volna hagynia az elfoglalt városok és erősségek védelmére, illetve az utánpótlás biztosítására. Béciben 7 000 katona és hadra fogható polgár alkotta volna a védelmet. Broucek 2001: 149–150. Ezen túl joggal valószínűsíthető, hogy a császár mindent elkövetett volna, hogy felmentse rezidenciavárosát.

¹⁵ Wilson 2009: 697.

¹⁶ Urkunden 1895: XXXIII., 47.

helyzetben lévő császáriaknak, akik – figyelembe véve Souches akkor már jelentős hírnevét – örömmel fogadták. Bár 1644-ben kudarcot vallott az Olmütz felmentését célzó próbálkozásával, azonban mindez nem csorbította a belé vetett bizalmat.¹⁷ A városi források szerint a brünniek is nagy örömmel fogadták a hugenotta tisztet, mivel a korábbi évek tapasztalata alapján nem volt nagy bizalmuk a Habsburgok tartományi vezetőiben. A brünni katonai körzet vezetője (*Kreishauptman*), Sack von Bohuniovitz március közepén nem tartózkodott a városban és a brünniek kérése ellenére nem is volt hajlandó visszatérni.¹⁸ Sack ennek ellenére maradt a posztján.¹⁹

A városfalat tornyok és rondellák erősítették, valamint kívülről árok vette körül. A város védművei azonban nem feleltek meg a korszak erődépítészeti követelményeinek. Souches nem csak a Spielberg védműveire helyezett hangsúlyt, hanem a rövid felkészülési időszakban kimélyítette a városfal árkat is, valamint amennyire az idő engedte megerősítette a városfal kritikus szakaszait.²⁰ Az ostrom idején elsősorban a városfal déli szakasza, a délkeleti Zsidó-kapuvál (*Judenthor*) képezte a legneuralgikusabb részt. Egyrészt azért, mert a Péter-hegy nem tette lehetővé, hogy a városfalról a déli szakasz előtt elterülő térséget tűzzel fedezzék, másrészt a déli fal előtere sűrűn be volt építve. A svédnek számára már az ostrom elejétől jó fedezéket jelentettek az itt elhelyezkedő házak, amelyek az ostrom utolsó napjaiban egyúttal a déli falszakasz elleni rohamok kiindulópontjaiként szolgáltak.²¹

Souches két nagy részre osztotta a védelmet. Ő maga eleinte a városban rendezkedett be, a Spielberg védelmét pedig George James Ogilvy nevű, skót származású alvezérre bízta. A skót tiszt már régóta a Habsburgok szolgálatában állt, a korábbi harcokban egyik karját is elvesztette. Jól ismerte az erősséget és a környező terepet, mivel az ostromot megelőző években is ő volt az erőd parancsnoka. Souches hamar felismerte, hogy a védelem két nagyobb blokkja egymást kell, hogy támogassák az

ostrom során. A Spielberg ugyanis nem állhatott sokáig ellen egy módszeres ostromnak a város logisztikai támogatása (felszerelés, élelem, takarmány, stb.) nélkül. Amennyiben viszont beveszik a város fölé magasodó erődöt, úgy Brünn is tarthatatlan. A város és a Spielberg azonban nem alkottak szoros védelmi egységet. Souches egyik első dolga volt, hogy a védelem két nagy blokkját összekötő fedett utat (*Strada coperta*) megerősíttesse. Emellett megtette az ilyenkor szokásos intézkedéseket: ahol szükséges volt, megerősítették a falakat, a falakhoz csatlakozó védműveket, valamint a contrascarpákat. Továbbá elosztotta a rendelkezésre álló haderőt a különböző védelmi szakaszok között.²²

Wilson szerint a dragonyosokból, polgárokból és jezsuita diákokból álló védősereg létszáma mintegy 1 500-ra tehető.²³ Az erőd helyőrsége magát a Spielberget és a Stradát védte. A fennmaradt források szerint az ostrom kezdetén mindössze 339 gyalogos és mintegy 50 lovas állt rendelkezésre az erődben. A kézműves-legényekből és más polgárokból felállított városi gárdát, vagy városi őrséget három, 200–250 fős egységre osztották és a védelem különböző szakaszaira vezényelték őket. A három egységet nem katonák, hanem egy-egy tanácsúr vezette. Összesen 726 embert sikerült ilyen módon a városnak kiállítania. A városi őrség tehát nagyobb létszámmal bírt, mint az eredetileg a Spielbergen állomásozó katonaság, azonban nyilván csekélyebb harcértéket jelentettek ezek a milícia-szerű egységek. A városban rekedt nemesekből és hivatalnokokból egy különálló egységet szerveztek, ők 133 fővel a Péter-hegy védelmét látták el. A jezsuita-tanulókból is külön csapatot szerveztek, 66 fővel. Őket a Jezsuita Kolostor környékére és a Szent Tamás-sánchoz vezényelték. Volt a városnak saját zsoldban 36 katonája is. Ezeken kívül rendelkezésre állt még egy közel száz fős csapat, amely olyan kézművesekből állt, akik speciális szakértelmük folytán jelentős segítséget nyújthattak a harcok

¹⁷ Koller 1845: 12–13. Souches életéhez legfrissebben: Klapka 2015. Előélete még a korszakhoz mérten is gazdag volt fordulatokban. A hugenották központjának számító La Rochelleben született, 1608-ban. Miután szülővárosát elfoglalták a katolikusok, 1628-ban elhagyta hazáját és a svéd hadseregben próbált szerencsét. A későbbi szerepvállalása fényében némileg meglepőnek tűnhet ez a húzás, azonban nem szabad elfelejteni, hogy a korszakban a Svéd Királyság testesítette meg az európai protestánsok legfőbb reménységét és katonai erejét. Souches tehetségét mutatja, hogy a harmincas évek végén már két ezredet vezetett. A negyvenes évek elején azonban összekülönbözött előljáróival. A folytatásról több verzió maradt fenn. Az egyik szerint egyik

tábornokával párbajt vívott, ami után menekülnie kellett. Egy másik verzió szerint árulással vádolták meg, fogságba vetették, ahonnan 1642-ben megszökött. Bretholz 1895: 20–21. Érdekeséggéppen megjegyezhető, hogy Torstenson akasztással fenyegette Souches-t, arra hivatkozva, hogy dezertált a svéd seregből. Wilson 2009: 697.

¹⁸ Urkunden 1895: XXVI., 38–39.

¹⁹ Urkunden 1895: XXXVIII., 51–52.

²⁰ Koller 1845: 15.

²¹ Bretholz 1895: 25.

²² Bretholz 1895: 27–28.

²³ Wilson 2009: 697.

során (ácsok, kőművesek, bombakészítők).²⁴ Utóbbi egységet tulajdonképpen egyfajta városi utász-alakulatként foghatjuk fel.

Összességében, minden hadrafogható embert számításba véve, szűk 1 500 ember állt Souches rendelkezésére. Ehhez képest az ostromló sereg jelentős számbeli fölényben volt, mintegy húszszoros túlerővel kellett a védőknek szembenéznie. Ezek az arányok azonban csak az erdélyi kontingens beérkezése után alakulhattak ki. Az erdélyi csapatokra égető szüksége volt Torstensonnak, mivel a korábbi veszteségek, valamint az elfoglalt morvaországi erődökben és városokban hagyott helyőrségek miatt a svéd tábornagy alig 11 000 emberrel érkezett Brünn alá.²⁵

Rákóczi még az erdélyi főszereg 1645-ös gyülekezése alatt 6 000 lovassal és 1 200 gyalogossal előreküldte Bakos Gábort, hogy eleget tegyen a szövetségi kötelezettségeinek.²⁶ Más vélemények szerint Bakosnak mindössze 5 000 embere volt.²⁷ A svéd források szerint azonban nemigen lehetett komoly akciókban használni a megbízhatatlan és fosztogatásra hajlamos erdélyi csapatokat. Az erdélyiek viselkedésében viszont jelentős szerepe volt annak, hogy a csapatok nem kaptak megfelelő ellátást és zsoldot.²⁸ Miután a svédek kifizették a kontingens zsoldját, a fosztogatások is alábbhagytak. Július 15-én Rákóczi csapatainak további jelentős része, a fejedelem ifjabb fiának, Zsigmondnak a vezetésével átkelt Morvaországba, azzal a céllal, hogy segítsék Torstenson ostromló csapatait, négy nappal később meg is érkeztek a brünni táborba. Bakos és Rákóczi Zsigmond vezénylete alatt ekkor 12 000 erdélyi katonára és legalább 14 ágyú egészítette ki az ostromló sereget.²⁹ A Habsburg diplomáciának azonban sikerült megakadályozni, hogy Rákóczi további sereg-részeivel is egyesülhessenek a svédek. A fejedelem ezt a svédek előtt arra hivatkozva utasította el, hogy

a Porta nem engedélyezte további Habsburg-ellenes hadműveletek folytatását. Ez valóban így volt, azonban az erdélyi vonakodásnak az volt a tényleges oka, hogy időközben megkezdődtek az erdélyi-Habsburg béketapogatózások. A tárgyalások eredményeként az augusztus 8-án aláírt békével (a későbbi linzi béke) végül is a Habsburg udvarnak sikerült kiiktatnia az erdélyi csapatok fenyegetését.

A hét hadoszlopban felvonuló svédek egy kellemes tavaszi napon, május 3-án jelentek meg a város előterében. Torstenson azt gondolta, hogy számos más morva városhoz hasonlóan Brünn is csekély erőfeszítéssel be tudja venni. A csapatok kímélése végett először követek útján kért szabad bebocsátást a városba. Parlamenterei pénzt is felajánlottak a polgároknak. A városvezetés és Souches egyöntetűen elutasították az ajánlatot. Torstenson Rákóczinak május első napjaiban írt levelében az szerepelt, hogy bár jól megerősített helynek látja Brünn, de azért reméli, hogy hamar beveszik. A hadvezér naplója még vérmesebb reményekről ad tanúbizonyságot, Torstenson úgy gondolta, hogy a várost három, az erődöt pedig legkésőbb nyolc napon belül beveszik az addig győzedelmesen előrenyomuló svéd csapatok. Ennek érdekében május 5-én megkezdődött az ostromútegek felállítása.³⁰ Első szakaszban leginkább a korábban már említett fedett útra, illetve a Spielberg déli előterében álló Szent Anna kolostorra koncentráltak. Utóbbit fal kötötte össze az erőd fő védelmi vonalával, így a kolostor szintén a védelem egy fontos pontját képezte. Hatodikán megkezdődött az erőd és a Strada módszeres lövetése. A következő napon már megközelítő árkokat alakítottak ki a Spielberg lábánál álló Szent Tamás-sánc, valamint a Zsidó-kapu előterében.³¹

²⁴ Bretholz 1895: 30.

²⁵ Czigány 2017: 93.

²⁶ Czigány 2017: 93.

²⁷ Koller 1845: 58.

²⁸ Wilson 2009: 697.

²⁹ Koller 1845: 58.

³⁰ Bretholz 1895: 32.

³¹ Koller 1845: 24–25.

1. ábra: A Spielberg és Brunn városának erődítési tervei egy 1658. január 11-i ábrázoláson³²

Az erőd és a város együttműködésének a jelentősége már az első napokban megmutatkozott. Az első lövetések során Ogilvy idegei hamar felmondták a szolgálatot és üzent Souchesnak, hogy nem látja esélyét, hogy sokáig tartani tudják Brünnt. Souches az erődbe sietett és megpróbálta megnyugtani a skót parancsnokot. Szavai súlyát erősítendő, katonákat vezényelt át a városból és utasította a tanácsot, hogy küldjenek fel a Spielbergbe minden szükségeset a javításokhoz, leginkább kő- és faanyagot, valamint vizet. Amint azt később látni fogjuk a város a későbbiekben is többször kisegítette az erőd katonaságát. Május 10-étől a várost is elkezdték lőni a svédek. Az elkövetkező időszakban a városi polgároknak napról-napra szembe kellett nézniük a lövedékek és a kőszilánkok okozta veszély-

lyel. Mindazonáltal Souches és a tanács intézkedéseinek (pl. gyúlékony tetőszerkezetek elbontása, ld. később) köszönhetően viszonylag kevés kár keletkezett az épületekben.³³ Eközben a svédek a korszerű erődharccsztatnak megfelelően folyamatosan dolgoztak a falakat megközelítő árkok kiépítésén. A védők több kisebb kitöréssel sikeresen zavarták a munkálatokat. Ezekben a kicsapásokban a katonák mellett gyakran részt vettek polgárok és a környékről a városba korábban bemenekült parasztok is. Május második felében a svédek elsősorban a Spielberg védműveinek a rombolására koncentráltak. Souches felkészült arra az eshetőségre is, ha betörnek a városba. Eerre az esetre a Strada közelében spanyollovásokat és cölöpöket helyeztek készenlétbe, hogy szükség esetén lezárhassák a városból az erődbe vezető utat.³⁴ Az ágyúzás mellett mindkét

³² KA Kartensammlung Inland C IV. Brunn No 7. Domokos Györgynek tartozom hálás köszönettel, amiért rendelkezésemre bocsátotta az ábrázolást.

³³ Bretholz 1895: 33.

³⁴ Koller 1845: 29.

résről megindult a korszakban jellemző aknaharcászat is. Souchesnak egyre inkább megromlott a kapcsolata a depresszióba süllyedő Ogilvyvel. A városi tanáccsal viszont továbbra is jó volt az együttműködés.

Közben a svédek kitartóan közelítették a város falait is. Május végén már északi irányból is veszélyesen közel jutottak a fedett úthoz, és az itt elhelyezkedő Szent Tamás-sánchoz. Május 23-án és 26-án az erőd vallon katonái polgárokkal közösen sikeresen viaszorították ebben a térségben a svédek elöretolt állásaikból. Ezek a kisebb sikerek jelentősen emelték a védők morálját. A brünni asszonyok azt is megkockáztatták, hogy kijártak az elővárosok kertjeibe zöldségért. Mikor Souches és tisztjei észlelték, hogy a svédek nem bántják ezeket a nőket, akkor egy idősebb asszonyt azzal bíztak meg, hogy jusson át az ostromgyűrűn és vigyen híreket Bécsbe. A bátor asszony teljesítette is a kémekhez méltó küldetést.³⁵

Az első hetekben már gondot okozott a város megfelelő ellátása. A lakosság és a katonák mellett el kellett látni az elővárosokból, illetve a környező falvakból bemenekült civileket is. Utóbbiak azért is jelentettek külön terhet, mert nekik – ellentétben a falon belül élő polgárokkal – nem álltak rendelkezésre saját készletek, csak az amit éppen magukkal tudtak vinni.³⁶ Ennek érdekében május 17-én (újra) felmérték a rendelkezésre álló állatállományt és húskészletet. Kiderült, hogy a városi mészárosok megpróbálták kihasználni a rendkívüli helyzetet, s időnként tisztességtelen nyereségre tettek szert. Ezt a város a továbbiakban szigorú büntetés kilátásba helyezésével próbálta megakadályozni. Az ellátási nehézségeket enyhítette, hogy egy május 30-i kitörés során harminc marhát zsákmányoltak az ostromlótól.

Az élelem mellett a másik fontos kérdés a puszkapor-készlet volt. A fennmaradt információk szerint a városnak legalább két löpormalma működött éjjel és nappal. Az egyik hat, a másik nem kevesebb, mint 25 örlőfejjel dolgozott.³⁷ A polgárok munkakerővel és eszközökkel (hordókkal és egyéb faeszközökkel) segítették a malmokat. A polgárok még a saletromtartalmú földet is áthordták kertjeikből.³⁸

Szűk egy hónap után az ostromló sereg is egyre komolyabb utánpótlási problémákkal küzdött, ami kihatott a katonák moráljára. Torstenson már május

24-én azt írta Krisztina királynőnek, hogy gyalogsága a veszteségek miatt gyenge és Brünn ostroma jobban el fog húzódní, mint azt eredetileg gondolta. Mindennek fényében érthető, hogy miért volt a svédeknek égető szüksége az erdélyi csapatokra. Torstenson levelezéséből kiderül, hogy az élőerő hiányosságai mellett a legnagyobb problémát a megfelelő utánpótlás biztosítása jelentette. Élelmiszerből nem állt rendelkezésre a kielégítő mennyiség. A gabona és a kenyér hiányát nem kompenzálta, hogy borból viszont jelentős készletek álltak rendelkezésre, sőt ez inkább csökkentette a katonák hadrafoghatóságát. Nem csak egyszerűen a fegyelem lazulásáról volt szó, hanem a hadvezér arról írt, hogy sokan a svéd katonák közül egyszerűen halálra itták magukat. A takarmányt is jelentős távolságból kellett a táborba szállítani, végül további komoly problémát okozott a lőszerhiány, amelyből következően egyre nehezebb volt hatékony ostromot folytatni.³⁹ Mindettől függetlenül a svéd műszaki csapatok folytatták a megközelítő árkok kiépítését, amelyekkel egyre közelebb kerültek a Spielberg falaihoz és a városkapukhoz. Torstenson a rendelkezésre álló tüzérség átszervezésével próbálta hatékonyabbá tenni a védművek rombolását.

A felszíni harcok mellett tovább folyt az aknaharc is. A svédek május 20-án robbantottak a Spielberg Újbástyája alatt egy aknát. A leírások szerint a bástya két szárnyán hat-hat öl szélességben sikerült berobbantani a falat (nagy valószínűséggel a bástyacsúcs mögötti falrészlekről lehetett szó). A svéd gyalogság azonban nem tudta továbbfejleszteni a sikert, mivel a védők egy ellenakna robbantásával megakadályozták a támadást.⁴⁰ A védők június 6-án az Újbástyánál, 11-én pedig a Szent Tamás-sáncnál fedeztek fel egy-egy újabb aknát. Utóbbi egy ellenakna felrobbantásával sikerült semlegesíteni.

Június közepén a fedett útra és annak környékére helyeződött az ostrom súlypontja. Június 10-én három rohamot is intéztek az ostromlók ezen szakaszok ellen. A gyalogsági támadásokat azonban visszaverték a védők, jelentős veszteséget okozva a svédeknek. A Szent Anna kolostorig előretolt pozíciókból az ostromló tüzérség ekkor már a város és az erőd közötti összeköttetést is veszélyeztette. A Szent Annával átellenben, egy redout kiépítésével az északi oldalon is veszélyes közelségbe jutottak a svédek. Június 9-én Souches kitörést rendelt el,

³⁵ Bretholz 1895: 38–39.

³⁶ Koller 1845: 33.

³⁷ Bretholz 1895: 40.

³⁸ Urkunden 1895: LXVII. 80.

³⁹ Bretholz 1895: 42.

⁴⁰ Koller 1845: 31.

amelynek eredményeként ezt az északi pozíciót sikerült felszámolnia a császáriaknak. Előfordult, hogy a brünniek saját kezdeményezésre is kisebb sikereket értek el. Június 13-án például a városi takácsok egy csoportja kiosont, hogy az elővárosi kertekből zöltségeket gyűjtsön. Sikerült néhány márt is elhajtani a svédektől. A derék kézművesek már ellenséges tűzben tértek vissza a zsákmánnyal.⁴¹

Június 14-én egy drasztikus időjárási jelenség volt a brünniek segítségére. A leírások szerint hatalmas vihar kerekedett, özönvízszerű esőzéssel. A rövid idő alatt lezúduló víztömeg jelentős károkat okozott a támadók által kiépített árokrendszerben. A Spielberg északkeleti irányba nyíló kapuja (*Fröhlicher Thor*) előtt kiépített ún. Mortaigne-sáncok például szinte pillanatok alatt megteltek vízzel. A vihar erejét jelzi, hogy ezen a szakaszon számos katonára egyszerre megfulladt az árkokban, nem volt idejük menekülni. Akik mégis kijutottak az árkokból, azoknak jelentős részét a védők lőtték halomra. Souches igyekezett minél jobban kihasználni a váratlan égi segítséget. Kitérő katonái tovább növelték a svéd veszteségeket és jelentős zsákmánnyal (fegyverekkel és egyéb felszereléssel) tértek vissza. A hadianyagot és a zsákmányolt ruhákat a városba hordták és szétosztották a polgárok és a katonák között. A megközelítő árkokat teljesen szétrombolták az említett szakaszon. A védők lelkesedését növelte, hogy a városba hurcolt foglyok szerint a Mortaigne ezred csak ezen a napon több mint 400 embert vesztett és az északi szakaszokon már egyébként is mintegy ezer svéd katonát kellett addig eltemetni.⁴²

Három nappal később Souches újabb kitérésre adott parancsot, hogy ezáltal tovább gyengítsék a svéd ostromállásokat. A támadásra a Spielberg felé néző, délkeleti Brünni Kapunál került sor. A kissé fura elnevezésű városkapunak az volt a stratégiai jelentősége, hogy a *Strada Coperta* a kapunál mögött csatlakozott a városfalhoz. A parancsnok talán a 14-i sikerek miatt magas harci morált szeretne volna kihasználni. Ezt támasztja alá, hogy a készülődő katonákhoz jelentős számú polgár önkéntesen csatlakozott. Utóbbiak eddig jórészt inkább csak a megfigyelőposztokon teljesítettek szolgálatot. Az önkéntesek között még tizenéves gyermekek is voltak. Végül is Souches 130 kézművest és 20 diákot válogatott ki, akik a fedett úton várakozó 150 gyalogos mellett sorakoztak fel az esti órákban. A kitérőkhöz

csatlakozott még 50 „városi lovas” is. A második vonalba helyezett tartalékba is számos polgárt beosztottak, így összesen mintegy 500 ember vett részt a kitérésben. Az első támadó hullám sikeresen kiszorította a svédeket állásaikból, közben három mozsarat tettek használhatatlanná. A második hullám a hátrébb elhelyezkedő tüzérségi állásokat is megtámadta, ennek során egy négy darab 12 fontos ágyúból álló üteget elfoglaltak. Rövid ideig tűz alá tudták venni a svédeket, majd használhatatlanná tették ezeket az ágyúkat is. A kitérés további haszna volt, hogy a svéd árkok fölé fából épített fedezékeket hosszú szakaszon lerombolták. Újabb három nappal később a Zsidó-kapun át hajtottak végre kitérészt, itt azonban már csak korlátozott sikerrel. Mindeközben a föld alatt is felélénkültek a harcok. Ugyancsak június 20-án az Újbástya alatt egy ellenaknával megint sikerült megakadályozni, hogy a svédek hatékonyan robbantsanak.⁴³

A polgárok és a katonaság együttműködésére nem csak a közös akciók szolgáltak példaként. A polgárok – Souches utasításának megfelelően – megosztották a rendelkezésre álló készleteket, beszállásolták a katonákat, ellátták a sebesülteket.⁴⁴ A fennmaradt források szerint a császári tisztek elismerően nyilatkoztak a fegyveres polgárok önfeláldozó helytállásáról.⁴⁵ A védők említett részsikerei ellenére a svéd ostromművek fokozatosan egyre közelebb kerültek a falakhoz. A már közel két hónapja tartó ostrom pedig egyre inkább kezdte aláásní a védők morálját. A brünniek a kor ostromai során általánosan jelentkező lélektani problémával néztek szembe. Mivel belátható időn belül nem számítottak felmentő seregbe vagy erősítésre, így – az említett sikerektől függetlenül – sokakban egyre inkább csökkent a remény.

Épp ebben a kritikus lélektani „pillanatban”, június 26-án tűntek fel a Spielbergtől északra elterülő dombokon császári lovas egységek, amelyek megtámadták az ottani svéd posztokat és sikeresen áttörték az ostromzáron. Az egymásnak ellentmondó adatok szerint 200–450 közé tehető a cseh Wrba gróf vezényletével Brünnbe bejutó lovasok száma. Nagy valószínűséggel a 400 áll közelebb a valósághoz.⁴⁶ Az erősítés mellett legalább olyan fontos, hogy mindegyik lovas puskaporral megtöltött zsákokat hozott magával, amelyek további logisztikai segítséget jelentettek. A bejutott katonákat a város-

⁴¹ Koller 1845: 40.

⁴² Bretholz 1895: 44–45.

⁴³ Bretholz 1895: 45–47.

⁴⁴ Urkunden 1895: LXVI., 78–79.

⁴⁵ Bretholz 1895: 49.

⁴⁶ Koller 1845: 45.

ban szállásolták el. Az áttörés komoly zavart okozott a svéd táborban. A katonák a tisztjeiket okolták, amiért azok alábecsülték a császári lovasságot. A tábor körüli *contravallatiot* ezután cölöpsorokkal erősítették meg.⁴⁷

A megújuló kitörések ellenére pedig tovább bővítették a megközelítő árkokat, leginkább a Zsidókapu és a Péter-hegy irányába. A brünniek július 4-i kitörése nem is járt sikerrel. Jelentős saját veszteség ellenére nem tudtak komoly károkat okozni a svéd ostromművekben.⁴⁸ A svédek ekkorra már olyanmódra megközelítették a védműveket, hogy fel tudták gyújtani a fából készült Újbástya mellvédjeit, valamint néhány helyen részsikereket értek el kisebb aknarobbanásokkal.

A svédek július 15-én és 16-án is indítottak egy-egy rohamot a Spielberg ellen, sikertelenül. Torstenson ekkoriban Mortaigne tábornok helyettesítette, mivel a sereg főparancsnoka köszvény miatt gyakran ágyhoz volt kötve. Mortaigne követekkel is próbálkozott, Souches azonban elutasította a tárgyalásokat.⁴⁹ Mortaigne megpróbálta rávenni a polgárokat arra, hogy forduljanak szembe Souchesval. Leveleiben arra hivatkozott, hogy a svédek pontosan tudják, hogy a város készletei kimerülöben vannak és hangsúlyozta, hogy a felmentő csapatokba vetett remény csak csalóka látszat, mivel „*a császár nem fogja kiténni veszélynek az egyébként is megfogatkozott csapatait egy nem különösebben fontos városért*”. Ellenben éppen az ostromlók számíthatnak segítségre, mivel hamarosan beérkezik a táborba Rákóczi 10–12 000 katonája.⁵⁰ A svédek máskor is próbálkoztak hasonló eszközökkel, azonban a városfal védői általában gúnyos kiabálással, vagy tüzzel kergették el a „követeket”.⁵¹

Mortaigne egyébként az erősítést illetően éppen igazat írt, két nappal később valóban megérkeztek az erdélyi csapatok és az ostrom a korábbinál is hevesebben folytatódott. Torstenson nagy reményeket fűzött az erdélyi erősítéshez. Felmerülhet a kérdés, hogy Rákóczi miért nem küldte át a teljes, mintegy 25 000 fős seregét. Ebben szerepet játszott a korábban már említett diplomáciai vonal, azaz a Habsburg-félel megindult béketárgyalások, valamint az a teljesen érthető stratégiai megfontolás, miszerint a

fejedelelem nem akart mindent egy lapra feltenni. Veszteség esetén ugyanis védtelen maradt volna Erdély. Emellett annak is komoly visszatartó ereje volt, hogy a porta nem járult hozzá a további hadműveletekhez. Végül pedig Rákóczi – Bakos tudósításainak köszönhetően – pontosan tisztában volt azzal, hogy Morvaország a korábbi időszak szinte folyamatos harcai miatt olyan helyzetben volt, hogy nagy nehézségekbe ütközött volna a teljes sereg ellátása.⁵² A július 19-én beérkezett, közel 7 000 fős kontingens Rákóczi Zsigmond vezényletével magával hozott 14 ágyút, ezek között 2–2 40, ill. 30 fontosat, valamint két ostrommozsarat (*feuertörser*), végül pedig 150 mázsa lőport is.⁵³ A teljes erdélyi kontingens létszáma Wilson szerint a korábban említett 12 000 helyett nagyobb lehetett. A szerző szerint májusban és júliusban összesen 14 200 erdélyi katona csatlakozott Torstenson seregéhez.⁵⁴ Ezt elfogadva az utolsó közel egy hónapban több erdélyi katona vett részt az ostromban, mint svéd.

Souchesnak komoly fejtörést okozott, hogy felmérje az erdélyi sereg erejét. Ennek érdekében a június 26-i erősítés bejuttatásában oroszánrészt vállaló Wrba vezényletével július 19-én parancsot adott egy lovas kitörésre 40–50 emberrel. Az erőszakos felderítés közben egy komolyabb összecsapás után sikerült foglyot ejteniük. Egy nappal később újabb foglyokat ejtettek, akiktől megtudták, hogy Rákóczi csapatai legalább 12 ágyút hoztak magukkal. Az erdélyieket, a várost széles ívben körülvéző árkokba vezényelték. Az árokrendszert jelentősen továbbfejlesztették, arra azonban csak az ostrom utolsó napjaiból van információnk, hogy Rákóczi csapatai részt vettek volna a város elleni támadásban. Érdekességképpen megemlíthető, hogy ezekben a napokban további erősítés is érkezett. Az olasz svéd helyőrség két nagyobb ágyút, a 36 fontos *Katzét* (macska) és a 30 fontos *Maust* (egér) küldte Brünn alá, amelyeket a Szent Tamással szembeni sáncokban helyeztek el és elsősorban a város ellen vetették be.⁵⁵

A közvetlen harcselekményekben való mérsékelt részvételük mellett az erdélyiek bekapcsolódása két szempontból bírt nagy jelentőséggel. Egyrészt felszabadultak a várost körülölelő állásokból a

⁴⁷ Bretholz 1895: 51–52.

⁴⁸ Bretholz 1895: 55–56.

⁴⁹ Koller 1845: 55.

⁵⁰ Bretholz 1895: 58–60.

⁵¹ Koller 1845: 35.

⁵² Rákóczi taktikázása önmagában is visszatükrözi Erdély és a kor nagyhatalmainak rendkívül komplex és nehezen átlátható

helyzetét. A Habsburg-erdélyi viszonyokhoz ld. Evans 1986: 197–200.

⁵³ Bretholz 1895: 61–62.

⁵⁴ Wilson 2009: 697.

⁵⁵ A fejedelem fia, Torstensonnal folytatott két napos egyeztetés után egy kisebb csapattal visszatért Alsó-Magyarországra. Bretholz 1895: 62.

svédek, másrészt az erdélyi útegek azonnal bekapcsolódtak az erőd és a város bombázásába.

Az ostrom további hevesességét mutatja, hogy augusztus 3-ig nem kevesebb, mint 15 aknát robbantottak a svédek a Spielberg védművei alatt, azonban csak jelentéktelen károkat okoztak. A Spielberg Fabástyáját már 19-én négy roham érte, két nappal később pedig hat Karthaune (kartény) fedezete alatt megpróbálták szurokkoszorúkkal (*Pechkrantz*) lángba borítani a bástyát, sikertelenül.⁵⁶ Július utolsó hetében a Spielberg ravelinjei ellen irányították a svéd tüzérség fő erejét. Az északi oldallal szemben pedig egy olyan fa ostromtornyot építettek, amelyről belőhették a ravelineket. Souches taktikusan nem zavarta az építkezést, mikor azonban a svéd ostrommű elérte a kritikus magasságot, Souches szétlővette az erőd ágyúival. Augusztus 6-án a korábban említett nehézágyút, a *Katzét* és a *Maust* is átvontatták az Újbástya előterébe. Két erdélyi ágyúval és további Karthaunékkal kiegészülve erre a szakaszra zúdították a tüzet. A hetedikén 200 emberrel megindított roham azonban sikertelen maradt.

Augusztus elejére a város és az erőd készletei már veszélyes mértékben megfogyatkoztak. Élelemben, lőporban és takarmányban komoly hiány mutatkozott. Ebben a kritikussá váló helyzetben újabb erősítést kaptak a védők. Augusztus 8-án a Péter-hegy és a Zsidó-kapu közötti szakaszon egy lovascsapatnak sikerült áttörnie az ostromzáron. A bejutott 80–90 dragonyos 24 mázsa ként is magával hozott, aminek nagy szerepe volt a további puska-por-gyártásban.⁵⁷

Augusztus 13-án reggel a városiak azt vették észre, hogy a svédek új lövegállásokat építettek ki a Péter-hegy lábánál, veszélyes közelségben. Az elkövetkező két napban egyre közelebb húzódtak a svéd ostromárhok, valamint a *Katzét* és a *Maust* is átvontatták erre a szakaszra, egyúttal a Jezsuitakertben is létesítettek egy új ütegállást, mindössze 500 méterre a városfaltól. A polgárok azt is észlelték, hogy az erdélyi és svéd katonák visszahúzódtak a megközelítő árkokból és hátrébb gyülekeznek nagyobb csoportokban. Souches hamar felismerte, hogy Torstenson döntő rohamra készül a város ellen északi és déli oldalról egyaránt. A francia főparancsnok megerősítette a veszélyeztetett pontokat, a kritikus szakaszokon személyesen felügyelte az

erődítési munkálatokat.⁵⁸ A Péter-hegyen a fal mögött árkot ásattak, amelyet cölöpsorral erősített meg, hogy betörés esetén megakadályozza az ellenség esetleges továbbnyomulását. A dóm és a fal közötti közlekedő utakra ún. traverszeket (keresztsánc, rekeszfal) állítottak föl.⁵⁹

A brünni identitásban augusztus közepe kiemelt szakrális jelentőséggel bírt, mivel Mária mennybeneteléről nagy városi ünnepek keretében emlékeztek meg. A körmeneten hagyományos körbevittek egy brünni „győzelmi lobogót” is. A városiak érezték, hogy az azévi ünnepnek ugyancsak nagy jelentősége lesz a közeledő támadás miatt.

Augusztus 15-én hajnali négy órakor erőteljes bombázásba kezdtek a svédek a város északi előterében, a Jezsuita templom és a Szent Péter templom közötti szakaszon újonnan felállított tüzérségi állásokból. Az ágyúzás kis megszakításokkal egészen aznap estig tartott. A svéd források szerint az ostromlók lélektani fegyverként is használták a tüzérséget. Azt remélték, hogy „*a borzalmas mennydörgés megtöri majd a brünniek szívét és harci kedvét és átadják a várost*”.⁶⁰ Torstenson küldött is egy követet délután a lövetés szünetében a Szent Tamáshoz. A parlamentert azonban muskéták tüzeivel zavarták el a védők.

Ez a koncentrált tüzérségi csapás már jelentős károkat okozott a város épületeiben. Az ún. prelátusi háznak a felső emeletét például megsemmisítették a berepülő lövedékek. A védelem szempontjából nagyobb problémát jelentett, hogy a Péter-hegyen egy szakaszon teljesen lerombolták a városfalat és a mögötte elhelyezkedő zwingerfalat.⁶¹ A városi kimutatások szerint legalább 14 nagyobb városi épületben vagy belső védműben (pl. zwingerekben) keletkeztek jelentősebb károk a becsapódó lövedékek miatt.⁶² Kisebb károk keletkeztek a jezsuita-sáncban, mivel itt az elővédmű magas volt, emiatt az ágyúgolyók gyakran átrepültek a városfalon és berepültek a városba. Amint az várható volt, az ágyúzás csak az előkészítése volt a délután meginduló általános rohamnak. Ennek keretében hat helyen indult támadásra a gyalogság. A svéd vezetés a császári erők megosztása révén akart áttörést kierőszakolni. Ennek megfelelően a Péter-hegy elleni rohamot egy a Zsidó-kapu elleni támadás egészítette ki. A Jezsuita-sáncon keletkezett rés mellett megrohamozták a Szent Tamás-sáncot is, valamint a fedett

⁵⁶ A Karthaunék alkalmazásához: Domokos 2021: 66.

⁵⁷ Bretholz 1895: 65–67.

⁵⁸ Koller 1845: 77.

⁵⁹ A traverszekhez ld. Domokos 2021: 38–39, 75., 85.

⁶⁰ Bretholz 1895: 70.

⁶¹ A zwinger fogalmához: Domokos 2021: 13., 20., 24.

⁶² Urkunden 1895: LXXIX., 88–89.

út és a Spielberg további egy pontja ellen is támadást indítottak. A városban minden veszélyeztetett pontra igyekeztek megfelelő erőt küldeni. A legnagyobb figyelmet azonban a Péter-hegy elleni támadásra összpontosították. A stratégiai jelentőséget mutatja, hogy a roham idejére maga Souches vette át ennek a szakasznak a parancsnokságát. Ide vezényelték a városi őrség legnagyobb részét is. Az első vonalat a már többször említett Wrba gróf emberei tartották, mögöttük a falközökben (zwinger) gyalogosokat és lovasokat vontak össze. E mögött a második vonal mögött tartalékban állt két további csapat, amelyekben a polgárok 75 legjobb harcosa is készen állt. Több mint két órán át tombolt itt a harc. A svédeknek három támadó hulláma is kudarcot vallott. A polgárok és kézműves legények folyamatosan biztosították a kritikus szakasz utánpótlását, főként az itt harcoló muskétások számára.⁶³

Az erdélyieknek a Zsidó-kapu, illetve a Spielberg Brünni-kapuja ellen intézett rohamait a források nem értékelték komoly támadásként. A Strada coperta ellen intézett támadások szintén erőtlének voltak. A várost északról védő Jezsuita-sánc ellen támadó német és erdélyi egységek már komolyabb kezdeti sikereket értek el. A sáncot elérte a roham, az árkokat létrákkal hidalták át, a sáncot azonban már nem tudták bevenni a támadók.⁶⁴

A városiak másik jelentős csoportja a Szent Tamás-sáncon védekezett. Kezdetben kézigránatokkal és kövekkel próbálták távol tartani a rohamozókat, majd kézitusában is kénytelenek voltak védekezni. Ezen a szakaszon is vegyes csapatok támadtak. A Rákóczi seregéből kikülönített, magasabb harcértéket képviselő német gyalogosok együtt indultak rohamra Mortaigne elit csapataival az ún. „ókek” ezred (*altblau Regiment*) katonáival. A támadóknak – valószínűleg csákyakkal – sikerült lerántaniuk az árok mögé emelt cölöpsort. Az árokra létrákat helyeztek és sikerrel megmászták a mellvédet és elfoglalták a sánc egy szakaszát. A védők, az itt harcoló 60 polgárral együtt a néhány nappal azelőtt ki-

alakított mögöttes redoutba húzódtak vissza. A kritikus pillanatban 50 dragonos érkezett az erődből. Egyesülve a korábban visszavonult védőkkel, végül is hatásos ellenlökést indítottak és kiszorították a betört támadókat. Az utolsó nagy támadás meglepően kevés áldozattal járt a városiak számára, mindössze néhány polgár halt meg, vagy sebesült meg a harcok során.⁶⁵

Az erdélyi csapatok a legtöbb helyen szintén viszonylag csekély veszteséget szenvedtek. A legtöbb halottat és sebesültet a Szent Tamás-sánc ellen rohamozók vesztették, ha lehet hinni a leírásoknak, Mortaigne elit ezrede szinte teljesen megsemmisült. Nagyobb problémát jelentett, hogy az ostromló sereg ellátása egyre nagyobb nehézségekbe ütközött és a 15-i kudarc után már a harci morál is a kritikus szint alá süllyedt. Torstenson az esti órákban mindenhol leállította a támadást.

A polgárok a károk kijavítására használták az éjszakát. A sérült falrészeket gerendákkal, földel töltött ládakkal és zsákokkal erősítették meg. A városi kézművesek és általában véve a polgárok folyamatosan részt vettek ezekben a munkálatokban.⁶⁶

A svédek másnap még próbálkoztak egy kisebb támadással a Spielberg ellen, Torstenson azonban ekkor már elhatározta, hogy feladja az ostromot. Az erdélyi csapatok 18-án, a svédek pedig 20-án kezdték meg az elvonulást. Souches a svéd lovas utóvédek távozása után kiküldte az embereit, hogy gyűjtsenek össze a hátrahagyott táborból mindent, ami még használható. Bár a svédek az elővárosokban felgyűjtottak három malmot és egy ispotályt, sikerült jelentős mennyiségű faanyagot és szerszámokat megmenteni az elharapódzó tűz elől.⁶⁷ A zsákmányolt építőanyag egy részét Souches a város rendelkezésére bocsátotta, hogy legalább átmenetileg ki tudják javítani a védművekben és az épületekben keletkezett károkat.

Védelmi intézkedések a városkönyvekben és más forrásokban

a harangokat, így a svéd csapatok felhagytak a harcral és elhagyták az árkokat. Nos, könnyen belátható, hogy van némi szépséghibája a legendának. Az ostrom emlékezete több helyen is jelen van a mai Brnóban. A várban áll Souches mellszobra egy cseh nyelvű, márvány emléktáblával, valamint a spilberki palota bejárata felett látható a Habsburg címer mellett Souches és Ogilvy címere. Érdekesképpén megemlíthető, hogy 2010-ben a város főterének számító Szabadság Téren (námести Svobody) átadtak egy nem túl izléses és a tér képébe egyáltalán nem illő, fekete gránit obeliszket (*Brněnský orloj*), amely más brünni legendák mellett a fenti történetet is megjeleníti.

⁶⁷ Bretholz 1895: 78.

⁶³ Bretholz 1895: 70–71.

⁶⁴ Az erdélyiek gyávaságát és megbízhatatlanságát szinte már toposzszerűen ismételtető Bretholz szerint itt is az erdélyiek megfutása okozta a kudarcot. Bretholz 1895: 72. Bár az erdélyi katonák motiválatlanságával egyetérthetünk, az azonban már megkérdőjelezhető, hogy az ostromlók minden kudarcáért Rákóczi katonái voltak felelősek.

⁶⁵ Bretholz 1895: 73.

⁶⁶ A rohamhoz hozzátartozik egy brünni legenda is. Eszerint Torstenson a döntőnek szánt roham előtt kijelentette, hogy ha délig nem foglalja el a várost, akkor elvonul a falak alól. Az anekdota szerint a szemfüles brünniek már 11 órákor megkondították

A Habsburgok morvaországi tartományi kapitánya, Cristof Paul Graf von Liechtenstein már március 12-én értesítette a morva városokat a jankauai kudarcról. A brünni vezetés március 14-én a znojmoi tanácstól arról értesült, hogy a svédek a dél-morva térséget pusztítják.⁶⁸ Brünn vezetése már a csata után nem sokkal megüzente Bécsbe, hogy a rendelkezésre álló élelmiszer- és egyéb készletek messze nem elégségesek ahhoz, hogy hosszabb távon ellenálljanak. A védelmi előkészületek elégtelenségében áttételesen még az 1643-as ostrom hatásai is szerepet játszottak, továbbá a központi kormányzat egyszerűen nem volt abban a helyzetben, hogy jelentősen meg tudja erősíteni a térség várait és városait.⁶⁹ Félő volt, hogy Brünn is rövid úton Iglau és más morva városok sorsára jut.

A városi tanács már március 15–20 között igyekezett minden olyan fontosabb katonai és kamarai vezetőt elérni, akik illetékesek voltak a morva térségben. Ezekben a levelekben felhívták a figyelmet arra, hogy az ellenség már Brünn felé tart és a városnak sürgős katonai és anyagi segítségre van szüksége.⁷⁰ Ferdinánd március 23-án adta ki rendelkezését, miszerint az illetékes hatóságok tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy feltölthessék Brünn készleteit a polgárok és a katonák ellátása érdekében.⁷¹ A város levelezése szerint az elkövetkező napokban már be is érkeztek Brünnbe az erősítésként küldött katonák, továbbá hadianyag és élelmiszer. A városi tanácsnak március 30-án keltezett levele ugyanakkor további szállításokat sürgett.⁷² A források arról tudósítanak, hogy április folyamán folyamatosan érkezett a hadianyag és az élelmiszer, leginkább Liechtenstein intézkedéseinek köszönhetően. Souches április közepén sürgette a városi tanácsot, hogy még több marhát hajtassanak be a városba az élésház (*Proviathanhaus*) számára.⁷³

A brünniek tehát már az ostromot megelőző időszakban értesültek a veszély növekvő mértékéről. Az erre vonatkozó információk szépen körvonalazódnak a városi számadáskönyvekben. Március végén, április elején jelentős mennyiségben építőanyagot, többek között vasrudakat és meszet vásároltak. Egyetlen ilyen tétel közel 50 forint értékben jelenik meg a városkönyvekben.⁷⁴ Ehhez az adathoz viszonyításképpen érdemes megjegyezni, hogy a

város egy heti kiadása dologi beszerzésre, illetve alacsonyabb rangú tisztviselők és alkalmazottak fizetésére összesen 18–25 forint körül mozgott.

Április első hetétől szintén kimutathatók a város védelmi képességeit növelő munkákra kiadott összegek. A városi szolgálatban lévő alacsonyabb rangú tisztviselők, illetve más alkalmazottak (pl. futárok, vízhordók, sírásó, hóhér, stb.) mellett korábban is rendszeresen megjelennek olyan kiadások, amelyeket különböző kézműves-munkákra költöttek. A svédek beérkezése előtt négy héttel, április elején azonban lakatosok bérezésénél külön megjegyzik, hogy a mesterek a városi kapuk megerősítését végzik. Ezen kívül jelentős mennyiségben vásárolt a város ebben az időszakban szőkeket, zsindelet és egyéb vasárut.⁷⁵ Ezeknek az anyagoknak a beszerzése az ostrom alatt kisebb gyakorisággal fordult elő a forrásokban. Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy ésszerűbb volt az ostrom előtt beszerezni a nagyobb mennyiségeket, illetve az ostromgyűrű bezárultával egyszerűen nem nagyon volt kitől további eszközöket venni, hiszen a kézművesek sem tudtak alapanyagokat beszerezni.

Április második hetében a kamarás nagyobb mennyiségű faáru beszerzését jegyezte be a számadáskönyvbe, a szöveg szerint a városi őrség részére.⁷⁶ A következő héten kötélverőknak és kovácsoknak fizettek jelentősebb összegeket közel 50 forint értékben.⁷⁷ Érdekes módon a város körülfárását megelőző napokban és az ostrom első napjaiban csak egy vonatkozó utalást olvashatunk a forrásban. Május első napjaiban egy kovács és segédei a „Nagy kapu” megerősítéséért kaptak pénzt.⁷⁸

A város számára Torstenson Bécs környéki hadműveletei fontos haladékat jelentettek. Mivel a szomszédos osztrák tartományokból nem számíthattak segítségre, így elsősorban a környékbeli kisebb erődökből szállítottak be a városba és a Spielbergbe hadianyagot, felszerelést és ellátmányt. A Brünnből északnyugatra található eichhorni vár (ma Hrad Veverí) *parancsnoka például egy ágyút és más fegyvereket küldött a városnak.*⁷⁹ Brünn inkább hasonlított ezekben a napokban egy felbolydult méhkasra. A polgárság megfeszített munkával igyekezett megerősíteni a falakat és más védműveket. A források szerint az asszonyok és a nagyobb gyerme-

⁶⁸ Urkunden 1895: XXIV., 35–37.

⁶⁹ Bretholz 1895: 17., 20.

⁷⁰ Urkunden 1895: XXV–XXIX, XXXI., 37–45.

⁷¹ Urkunden 1895: XXXVII., 49–51.

⁷² Urkunden 1895: XXXIX., 53–54.

⁷³ Urkunden 1895: XLII., 59–60.

⁷⁴ AMBma RKMR Č 327 f. 31v.

⁷⁵ AMBma RKMR Č 327f. 32r.

⁷⁶ AMBma RKMR Č 327 f. 32v.

⁷⁷ AMBma RKMR Č 327 f. 33r.

⁷⁸ AMBma RKMR Č 327 f. 34r.

⁷⁹ Urkunden 1895: XXX., 43–44.

kek is a falakon, bástyákon dolgoztak, a férfiak mellett. A városi kézművesek a védművek mellett – szakértelmük szerint – leginkább a különböző fegyvertípusokra koncentráltak. A puskaművesek mellett a lakatosok és az órákészítők is a muskéták és egyéb fegyverek különböző részeit készítették. Az asztalosok, kádárok, rézkovácsok is hasonló munkával járultak hozzá a felkészüléshez. A hagyományos eszközök mellett speciális felszerelést is készítettek, így a felsorolásban találunk többek között csákányokat, talicskákat, tűzszerszámokat, vagy láncra szerelhető vasalt csatacsillagokat („*Krampen, Scheibtruhen, Feuerpfannen und Morgensternbeschlüge*”). Az utolsó eszközöknél a vasalás arra utal, hogy nagy valószínűség szerint itt is valamilyen tűzes serszámról lehetett szó, mivel az eredeti jelentés szerinti csatacsillagoknak a várvédelemben nem sok hasznát lehetett látni.⁸⁰ Az építőipar kézművesei a városi falak mellett, Spielberg védművein is dolgoztak, illetve ezek mellett elsősorban a városi malmokra koncentráltak.⁸¹ Utóbbiak megfelelő felszerelésére Souches még áprilisban adott külön parancsot a tanácsnak.⁸²

Az erődítési munkálatokban kézművesek mellett nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak a brünni fuvarosok és a napszámosok is. Souches utasítására a tanács elbontatta a nagyobb épületek fa tetőszerkezetét, hogy a svédek ne tudják azokat gyújtóbombákkal lángba borítani. Ezen kívül minden házban vízzel teli hordókat, csebreket helyeztek el, az esetleges tüzesetek megfékezésére.⁸³ A városi tanácsnak egy március 30-án keltezett levele arról értesíti a császárt, hogy a védelem megerősítése céljából lebontják a falak előterében álló két kolostort.⁸⁴

Fennmaradt a városi kamarás, Blasy Kunig elszámolása a felkészülési időszakból. Eszerint április 2. és 29. között összességében 1088 forintot költöttek az erődítési munkálatokra. Ez első látásra nem tűnik nagy összegnek. Hozzá kell azonban tenni, hogy ezt a pénzt nagyrészt a munkaerő kifizetésére fordították, tehát anyagköltség csak minimálisan volt benne. A lista szerint a város által alkalmazott munkások között találunk közműveseket,

ácsokat, kötélverőket és napszámosokat. A legfontosabb tételek között szerepel a Szent Tamás-sánc mögötti kurtina, valamint a Zsidó-kapu megerősítése. A kapu előterében is végeztek földmunkákat, valamint kisebb scarpákat alakítottak ki ezen a szakaszon. A Szent Tamás-sánc és a Frölicher-kapu előtt pedig másfél öl mély és hat öl széles árkot ástak. Az anyagköltség 245 forintot tett ki és nagyrészt meszet, homokot, lovakat és valószínűleg gyeptet vagy vályogtétglákat (*Wäasen*) fizettek belőle.⁸⁵

Két nappal az ostromgyűrű bezárulása után Souches újabb utasításokat adott ki a város számára. Eszerint a tanácsnak készenlébe kellett helyeznie minden hadrafogható embert, a városfalakhoz pedig köveket kellett elhelyezni. Újra felhívta a figyelmet arra, hogy a házakat lássák el vízzel az oltáshoz. A főlöszleges lövöldözést – a puskaapor-készlet kímélése végett – megtiltotta. Végül még arra is kitért, hogy a városi kutyák ne kószáljanak szabadon.⁸⁶ Souches mellett a *Kreishauptman*, Sack von Bohunowitz is adott instrukciókat a városnak. Ő is felhívta a figyelmet a tetők tűzvédelmére. Azt javasolta, hogy a gyúlékony zsindelyeket hordják le a tetőről. Emellett Sack arra is kitért, hogy a város akadályozza meg a féktelen italozást. A sörhíányt elkerülendő, Sack a saját készletéből 10 hordó bort bocsátott a város rendelkezésére. A felmért készletek alapján egy katonát – naponta – egy pint sör és egy fél pint bor illette meg. A fáradságtalan körzeti parancsnok a vízkészletek jelentőségére is felhívta a figyelmet. Érdekes várostörténeti adalékról olvashatunk, amikor a *Kreishauptman* megemlíti, hogy a polgárok gyakran a saját kertjükben ástak kutat, ami viszont száraz időszakban veszélyeztette a vízellátást. Így Sack javaslata szerint a polgároknak a közösség rendelkezésére kellett bocsátaniuk a privát kútjaikat.⁸⁷

Május 6. és 20. között elsősorban a malmok termelését próbálták erősíteni. Minden bizonnyal a nagyobb mennyiségű puskaapor előállítására végett. A forrás alapján legalább két malmot különíthetünk el. Az egyiket lóval hajtották (*Roßmil*), a másikat ökrökkel (*ochsen mil*).⁸⁸ Többek között hét nagyobb

⁸⁰ Domokos Györgynek tartozom hálás köszönettel, mivel nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a szakterminológiai kérdések tisztázásában.

⁸¹ Bretholz 1895: 22–24.

⁸² Urkunden 1895: XLII. 59–60.

⁸³ Bretholz 1895: 33.

⁸⁴ Urkunden 1895: XXXIX., 53–54.

⁸⁵ Urkunden 1895: XLIII. 60–61. A Wasen magyarázatához: Domokos 2021. 216.

⁸⁶ Urkunden 1895: XLV. 63–64.

⁸⁷ Urkunden 1895: XLVI–XLVIII., 64–66. Egy pint a szomszédos osztrák területeken nagyjából 1,69–1,7 liternek felelt meg. Tózsá-Rigó 2006: 219. A napi mintegy 2,5 liternyi fejadaghoz hozzá kell azonban fűznünk, hogy mind a sör, mind a bor esetében a mainál jóval alacsonyabb, tulajdonképpen csak néhány százalékos alkoholtartalmú italokról beszélhetünk. Könnyen belátható, hogy ellenkező esetben nem lett volna nehéz dolga a svédeknek.

⁸⁸ AMBma RKMR Č 327 f. 41v.

ládát rendelt a város a malmok számára, illetve május közepén vascsövekkel és további építőelemekkel erősítették meg a lovak hajtotta malmot.⁸⁹ Május utolsó hetében szintén jelentős kovács-munkát rendelt a város, ezek célját azonban sajnos nem részletezte a kamarai írnok.⁹⁰ A városi kézműveseknek, folyamatosan adott munkát a város, az eddig említetteken túl többek között lakatosokat, esztergályosokat bízta meg.

A kézműves-munkák nem csak a város védelmi képességét voltak hivatva erősíteni, hanem áttételesen a Spielbergen állomásozó katonaság felszereléséhez is hozzájárultak. Souches még az ostrom elején, május 9-én például hatvan csákányt kért a brünni bírótól, az erődítési munkálatokhoz. Andreas Obenderfer bíró készséggel eleget is tett a kérésnek, s az akkurátus polgárok azt is lejegyezték, hogy mely polgár hány csákányt adott kölcsön.⁹¹ Egy nappal később a parancsnok már sürgette a várost, hogy a megígért sáncmunkásokat haladéktalanul bocsássák rendelkezésére.⁹² Május 19-én már arra szólította fel a bírót, hogy a Spielbergen végzendő erődítési munkálatokra akár erőszakkal is rá kell bírni a városba bemenekült parasztokat.⁹³ Egy két nappal későbbi levélből kiderül, hogy a parasztok fizetséget kaptak a munkálatokért. Ebben az iratban az is szerepel, hogy a menekült parasztok később jelentős segítséget nyújtottak az ellenaknáknak ásása során is.⁹⁴

Május harmadik hetében egy kovácsot bízta meg azzal, hogy készítsen két kereket és láncokat. Ezekkel az eszközökkel, valamint egy hosszú kötél segítségével bort húztak fel a várbeli katonák részére („*das er die wein auf den Spilberg gezogen*”).⁹⁵ Ezzel nyilván ki akarták küszöbölni a főlöszleges közlekedést a fedett úton, valamint így a rendelkezésre álló munkaerőt is hatékonyabban lehetett alkalmazni. Ugyanitt értesülünk arról, hogy a korábban már többször említett aknaharcban eszközökkel is segédkeztek a városiak. A kamarás ugyanis egy edényt, vagy valószínűleg inkább edényeket szerzett be, hogy a városiak által fűrt ellenaknában legyen mibe elhelyezni a lámpásokat („*zu den lampen in die mine*”).⁹⁶

Érdekes módon fegyverekről csak elvétve tesznek említést a számadáskönyvekben. Így például július elején bízták meg kézműveseket, hogy javítsanak meg nyolc könnyű muskétát (*handlrohren*).⁹⁷ A fegyverek említésének a hiánya azért is feltűnő, mert már a 16. század utolsó éveiből van adatunk arra, hogy a városnak saját hadszertára (*Zeughaus*) volt, amelyben – többek között – jelentős mennyiségű puskaport halmoztak fel.⁹⁸ Sőt a kimutatások szerint a város számottevő mértékben állított elő a lőpor-készítés alapanyagaként szolgáló salétromot. Ez az iparág annyira meghatározó volt, hogy a város jelentős mennyiséget értékesített is.⁹⁹ A fáradhatatlan Sack ebben az ügyben is utasította a polgármestert. A városi kocsimesternek kellett összegyűjtenie a rendelkezésre álló salétrom-tartalmú alapanyagot a városban és felszállítani az erődbe. Az elhasznált vizet nem volt szabad az utcára önteni, hanem a házak előtt elhelyezett edényekbe kellett gyűjteni. Ezekből a salétromkészítők vitték el a vizet. Végül három használaton kívüli kutat is salétrom-készítésre kellett biztosítani.¹⁰⁰

A városban található állatok, főként marhák, lovak és más állatok ellátására folyamatosan igyekeztek biztosítani a megfelelő mennyiségű takarmányt. A forrás információi áttételesen arra utalnak, hogy június elején ezen a téren már jelentkezett némi gond. Ekkor a tanács takarmányt vett a vár priorjától.¹⁰¹ Júniustól – ha nem is nagyságrendileg – de láthatóan megnőtt a hóhérnak és segédeknek a munkája. Ez azonban nem az emberekkel szembeni eljárásokban nyilvánult meg, hanem elsősorban az állati tetemek száma nőtt meg, nagy valószínűséggel a katonai események (belövések, omlások, stb.) miatt.¹⁰² Más forrásból is értesülünk arról, hogy az ostrom során nem csak az emberek, hanem az állatok is szenvedtek. Június második felében például az egyik városatyának a lovát érte lövés („*sein geschossenes pfer*”).¹⁰³

A városi beszerzések között július harmadik hetében tűnnek fel újból olyan tételek, amelyekben konkrétan megadják, hogy mely védműveknél kellett felhasználni a beszerzett építő- és hadianyagot. A kamarás az említett héten nem kevesebb, mint

⁸⁹ AMBrna RKMR Č 327 f. 34v.

⁹⁰ AMBrna RKMR Č 327 f. 36r.

⁹¹ Urkunden 1895: XLIX–XLIXa, 66–67.

⁹² Urkunden 1895: XLIXa, 67.

⁹³ Urkunden 1895: LVIII., 73–74.

⁹⁴ Urkunden 1895: LIX., 74–75.

⁹⁵ AMBrna RKMR Č 327 f. 35r.

⁹⁶ AMBrna RKMR Č 327 f. 35r.

⁹⁷ AMBrna RKMR Č 327 f. 38v. A fent említett tűzfegyverek bevett eszközei voltak a korszak háborúinak. Tózsá-Rigó 2021.

⁹⁸ AMBrna RZHR Č 7127 f. 1r–2r.

⁹⁹ AMBrna Č 7127. Register der Salpeterrechnung 1597–1598 1r–5r. A salétromtartalmú földből nyert, illetve az épületek falán kivirágzó salétromot többféle módszerrel tették lőporkészítésre alkalmassá. Ehhez részletesen: Domokos 2005.

¹⁰⁰ Urkunden 1895: LXVII. 79–80.

¹⁰¹ AMBrna RKMR Č 327 f. 37r.

¹⁰² A városi hóhérok ilyen jellegű tevékenységéhez ld. Tózsá-Rigó 2022b.

¹⁰³ AMBrna RKMR Č 327 f. 37v.

3 000 új zsindelyszöveget („3000 neue schindel nagel”) és 20 fontnyi lapos fejű lécszeget („latten nagel”) szerzett be, méghozzá a Szent Tamás-sánc egyik „tornyához”. Amint azt korábban említettem, az erdélyi seregek beérkezése után néhány napig a Spielberg védműveinek ezen szakaszára helyezték az ostromütegek tüzeinek a súlyát. Az említett eszközökön kívül puskaport és gránátokat is küldött a városvezetés a védelem említett szakaszára.¹⁰⁴

Július közepén már jelentkeztek gondok az ellátás terén. Sack utasította a polgármestert, hogy minden, a polgárházakban lévő felesleges lisztet adjanak át a Spielbergben lévő raktárnak.¹⁰⁵ Július végén, augusztus elején a város ellátása már komoly kihívást jelentett. A készletek riasztó mértékben apadtak. A takarmány-hiány miatt egyre több lovat kellett levágni, ugyanakkor a húskészlet is rohamos mértékben fogyott. Souches augusztus 11-én parancsot adott szinte az összes még lábon álló marha és ló levágására. A városi mészárosok azonban tiltakoztak a parancs ellen. Némileg furcsa érveléssel arra hivatkoztak, hogy nem állnak rendelkezésükre azok a körülmények és eszközök, amelyeket a céhszabályzat megkövetel, így tisztességtelen haszonra tennének szert. Végül is a parancsnok két katonáját küldte át a városba, akik eredeti szakmájuk szerint szintén mészárosok voltak, hogy levágják a megmaradt lovakat. A fura helyzetben a városi tanács kiállított egy külön dokumentumot, amelyben igazolták, hogy a két katona nem vétett a brünni mészároscéh szabályai ellen.¹⁰⁶ A lőpor is erősen kifogyóban volt, augusztus elejére már majdnem a teljes készletet elhasználták. A megmaradt készletet kímélendő, még július végén kiadták a parancsot, miszerint a városból már tilos volt lövéseket leadni. A várost védő katonák és polgárok így szinte csak kézfegyvereket voltak kénytelenek használni.¹⁰⁷

Nem csak a védművek, hanem a város egyéb berendezései is folyamatosan károkat szenvedtek. Ezek pótlását szolgálta számos intézkedés. Így például a kamarás július végén egy erős, hosszú kötelet vásárolt a vízemelő berendezéshez („ein langes starkes seil, dem wasser lasser”).¹⁰⁸ Ebben az időszakban megsérülhetett az egyik malom is, mivel a városvezetés Pavel Millernek két kézi malmot bocsátott a rendelkezésére, hogy a létfontosságú termelés zavartalanul folyhasson tovább.¹⁰⁹

Az eszközbeszerzéseken túl a személyi veszteséget is igyekezett pótolni a város. Ha elvétele is, de említenek olyan városi alkalmazásban lévő szolgát, aki elesett az ostrom során. Nagy valószínűséggel a malmoknál is előfordult hasonló veszteség, mivel a fent említett két kézimalom működtetéséhez munkaerőt (segédet) is biztosított a város a molárnak.¹¹⁰ A nagy valószínűséggel éjjel-nappal termelő malmok munkáját időről időre igavonó állatokkal, vagy többek között gyertyákkal is segítették.¹¹¹

Az ostrom befejezése után azt lehet látni a számadáskönyvekben, hogy a város ősz elején megpróbálta a nagyobb javítási munkálatokat elvégeztetni, illetve gondoskodtak a kimerült készletek feltöltéséről. Ennek megfelelően az eddigieknél is jelentősebb mennyiségű építőanyagot szereztek be, valamint ezzel párhuzamosan a kézművesmunkák is újra nagyobb összegeket emésztettek fel. Magától értetődően próbálták pótolni az elvesztett állatállományt és egyéb készleteket is.

Következmények

A svédek és az erdélyiek összesen 8 000 embert veszítettek az ostrom során. Ennek érthető módon nagyobb része a svédek közül került ki. A legnagyobb veszteséget azonban nem a harcok során szenvedték el, hanem az ostrom utolsó napjaiban kitört járványban.¹¹² A svéd hadvezér megerősítette az Alsó-Ausztriában elfoglalt városokat, majd téli szállására vonult Csehországba. A kimerülés jeleit mutatja, hogy még szeptemberben a császári szövetségben harcoló szász választó fegyverszünetet kötött Torsensonnal és ezzel kivált a hadviselő felek sorából. A civil veszteségekről tudósít, hogy becslések szerint a svédek hadjárata által érintett osztrák, morva és cseh régiókban a lakosság egyharmada elpusztult.¹¹³ Maga Torsternson is megszenvedte az ostromot, köszvénye annyira elhatalmasodott, hogy még két órát sem tudott egy huzamban nyeregben tölteni. Végül is októberben kevesebb mint 10 000 emberével tovább vonult Szászországon át Thüringiába.¹¹⁴

Ferdinánd már nem sokkal az ostrom után nyilvánította háláját a brünnieknek. A császárhoz küldött brünni követek szeptember végén vették kézhez az uralkodó köszönétét. Ebben Ferdinánd

¹⁰⁴ AMBma RKMR Č 327 f. 39v.

¹⁰⁵ Urkunden 1895: LXXV. 83–84.

¹⁰⁶ Urkunden 1895: LXXVI., 85–86.

¹⁰⁷ Bretholz 1895: 67.

¹⁰⁸ AMBma RKMR Č 327 f. 40r.

¹⁰⁹ AMBma RKMR Č 327 f. 40r.

¹¹⁰ AMBma RKMR Č 327 f. 40v.

¹¹¹ AMBma RKMR Č 327 f. 41v.

¹¹² Wilson 2009: 697.

¹¹³ Neuhold 2011: 186.

¹¹⁴ Wilson 2009: 698.

hangsúlyozta, hogy milyen nagy jelentősége volt „a városvezetés és a polgárok hűségének és bátorságának, melynek köszönhetően saját vagyonukat, testi épségüket és életüket nem kímélve 16 hétig álltak ellen a kemény ostromnak, ami kivívta a világ csodálatát”. A méltató szavak mellett a császár anyagiakban is igyekezett kifejezni köszönetét. Elsőként 30 000 forint kifizetését irányozta elő a városnak. A pénzbeli elismerés némi szépséghibája volt, hogy az egyébként sem jelentős összeget 3 000 forintos éves részletekben kellett kifizetnie a kamarának. További pénzbeli könnyítést jelentett, hogy a császár öt éves moratóriumot rendelt el Brünn hitelezőinek. Mindezekon túl további privilégiumokban részesítették a várost. Többek között egy időre vámmentességet nyertek a brünni kereskedők, valamint a város kiváltságát nyert ló- és marhavásár tartására. A privilégiumokat az 1646 februárjában kiadott császári kegylevél foglalta össze. Végül néhány olyan brünni polgárt, aki kitüntette magukat a harcokban kisebb ajándékokban részesítette az uralkodó.¹¹⁵

A város újjáépítéséhez nem voltak elégségesek a Brünnben az ostrom után még fellelhető készletek. Jól jelzi a császári adminisztráció súlyos forráshiányát, hogy Ferdinánd nem sokkal a svédek elvonulása után számos világi és egyházi méltóságot arra kért, hogy birtokokról bocsássanak a város rendelkezésére meszet és épületfát, hogy a 16 hétig bátran védekező brünniek ki tudják javítani a falakat és a házaikat.¹¹⁶

Brünn pozíció-módosulása a városhálózatban

A morva város pozícióját vizsgálva hosszútávú változások is kimutathatók, amelyek részben a negyvenes évek katonai eseményeire vezethetők vissza. Számos olyan változási tendenciát ismerünk a korszakból, amelynek keretében a harci eseményeknek köszönhetően módosultak a súlypontok egy térség városhálózatán belül.

Talán a legismertebb európai példa Antwerpen esete. A város a 16. század derekán, egészen a hetvenes évekig kétséget kizáróan az európai- és részben már a globális gazdasági rendszernek is a központja volt. Mindent megváltoztatott azonban a város 1576-os elpusztítása, amikor az antwerpeni erődbe szorult és az ellátás hiánya miatt már éhező spanyol katonák kitörték és néhány óra leforgása

alatt elpusztították a virágzó várost, amely így elvesztette központi szerepét. Utóbbi Amsterdam vette át és mikor a németalföldi csapatoknak esélye lett volna a századforduló környékén visszafoglalni Antwerpent, a zeelandi és a hollandi polgárok inkább „lemondtak” a protestáns hittestvérek megsegítéséről, sőt a felkelő csapatok parancsnokának, Orániai Móricnak kategorikusan megtiltották, hogy visszafoglalja a vetélytárs flamand várost.¹¹⁷

Hasonló súlypont-áthelyeződés ismert a magyar történelemből is. Az 1526 és főként az 1541 utáni oszmán expanzió eredményeként Buda jelentősége drasztikusan lecsökkent. Gazdasági szerepét – Béccsel közösen – a határmenti városi központok, elsősorban Nagyszombat és Pozsony vették át.

Visszatérve a morva városhálózathoz, a harmincéves háború viharai a térségben is jelentős változásokat eredményeztek. Amint az közismert, az 1620-as fehérhegyi csata után II. Ferdinánd drasztikusan megbüntette a cseh és a morva rendeket. Ennek részeként a Morva Örkösorságot az elkövetkező években tulajdonképpen az Örökös Tartományok státuszában kezelte. A tartomány kvázi fővárosának pedig Olmützöt tették meg. Brünn a központi szerepkörért és egyúttal a „morva főváros” címért mindig is az észak-morva Olmützcel versenyzett. A két város konkurálásában a kora újkor legnagyobb konfliktus-sorozatának az utolsó szakasza hozta el a legjelentősebb változást. A morva Rómaként is címezett Olmütz jobban megszenvedte a harcokat, mivel ott sikeres volt a svédek ostroma, az észak-morva város jelentőségében visszaszorult Brünnhöz képest.¹¹⁸ Így a negyvenes években két ostromot is megélt Brünn végül is nem csak a svéd támadást verte vissza, hanem átvitt értelemben morva vetélytársát is legyőzte a köztük folyó versengésben.

Összefoglalás

Összességében tehát megállapítható, hogy a brünni polgárság katonai ereje a császári, vagy a támadó svéd-erdélyi csapatokhoz képest sem tekinthető jelentősnek. Mindazonáltal az erődnek és a városnak az egymásrautaltsága kétségtelen volt. Ez nem csak a térbeli értelemben vett kapcsolat miatt megkérdőjelezhetetlen. A város által nyújtott logisztikai bázis is kiemelt jelentőséggel bírt. Az lőpor-utánpótlás, ellátás, eszközállomány mellett ugyancsak fontos

¹¹⁵ Bretholz 1895: 78–79.

¹¹⁶ Urkunden 1895: XCV. 97–98.

¹¹⁷ Pusztai Gábor szíves szóbeli közlése alapján. A témához áttekintően: Pusztai 2018: 142., 147–148.

¹¹⁸ Nosková 2010: 9.

szerpepe volt a városi kézművesek speciális szakértelmének. Amint azt korábban említettem, utóbbiak közül számos iparos a mai fogalmaink szerint utászegységekben támogatta a védősereget. További jelentős momentumként emelhető ki, hogy a városvezetés és Souches együttműködése szintén nagyban hozzájárult a hatékony védelemhez. Végül, de nem utolsósorban, ha alacsonyabb harcértéket képviselve is, de a városi polgárok is kivették a részüket a tényleges harcokból.

A bevezetőben említett hosszútávú kutatási projekt keretében a közeljövőben remélhetőleg még lesz alkalmam további forrásokat vizsgálni Brünn kora újkori történelméből.

Levéltári források

AMBrna
Archív Města Brna
RKMR Register der Kammermeisterrechnungen (Registrum camere civitatis Brunensis); I B 2a Č 327, évkör: 1644–1646
RZHR Register der Zeughausrechnung Č 7127, évkör: 1597–1598
RSR Register der Salpeterrechnung (Saliterrechnung); I B 2j Č 7127, évkör: 1597–1598

ÖStA
Österreichisches Staatsarchiv
KA Kriegsarchiv
Kartensammlung

Kiadott források

Urkunden 1895: Urkunden Briefe und Actenstücke zur Geschichte der Belagerung der Stadt Brünn durch die Schweden in den Jahren 1643 und 1645. Berthold Bretholz (szerk.). Brünn, 1895.

Szakirodalom

Bretholz, Berthold 1895: Vertheidigungskampf der Stadt Brünn gegen die Schweden 1645. Brünn
Broucek, Peter 2001: Der Krieg und die Habsburgerresidenz. In: Andreas Weigl (Hrsg.): Wien im Dreißigjährigen Krieg. Bevölkerung – Gesellschaft – Kultur – Konfession. Wien – Köln – Weimar. 106–154.
Czigány István 2017: I. Rákóczi György erdélyi fejedelem királyellenes hadjárata a harmincéves háborúban (1644–1645). Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae 44. 75–96.

Domokos György 2005: Váraink fegyverzete és felszerelése a XVI–XVII. században az inventáriumok tükrében. In: A hódoltság kora. Szakkönyv- és tanulmánygyűjtemény a törökör történelméből. Arcanum-CD-ROM, Budapest. (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Hodoltság-a-hodoltság-kora-magyarország-torokkori-tortenete-1/a-vegvari-rendszer-kiepitese-es-ellatasa-4003/varaink-fegyverzete-es-felszerelése-a-xvi-xvii-szazadban-az-inventariumok-tukreben-5169/4-a-lopor-5256/43-a-lopor-gyartasa-5262/>)

Domokos György 2021: Kő és tűz. Erődépítészeti és tűzérsegtörténeti tanulmányok. Budapest, 2021., https://militaria.hu/uploads/files/53369400_1636402558.pdf

Evans, Robert J. W. 1986: Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen. Forschungen zur Geschichte des Donauraumes Band 6. Wien – Köln – Graz.

Gotthard, Axel 2016: Der Dreißigjährige Krieg. Eine Einführung. Köln–Weimar–Wien

Kampmann, Christoph 2013: Europa und das Reich im Dreißigjährigen Krieg: Geschichte eines europäischen Konflikts. Stuttgart

Klapka, Petr 2015: Jean Louis Ratu de Souches (1608–1682). De La Rochelle au service des Habsbourg. Contribution à l'étude des migrations nobiliaires dans les pays de la Couronne de Bohême aux XVIIe – XVIIIe siècles. Párizs

Koller, Polykarp 1845: Die Belagerung von Brünn durch die Schweden im Jahre 1645. Das denkwürdigste Jahr aus Brünns Vorzeit. Brünn

Munzar, Zdeněk 2015: Brno téměř čtyři měsíce vzdorovalo více než desetinásobné přesile. (<http://www.vhu.cz/brno-temer-ctyri-mesice-vzdorovalo-vice-nez-desetinasobne-presile/> html – Letöltés: 2022. június 17.)

Neuhold, Helmut 2011: Der Dreißigjährige Krieg. Wiesbaden

Nosková, Jana 2010: „Brin ist nit hin!” Bilder der „Heimat” in der Publizistik der vertiebenen Brünnner Deutschen Ende der 1940er und in den 1950er Jahren. In: Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde (51.) 7–43.

Pusztai Gábor 2018: Vallási menekültek Hollandiában a kora újkorban, tolerancia és gazdasági érdek. In: Pósn László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): Migráció a kora középkortól napjainkig. Budapest. 139–158.

- Sterneck, Tomáš 2012: Dva prameny k dějinám Brna z první poloviny třicetileté války. Brno v minulosti a dnes. (25.) 117–164.
- Tózsá-Rigó Attila 2006: Az 1497-es pozsonyi bor-kimérési statútum. In: Agrártörténeti Közlemények 47. (2006) 1-4. sz. 202–222.
- Tózsá-Rigó Attila 2013: Bethlen-kép a német- és az angol nyelvű szakirodalomban. In: Papp Klára – Balogh Judit (szerk.): Bethlen Gábor képmása. Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai 15. Debrecen. 55–74.
- Tózsá-Rigó Attila 2018: Das Bild des Fürsten von Siebenbürgen Gabor Bethlen (1613–1629). In: Zprávy Včely Čáslavské 3, Muzejní a vlastivědný spolek “Včela Čáslavská”, Archeologický ústav AV ČR v Praze, Čáslav. 45–50.
- Tózsá-Rigó 2021: Hírek nyugaton egy keleti háborúról – Esztergom 1595. évi ostroma. II. Ars Militaria blog. (https://arsmilitaria.blog.hu/2021/03/21/hirek_nyugaton_egy_keleti_haborurol_esztergom_1595_evi_ostroma_ii. Letöltés 2022. május 3.)
- Tózsá-Rigó Attila 2022a: Eine eroberte und belagerte Stadt am Anfang des Dreissigjährigen Krieges. Pressburg in den Jahren 1619–1620. Documenta Pragensia 41., megjelenés alatt
- Tózsá-Rigó Attila 2022b: „Der Kammerer kauft auff margkht Habern und Ross”. Tiere in der frühneuzeitlichen Pressburg (1528–1610). Documenta Pragensia 42., megjelenés alatt
- Wilson, Peter H. 2009: Europe’s Tragedy. A History of the Thirty Years War. London – New York – Toronto

A PESTIS ZEMPLÉN VÁRMEGYÉBEN 1770–1771-BEN

Kerekes Endre László

Debreceni Egyetem
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
der.wanderer94@gmail.com

Bevezetés

Az 1769-es esztendő folyamán számos jel utalt arra, hogy a hosszú évszázadok során folyamatosan viszsza-terő pestis ismét veszélyezteti Magyarország határait. A korábbi szokásokat követve a határmenti vármegyék járványkérmeket küldtek mind lengyel, mind oszmán fennhatóságú területekre, amely megfigyelések megerősítették, hogy a rettegett járvány valóban közel jár a határhoz. Ennek köszönhetően számos, az előző évszázadokból megszokott járványügyi rendeletet ismételtelen kihirdettek mind vármegyei, mind országos szinten, amelyeknek része volt a kereskedelmi és járványügyi határzár, a közhigiénés viszonyok javítására irányuló passzusok, illetve a járványügyi biztosok folyamatos adatszolgáltatási kötelezettsége. Noha a Helytartótanácsnak volt a feladata katonaság bevonásával betartatni az olykor igen-igen szigorú járványügyi rendelkezések sorát, voltak olyan régiói az országnak, ahol a pestissel szembeni fellépés nem zajlott zökkenőmentesen. Ere példaként említhető Zemplén vármegye, amelynek járványeseményeiről számos forrás kimerítően tudósít minket.

Jelen tanulmány célja bemutatni Zemplén vármegye pestissel szembeni védekezésének lépéseit és eseményeit az 1770–1771-es évek során, különös tekintettel a katonai határzár, a *Cordon Sanitaire* megszervezésére, amely már kifejezett intézménnyé vált a 18. századra.¹ A tanulmány kitér a vizsgált járványhullám idején szolgálatot teljesítő járványbiztos személye körüli változásokra, ugyanis, mint az valamennyi járvány idején tapasztalható volt, a téves megfigyeléseket közvetítő –

azonban, mint azt látni fogjuk, a vizsgált járványesemény során korántsem volt téves a prognosztizálás – és „elhamarkodott” rendelkezéseket kiadó tisztségviselőket egyik napról a másikra leváltották és egy „rátermettebb” személy került a helyükbe. Ahhoz, hogy pontosan lássuk, hogy milyen lépések vezettek a vizsgált járványra vonatkozó rendeleti viszonyok kialakulásához, az 1769-es év közepétől 1771 nyaráig terjedő időszakra kivetítve fontosnak tartom bemutatni a kereskedelemre, szabad mozgásra és járványügyi védekezésre vonatkozó rendeleteket és egészségügyi intézményi hátteret. Az utóbbi tényező jelentősége abban rejlik, hogy mind az 1769-es, mind az 1770-es esztendő jelentős helyet foglal el a magyar orvoslás történetében. Mária Terézia 1769 novemberében fogalmazta meg intimátumát, amely a nagyszombati egyetem orvosi fakultásának megalapítását szorgalmazta, ugyanakkor 1770-ben adta ki a *General Normativum in Re Sanitatis* című rendeletgyűjteményét, amely az egész Habsburg Birodalomra, így Magyarországra és Erdélyre is vonatkozott. Ez volt az első jelentős, átfogó egészségügyi rendeletgyűjtemény a Habsburg Birodalomban.

A rendeleti és intézményi háttér mellett a tanulmány szövegében kiemelt fontosságú a járvány idején tapasztalható orvosi háttér vizsgálata is, amelynek központi forrása Anton Canestrini *Dissertatio historica de peste...* (*Történeti értekezés a pestisről...*) című munkája, amely az elemzett pestisjárványt követő években került megfogalmazásra és kiadásra.² Canestrini írásának bemutatásakor megismerhetjük a kor jelentős orvosi nézeteit a pestissel szembeni preventív és direkt fellépésről, pontos ké-

¹ A 18. századi Habsburg-területeken felállított *Cordon Sanitaire* intézményét részletesen bemutatja többek között Sabine Jesner 2022-es tanulmánya *Cordon Militaire – Cordon Sanitaire: Járvány megelőzés az erdélyi katonai határörvidéken (1760 körül–1830)* címmel, valamint Ivana Horbec és Robert Sken-

derović *The Quarantines of the Croatian and Slavonian Military Frontier and their Role in the 18th Century Epidemic Control* című tanulmánya a Karel Černý és Sonia Horn szerkesztésében 2018-ban megjelent könyvben. Jesner 2022 és Horbec–Skenderović 2018: 190–230.

² Canestrini 1777.

pet kaphatunk a Zemplén vármegyében – pontosabban a Bodroghözben és Homonna térségében – zajló járványeseményekről és halálozásokról, ugyanakkor megismerhetjük azokat az orvoselődket, kollégákat és írásokat, akiket és amelyeket Canestrini folyamatosan citált értekezésében.

Az elmúlt esztendő bekeményített, hogy egy modern társadalom sem mentesülhet a múltban tapasztalható járványeseményekhez hasonló csapásoktól: a COVID-19 olyan társadalmi összefogást és a mindennapi szokásoktól való azonnali eltérést követelt meg, amelyhez hasonló eseménysorozatot egy évszázaddal ezelőtt, az I. világháborút követő spanyolnátha során tapasztalhatott Európa. Az orvostudomány csupán 1894-ben, Alexandre Yersin hathatós munkájával azonosította az ún. *Yersinia pestis*-t, tehát a pestisjárvány kórokozóját. Ily módon nem véletlen, hogy a pestistől való konstans félelem még a 18. század során is permanens módon létezett: ehhez hasonló társadalmi reakciót tapasztalhatunk a SARS-CoV-2 kapcsán is. A modern járványokhoz való hozzáállás számos egyezést mutat a múlt eseményeivel, éppen ezért kiemelt fontosságú egy-egy múltbéli járványesemény retrospektív vizsgálata. Előzetesen kijelenthető, hogy forrásbázis vizsgálata során modern krízisesetekre is találhatunk alternatív megoldásokat és követendő szemléleteket. Az 1770–1771-es magyarországi pestisjárvány zempléni eseményei ezen szempont bizonyításához kitűnő példaként szolgálnak.

A járványhelyzet és a népességszám változásai a 18. századi Magyarországon

Az 1700-as évek Európájának népességét tekintve megfigyelhető, hogy a korábbi lakosságszám a század folyamán majdnem kétszeresére nőtt. Ehhez a figyelemreméltó népességszám-gyarapodáshoz kétséget kizáróan hozzájárult a Nyugat-Európában tapasztalható életkörülmények fejlődése, különös tekintettel a köztisztaság javulására, illetve az egészségügyi helyzet pozitív változására. Az európai nagyhatalmak különböző reformjai hatással voltak a közegészségügy fejlődésére. Ezzel szemben Magyarországon a hadi események által okozott vesz-

teségek, illetve a járványos megbetegedések hozzájárultak a népességszám stagnálásához, illetőleg csökkenéséhez.³

Magyarország 18. századi népességszámát tekintve rendkívül ellentmondásos adatokkal rendelkezünk. Ennek oka, hogy a kötelező népszámlálás csupán II. József uralkodása alatt, 1785-ben történt meg először. Ezt megelőzően az 1712–1715-ös országgyűlés rendelte el a népesség összeírását. Ennek célja azonban nem feltétlen a lakosságszám pontos megállapítása volt. Az országgyűlés által megállapított feladat az volt, hogy az ország gazdasági stabilizálása, illetve az adórendszer megreformálása miatt készüljön egy országos felmérés valamennyi személy életkörülményének figyelembevételével. Az 1715-ös felmérés sikertelen lett, így ezt 1720-ban meg kellett ismételni. A mérési adatok közötti különbséget az okozza, hogy a két esztendő között már megfigyelhetők voltak a Habsburg betelepítési politika által kiváltott migrációs folyamatok. Ugyanakkor problémája ennek a mérésnek, hogy nem ad tiszta képet a valós népességszámról: nem minden társadalmi rétegre terjedt ki a mérés. Nagyjából 2,5 millió főre becsülték az ország lakosságát, azonban Kosáry Domokos elemzései során a reális népességszámot inkább négy millió főben állapíthatjuk meg.⁴

Korábban láthattuk, hogy a hadi események mellett a különböző epidemiológiai krízisek is hozzájárultak a népességszám olykor drasztikus változásához. A járványok kapcsán fontos kiemelni a pestist, a kiütéses tifuszt és a maláriát, amelyek jelentősen hozzájárultak a népességszám-csökkenéshez. A különböző járványok terjedését elősegítették a 18. századi Magyarország természeti viszonyai, illetve az itt tapasztalható időjárási szélsőségek is. Az ország területének egy részét mocsaras, lápos területek borították, amelyeket a 19. század folyamán kezdtek el mezőgazdasági megfontolásból lecsapolni.⁵ Ezekben a mocsarakban, illetve az időjárási szélsőségeket kísérő áradások által elöntött területeken megjelenő szúnyogfajok terjesztettek olyan járványokat, amelyek egy-egy régió mortalitási adatait jelentősen befolyásolták. A járványjelenségek mellett jelentős népességszám-csökkenést eredményeztek olyan időjárási szélsőségek, amelyek

³ Kapronczay 2007: 28.

⁴ Kosáry 1990: 59.

⁵ A mocsarak lecsapolásához, mint említettem, kifejezetten mezőgazdasági érdekek kapcsolódtak, sokkal kevésbé a közegészségügyi helyzet javítása. Ezek mezőgazdaságilag használható földé alakítása a 19. század első felében kezdődött el. 1827-ből a Károlyi-család Szatmár vármegyei birtokáról származó

feljegyzések alapján a föld nélküli zsellérek kívántak a korábbi mocsaras területeken földhöz jutni. Lásd <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-nep-rajz-2/ii-gazdalkodas-4/paraszti-gazdalkodas-378/gabonatermesztes-585/a-termofold-kialakitasa-5B2/a-mocsar-termelve-tele-5CB/> (Megtekintés: 2022. június 18.)

egyes esztendőök termés hozamát szignifikánsan befolyásolták. Sáskajárások, illetve rágcásalók károkozásai tizedelték meg egy-egy év búzatermését vagy gyümölcs hozamát, amely regionális szinten jelentős élelmiszerhiányhoz, majd éhínséghez vezetett. Az előbb említett tényező pedig hozzájárult ahhoz, hogy egy alapvető élettani folyamat visszatérő módon bekövetkezzon: a legyengült emberi szervezet könnyebben áldozatul esett a korszakban pusztító epidemiáknak, ezzel is növelve az éhínségek által okozott halálozási számot. A korszak legmeghatározóbb, ám a 18. század végére visszaszorult járványa továbbra is a pestis volt.

A pestis a nagy középkori pandémia óta folyamatos visszatérő jelensége volt a Kárpát-medencének. A járvány 16. és 18. század közötti magyarországi történetének vizsgálata során kijelenthető, hogy epidemiológiai szempontból a 17. század volt a legintenzívebb, hiszen – mint azt Öri Péter is megállapította – ebben a században mind magyarországi, mind európai viszonylatban olyan epidemiológiai krízisek fordultak elő, hogy az ekkor tapasztalható mortalitást a természetes szaporulat a folyamatosan visszatérő járványhullámok miatt nem tudta pótolni.⁶ A 18. század során a pestis a század közepéig országosan, ezt követően területi szinten jelentkezett. A század legjelentősebb járványai, illetve 1738–1741 között és 1744-ben pusztítottak. Az 1708–1711 közötti egyfelől jelentős kihatással volt a Rákóczi-féle felkelés kimenetelére, hiszen a járvány jelentősen megtizedelte a kuruc hadseregben szolgálók számát, az 1738–1741 közötti pedig önmagában is hatalmas halálozási számot produkált: Schultheisz Emil kutatásai alapján kijelenthetjük, hogy a század első felének végén tomboló járvány megközelítőleg 310 ezer áldozatot követelt.⁷ 1744-et követően „csupán” az ország egyes területein ütötte fel a fejét a pestis. A járvány által sújtott területek Erdély, Északkelet-Magyarország voltak. Ennek oka volt, hogy mind Erdély, mind Északkelet-Magyarország határos volt török területekkel és az innen érkező kereskedelmi cikkek, főként a gyapot és az azt magába foglaló zsákok magukon hordozták a pestis kórokozóját. A legutolsó, nagyobb területet érintő járványesemény 1795-ben játszódtott le, ekkor a Szerémségben, illetve Dél-Erdélyben szedte áldozatait a fertőzés.⁸ Ahhoz, hogy a század

végére folyamatosan csökkent a pestis által érintett terület nagysága, jelentősen hozzájárult több tényező: kis lépésekben bár, de javultak az életkörülmények, különös tekintettel a köztisztasági viszonyokra. A települések vízelvezető árkait kötelező jelleggel takarítani kellett, ennek elmaradása különböző büntetések fizetését vonta maga után. Ennek fontosságát a járványok visszatérése során különösen hangsúlyozták. További javító tényezőként fontos megjegyezni a járványok idején szokásos katonai vesztégszár egyre hatásosabb működését. Minden bizonnyal a legfontosabb tényező a javuló járványügyi mutatókat tekintve a kormányzat egészségügyi reformja volt: ahogyan a bevezetőben láthattuk, Mária Terézia 1770-es *General Normativum in Re Sanitatis* nevű rendeletcsomagja mérföldkönek számított a hazai egészségügyi rendszer kiépítésében, hiszen ez az ország történetének első egységes egészségügyi szabályrendszere.

A tanulmány fókuszát képező 1771-es Zemplén vármegyei járványesemény egy regionális járvány fejezeteként értelmezhető. Ennek a járványhullámnak a gócpontja Erdély volt, azonban a járványhullám kiterjedt erre a vármegyére is. Magának a járványnak lefolyását több tényező is befolyásolta, amely tényezők eredete mind az évszázados járványügyi szabályzatokban, mind az előbb említett egészségügyi rendeletcsomagban keresendő.

Mária Terézia egészségüggyel kapcsolatos intézkedései

Az első magyarországi orvosi fakultás létrehozása

A magyarországi intézményesített orvosoktatás az európai tendenciákhoz képest jelentős késéssel kezdődött meg. Ennek oka magától értetődő módon abban keresendő, hogy a Magyar Királyság nem rendelkezett egyetemmel. Noha I. Lajos (ur. 1342–1382) és Zsigmond (ur. 1387–1437) is próbálkozott olyan universitas jellegű intézmény létrehozásával, amellyel Magyarország is bekapcsolódhatott volna az európai felsőoktatás vérkeringésébe, egyik kísérlet sem volt hosszú életű. Az orvosi oktatás szempontjából azért is számít tragikusnak az előbbi tény, hiszen mind a pécsi, mind az óbudai

⁶ Öri 2005: 115.

⁷ Schultheisz 2018: 417–418.

⁸ Schultheisz Emil idézett tanulmánya az 1795-ös járványt említi utoljára. Daday András írása azonban egy, az 1813–1814 között megjelent Brassó környéki pestisjárványt tartja az utolsó regisztrált hazai pestisjárványnak. A járvány terjedésének fel-

ügyeletére, illetve a kormányzat rendeletének betartására Klobusiczky József Borsod vármegyei főispánt nevezték ki, mint járványbiztost. A kormányzat gyors reakciója, illetve a kirendelt orvos munkájának köszönhetően 1814 tavaszára sikerült megfékezni a járványt. A járvány részleteivel kapcsolatban lásd Daday 2001: 212–222.

egyetem rendelkezett (volna) orvosi fakultással.⁹ Ennek értelmében azon hallgatók előtt, akik orvosi tanulmányokat kívántak folytatni, két út állt: vagy neves európai egyetemeken folytatnak tanulmányokat vagy híres orvosi magániskolák diákjaiként szerzik meg a szükséges ismereteket.

A neves európai egyetemek évszázados hallgatói névsorában számos magyar diák nevével találkozunk. A reformáció kezdetei előtt főként a prágai, a krakkói, a bécsi és a bolognai orvosi fakultások voltak népszerűek a honi hallgatók előtt. A reformációs hullámot követően számos protestáns egyetem csábított magához magyar hallgatókat, hogy az orvosi ismereteket elsajátítsák. Leiden, Utrecht és Bázeli egyetemei a 16. századtól folyamatosan képeztek magyarországi származású orvosokat. Számos egyetem, elismerve a magyar származású hallgatók rátermettségét, különböző ösztöndíjakkal segítette képzésüket és segítette őket a fokozatszerzéshez. Olyan neves orvosok kerültek ki Nyugat-Európa egyetemeiről, akik munkásságukkal beírták nevüket a magyar orvostörténetbe: Pápai Páriz Ferenc, Görgey Pál, Moller Károly Ottó mind-mind ebbe a névsorba tartoznak. Azok az orvosok, akik képzésüket követően nem maradtak külföldön, hanem hazai földön kamatoztatták tudásukat, vagy egy-egy nemesi család vagy szabad királyi város szolgálatába álltak vagy orvosi magániskolát nyitottak.

A magániskolák arra voltak hivatottak, hogy az orvoslás iránt érdeklődő fiatalok – természetesen megfelelő díjazás ellenében – elsajátítsák az orvosi fakultás elvégzéséhez szükséges tudás alapjait. entebb említett névsorból mindenképpen szükséges kiemelni Görgey Pált vagy Moller Károly Ottó nevét, akik Kaposon, illetve Besztercebányán orvosi magániskolát alapítottak. Érdemes azonban megemlíteni, hogy az effajta magániskolai oktatás nem csak magyar földön volt „divatos”: német és angol nyelvterületen is találunk a magyarokhoz hasonló intézményeket. A magániskolák működése hasznos volt a tudomány iránt érdeklődő fiatalok számára, azonban nem pótolta a – az itthon hiánynak számító – orvosi kart. A 18. század során több javaslat született egy önálló orvosi kar létrehozására a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetemen. Ezek

közül talán a legszemléletesebb a Perlitzi János Dániel Nógrád vármegyei *protomedicus* (főorvos) 1751-es javaslata, amelyet Mária Teréziához nyújtott be egy önálló fakultás létrehozására akadémiai könyvtárral kiegészülve.¹⁰ A fakultás létrehozására azért volt égető szükség, mivel Magyarországon az orvoshiány olyan nagymértékű volt, hogy ezt a problémát a bécsi orvosi fakultás sem tudta kezelni. Ez a probléma az elmúlt évszázadokban is hatalmas problémát jelentett, hiszen országos méretű járványok terjedésében közrejátszott az a tény is, hogy nem volt megfelelő számú orvos az országban. A probléma megoldására 1769 és 1770 folyamán került sor.

1769 végén került sor a nagyszombati egyetemen az önálló orvosi fakultás felállítására. Mária Terézia december 14-én írta alá az orvosi kar alapításáról szóló rendelkezést.¹¹ A kar élére az uralkodó Gilg József nagyszombati orvost helyezte. Duka Zólyomi Norbert tanulmányában hangsúlyozza, hogy ez a döntés jelzésértékű volt: az orvosi fakultás működése már nem egyházi alapokon nyugodott. Maga az oktatás azonban egy esztendővel később, 1770 novemberében kezdődött meg az egyetemen. A fakultás működésének alapjait Gerard van Swieten (1700–1772) fogalmazta meg. Van Swieten elgondolása alapján a kar tanrendjéről maguk dönthettek, azonban a használandó tankönyveket az egészségügyi kormányzat határozta meg. Ez némi mozgásteret engedett az oktatói tevékenységben, mégis a rendszer által szabályozott volt. Nota bene, az orvosi kar az oktatási rend megfogalmazásával nem sietett: egészen 1778-ig nem volt kötött tanterve.¹² Van Swietennel ellentétben utódja, Anton von Störck (1731–1803) minden tekintetben szabályozni kívánta a nagyszombati kar működését, sőt több tekintetben a bécsi orvosi kar alá akarta sorolni. Störck rendelete alapján a nagyszombati kar működését teljes mértékben a bécsi orvosi kar mintájára kellett felépíteni, másfelől a Pázmány által alapított intézmény orvosi fakultásán megszerezhető *gradus* hatáskörét is szabályozta: míg a bécsi végzettséget az egész Birodalom területén elfogadhatták, addig a nagyszombati tanulmányok végzetével megszerzett fokozat csupán Magyarországon

⁹ Tudvalevő, hogy az I. Lajos által 1367-ben alapított pécsi intézmény alapítólevelében orvosi fakultás fundálása is szerepel, azonban nincsen bővebb információk arról, hogy a professzorok kinevezésén kívül más lényeges esemény történt volna. Az óbudai egyetem ugyancsak rendelkezett orvosi karral, itt az oktatás is megkezdődött. Rendelkezünk feljegyzésekkel arról, voltak olyan hallgatók, akik óbudai stúdiumaikat követően neves

európai egyetemeken folytatták tanulmányaikat. Sajnos azonban maga az egyetemi oktatás rövid időn belül itt is megszűnt. Kapronczay 2010: 144.

¹⁰ Kapronczay 2010: 145.

¹¹ Duka Zólyomi 1969: 35.

¹² Duka Zólyomi 1969: 36.

volt elfogadott.¹³ Az iménti tény ellenére kijelenthető, hogy a nagyszombaton alapított orvosi fakultás létrehozása és működése mérföldkőnek számított, hiszen számos magyar számára adott fokozatszerzési lehetőséget, de emellett jelentős számú külföldi hallgató fordult meg az orvosi karon. Mária Terézia karalapítási rendelkezése tehát sikerrel kezdte kezelni a magyarországi orvoshiányt.

A General Normativum in Re Sanitatis és annak járványügyi rendelkezései

A magyar egészségügyi szabályozás 18. századi kodifikálása nem előzmények nélkül történt. Már a középkortól találkozunk városi szintű rendelkezésekkel, amelyek egy-egy egészségügyi krízishelyzetet voltak hivatottak rendezni. Ilyen rendelkezéseket leginkább nagyobb járványhullámok pusztítása előtt, illetőleg azok pusztítása alatt hoztak a városi magisztrátusok. A rendelkezések között találunk olyan passzusokat, amelyek a köztisztaság felügyeletére vagy fertőtlenítési eljárásokra vonatkoztak, mások kórházak alapítását írták elő, az idő előrehaladtával pedig az izolációra, illetve járvány idején tapasztalt szabad mozgás korlátozására vonatkozó rendelkezésekkel találkozhatunk. Mint láthatjuk, ezek leginkább egyes városok vagy területek eljárásrendjét voltak hivatottak biztosítani, országos szintű rendelkezésekkel csupán a 16. századtól találkozunk. Ezen rendelkezések azonban ugyancsak járványok elleni védekezés apropóján születtek, nem került sor az állami egészségügyi szabályozásra. Magyarországon az ilyen szinten történő rendeletalkotásra 1770-ig kellett várni. Fontos megjegyezni azonban, hogy az első átfogó egészségügyi rendeletcsomag megfogalmazása nem előzmények nélkül történt.

Európai szinten mérföldkőnek számított Poroszország 1725-ben életbe léptetett *Medizinedikt*-je – avagy a *Porosz Királyi és Brandenburgi Választófejedelmi Általános és Szigorított Orvoslási Ediktum* –, amely az orosz egészségügyi szervezet első állami szintű átfogó rendelkezésének tekinthető. Ezt a rendeletcsomagot 1762-ben tovább fejlesztették és ekkor érte el célját a rendeletcsomag: a dokumentum által tartalmazott rendelkezéseket a közigazgatási berendezkedésre támaszkodva kívánták maradéktalanul betartatni, így megalkotva az akkori

Európa egyik legszigorúbb egészségügyi rendeletcsomagját.¹⁴

Birodalmi szinten több előzményt kell azonban megemlíteni. Fordulópontnak tekinthető az ún. *Sanitäts-Hofdeputation* (Udvari Egészségügyi Bizottság) létrehozása 1753 februárjában. Ugyanebben az évben alkotta meg Mária Terézia a cseh területekre vonatkozó egészségügyi rendelkezést – *Medizinalordnung für das Königreich Böhmen* –, amely rendelkezés mintájául szolgált az ezt követően születő egészségügyi rendelkezéseknek. A cseh területek egészségügyi működését szabályozó dokumentum megteremtette az állami szintű ellenőrzési lehetőséget, amely többek között a sebészek, a bábák és a patikusok tevékenységét felügyelte.¹⁵ A magyar területek egészségügyi helyzetének rendezése az Udvari Egészségügyi Bizottság hatáskörébe tartozott, ugyanakkor az 1723-ban létrehozott Helytartótanácsnak volt a feladata a különböző egészségügyi rendelkezések betartatása. Ennek hivatali szervezetében hoztak létre 1738 nyarán egy hét helytartótanácsosból álló országos egészségügyi bizottságot, amely nem csupán véleményezési joggal rendelkezett, hanem aktívan részt kellett vennie az ország egészségügyi rendszerének szervezésében. Ugyancsak kiemelkedően fontos Mária Terézia 1752-es rendelkezése, amely előírta, hogy mind a vármegyéknek, mind a városoknak rendelkezniük kell orvosi személyzettel. Ennek indoka volt, hogy az országban kifejezetten magas volt az orvoshiány és ez komoly egészségügyi ellátási problémákat okoz. A rendelet kötelezővé tette, hogy a városi (vagy megyei) orvosnak orvosi egyetemi végzettséggel kellett rendelkeznie, továbbá kötelessége volt, hogy az adott városban vagy megye területén éljen. Kötelességei közé tartozott még a városi vagy megyei szintű egészségügyi rendszer ellenőrzése, a patikák, illetve sebészek folyamatos felülvizsgálata. Hiányossága volt a rendeletnek, hogy nem tárgyalta az adott orvos bérezését, így ez a rendelet némi mozgásteret engedett mind a városok, mind a megyék számára. Ezen rendelet alkotta meg tulajdonképpen a megyei vagy városi főorvos feladatkörét és titulását.¹⁶ Mivel a bérezés nem került rendezésre, így kevés vármegyébe jelentkezett orvos, ez pedig az 1752-es rendelkezés fiaskóját jelentette. Ennek ellensúlyozására a Helytartótanács 1763-ban egy újabb rendelettel kívánta rendezni az orvoshi-

¹³ Duka Zólyomi 1969: 38.

¹⁴ Kapronczay 2007: 53.

¹⁵ Kapronczay 2007: 53.

¹⁶ A *Constitutio Physicorum et Chyrurgorum Comitatus* nevű rendeletet Mária Terézia 1752. október 26-i keltezéssel látta el. A rendelet szövegét ld. Linzbauer 1852: 279–281.

ányt: az egyetemet végzett orvosok mellett a megyei szintű *protomedicus* feladatát katonaeorvosok is elláthatták. Maga a rendelkezés 1766 tavaszán alakult: mivel az orvoshiány ugyancsak hatalmas probléma volt továbbra is, azzal a kiegészítéssel éltek a döntéshozók, hogy két szomszédos megye is rendelkezhet egy közös főorvossal.¹⁷

Ezek azok a legfontosabb mérőföldkövek, amelyek elvezettek Mária Terézia 1770-es egészségügyi szabályzatának megszületéséhez. 1770. október 4-i keltezéssel került kiadásra a *General Normativum in Re Sanitatis*, amely, mint korábban említettük, az első országos szintű, átfogó egészségügyi rendelet-csomag. Szövegének és szellemiségének megalkotásában elengedhetetlen szerepe volt a már említett Gerard van Swietennek, azonban járványügyi rendelkezéseinek megfogalmazásában hathatós szerepe volt a luxemburgi származású Adam Chenot-nak (1721–1789)¹⁸.

Nem feladata a tanulmánynak az egész *General Normativum* bemutatása, sokkal fontosabb a rendelet-csomag járványügyi rendelkezéseinek rövid ismertetése, rámutatni annak sajátosságaira. Érdeemes megjegyezni, hogy a járványügyi védekezésre vonatkozó rendelkezések szellemisége két pilléren nyugszik: a 18. században kiemelt fontosságú volt a járványügyi vesztegzári időtartam átalakítása és meghatározása kereskedelmi szempontok figyelembevételével.¹⁹ Mindkettő tényezőt sikerült végrehajtania a *General Normativum*-nak. A gazdasági tényezők figyelembevétele azért is volt égetően szükséges, mivel valamennyi járványügyi döntés fontos kereskedelmi következményt vont maga után. Célja volt tehát a rendelkezéseknek, hogy olyan eredményes legyen, hogy a pestis kiszoruljon a Birodalom, illetve Magyarország területéről. Ahhoz azonban, hogy ez megvalósulhasson, járvány idején kiemelt fontosságú volt a szigorú katonai kordonrendszer kiépítése (*Cordon Sanitaire*). Ezen a folyamatosan figyelt határszakaszon csupán alapos vizsgálatot és megfigyelést követően lehetett áthaladni természetesen megfelelő dokumentáció bemutatásával. A legfontosabb katonai kordont a keleti határokon hozták létre, mivel ez volt az a régió,

amely leginkább ki volt téve a pestis fenyegetésének. Magának a katonai védvonalnak kiépítése hosszú folyamat volt, hiszen az Adriától a Keleti-Kárpátokig – majd onnan a Tatár-hágón keresztül Bukovina felé – húzódó katonai védvonal megszervezése kiemelt fegyelmet követelt meg.²⁰ Magától értetődő módon a védvonal nem csupán országhatárokon épült ki: amennyiben észlelték, hogy valamely régióban felütötte a fejét a pestis, kötelező volt az adott járvány gócpontot a szigorú izolációs eljárással körülvenni.²¹

Az egészségügyi kordon vonalán előírt izoláció időtartama minimum 21 nap lehetett. Ez vonatkozott emberre és állatra egyaránt, azonban ezt az időtartamot indokolt esetben 28 napra emelhettkék. Csak akkor léphetett az adott illető, esetleg kereskedelmi áru a Birodalom – vagy tartomány – területére, amennyiben az egészségesnek bizonyult.²² A *General Normativum* második részében olvasható az a rendelkezés, hogy a korábbiakban megfogalmazott megfigyelési időt pestisvész idején 42 napra emelhettkék, amely időtartamot szigorúan be kellett tartani. Érdekes azonban az a tény, hogy a gabonafélékre nem vonatkozott szigorított megfigyelési idő, mivel úgy gondolták, ezek a termékek nem alkalmasak a pestis terjesztésére. Mégis, a II. rész 27. paragrafusában előírja, hogy amennyiben valakit 42 napig tartanak megfigyelés alatt, „*csomagolás eltávolításakor és a szellőztetés biztosításakor mindenképpen elővigyázatossággal kell kezelni, úgy, hogy az előírt szigort semmi se enyhíthesse, még akkor sem, ha a szigorúság következtében maguk az áruk is kis mértékben olyan károsodásokat szenvednének...*”²³

Az előbbiekből látható, hogy járvány idején (is) komolyan vették a katonai kordon szerepét. Aki vétett a járványügyi védekezéssel szemben, esetleg tiltott módon lépte át a járványügyi védvonalat, komoly büntetésre számíthatott. Mint azt korábban tapasztaltuk, nem csupán országhatárokon épültek katonai járványügyi védvonalak, hanem egy-egy fertőzött régió határán is. Többek között erről a jelenségről tudósít minket Anton Canestrini, Máramaros vármegye protomedicusa, aki 1777-ben adta

¹⁷ Linzbauer 1852: 429.

¹⁸ Adam Chenot pályája összefügg Mária Terézia egészségügyi rendelkezéseinek fejlődésével. Tanulmányait a Leideni Egyetemen végezte, ezt követően került a bécsi orvosi fakultásra. Bécsi évei alatt ismerkedett meg van Swietennel, aki az uralkodó figyelmébe ajánlotta a fiatal Chenot-ot. 1755-től Erdély főorvosa lett, számos alkalommal sikerült megfékeznie az itt pusztító pestisjárványokat. Egyik legjelentősebb orvosi munkáját az 1755–1757-es járványhullám kapcsán alkotta meg *Tractatus de peste, sive de origine, progressu, fatis, fine pestis in Daciae*

Transylvaniae quibusquam locis ab initio oct. 1755. ad finem januarii 1757 címmel.

¹⁹ Balázs 2007: 65.

²⁰ Balázs 2007: 169.

²¹ Ld. a *General Normativum* I. rész 2. és 3. paragrafusát. Balázs 2007: 261–264.

²² Ld. a *General Normativum* II. rész 2–4. paragrafusát. Balázs 2007: 126.

²³ Balázs 2007: 142.

ki írását Zemplén vármegye 1770–1771-es pestisjárványánál szerzett tapasztalatairól. Hogyan épült ki a vármegye védelmi rendszere? Milyen járványjelenségeket tapasztalt Canestrini munkája során? Milyen rendelkezések születtek a pestis megfékezésére?

Zemplén vármegye pestisjárványa 1770–1771-ben

A járványt megelőző események

Az előző fejezetben említett egészségügyi mérföldkövekkel egy időben jelentkezett Magyarország keleti határainál ismét a már évszázadok óta visszatérő pestis. Magyarországon utoljára 1738–1740 között pusztított országos méretű járvány, amelyben, mint azt láthattuk, nagyjából 310 ezer fő vesztette életét. Az ezt követő évtizedekben számos olyan körülmény közrejátszott a járvány terjedése kapcsán, amely annak kiterjedését egy-egy területre korlátozta. A történészek erre a jelenségre számos magyarázatot találtak: többek között a 18. század közepére alakult ki hazánkban az egészségügyi rendszer alapja, amelynek fontos állomása a járványok idején felállítandó – és a Helytartótanács alárendeltjeként működő – *Járványügyi Vegyesbizottság* (*Mixta Contumatialis Commissio*) helyzetének megszilárdulása. Ennek működése az országos járványügyi szabályzatok szigorú pontjain alapult és a katonaság egyre hatásosabban tudta kordában tartani a lakosságot a járványhullámok idején. Emellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a külső jelenségeket sem. Magyarországon Vadas András kutatásai is bizonyítják azt a tényt, hogy a klimatikus viszonyok megváltozása is vezethetett egy-egy járványhullám hirtelen lecsengéséhez és ahhoz is, hogy esetleg hosszabb-rövidebb időre eltűnjön a fertőzés a régióból.²⁴ Az előbb taglalt okoknak köszönhetően a 18. században csupán rövidebb periódusokra visszatérő, illetve nem országos kiterjedésű járványokkal találkozhatunk. A vizsgált járvány, tehát az 1770–1771 folyamán pusztító járvány is csupán egy kisebb régiót érintett: Erdélyt, a Máramarosi-havasok térségét, illetve Északkelet-Magyarországot Zemplén vármegyével együtt.

1769 tavaszán a pestis már Lengyelország területén pusztított. Magyarország több régióval állt kereskedelmi kapcsolatban. Az egyik legjelentősebb kereskedelmi útvonal Magyarország számára a nyugati területekkel állt összeköttetésben, ez a 15–17. században élte fénykorát: kiterjedt forrásbázis árukodik a délnémet, osztrák, itáliai, valamint a nyugat-magyarországi kereskedők közötti kapcsolatokról.²⁵ Ennek az útvonalnak „reneszánsza” a 18. század második felére tehető, hiszen ismételtelen fennállt az itt folyó kereskedelem. Emellett a keleti területekkel is élénk kereskedelem volt megfigyelhető mindez pedig hatalmas kockázatot jelentett járványügyi szempontból. Éppen ezért az uralkodó leiratot intézett a járványügyi biztostként megbízott báró Barkóczy Károlyhoz 1769. március 11-én. Arra utasította Barkóczyt, hogy kezeskedjen a járványügyi szabályzat alapján vesztégzár felállításáért és az itt áthaladó, Lengyelországból érkező embereket, amennyiben szükséges, vonja megfigyelés alá.²⁶ Az uralkodó, hogy Barkóczy mellett más felügyelő szerve is legyen ennek az előkészületnek, létrehozta a *Mixta Contumatialis Commissiot*.

Mivel a járvány terjedése éppen a lengyel területekkel határos megyékben volt kockázatos, ezekben kellett kiemelt figyelmet szentelni a preventív eljárásoknak. Máramaros vármegye kiemelt szereppel bírt ezekben a folyamatokban, ezt követték azok a megyék, ahol alacsonyabb kockázattal alakult ki a járvány. Mivel nagy volt a lehetősége annak is, hogy a járvány elől menekülő lengyelek is Magyarország területére érkeznek, a Kárpátok ösvényeire és átjáróira is vonatkozott a felhívás.²⁷ Nota bene, nem véletlen tehát, hogy a *General Normativum* járványügyi szabályrendszere is kitért a járvány idején felállítandó katonai kordon Bukovina felé történő kiterjesztésére. Az előbb említett védvonal létrehozásánál felállítandó felügyeleti pontok, illetve vesztéglőházak kialakítása állami költségen történt. Az erre szánt pénzösszeget a Magyar Kamara felhívására a Szepesi Kamara biztosította, nem csupán a felügyeleti pontokat, illetve vesztéglőházakat kellett ebből felépíteni, hanem ebből finanszírozták a korábban említett, hegyekben található ösvények eltorlaszolását is. A járványügyi védekezés előkészítésénél figyelmet fordítottak a kereskedelmi és egyéb forgalom felügyeletére is. Az egészségügyi bizottság tagjai nem csak az áruszállításban láttak kockázatot: úgy vélték, hogy a pestis által sújtott

²⁴ Vadas 2022.

²⁵ Erről a kapcsolati hálózatról és az itt folyó élénk kereskedelmi életéről lásd Tózsá-Rigó 2009a, Tózsá-Rigó 2009b.

²⁶ Daday 2005: 368.

²⁷ Daday 2005: 368.

lengyel területek nemessége, illetve a magyar földre menekült – esetleg Bukovina vagy egyéb török területeken tartózkodó – lengyel személyek közötti postaforgalom is magas járványügyi kockázattal járhat, így elrendelték a levélforgalom folyamatos felügyeletét, valamint a futárok ellenőrzését is.²⁸

Bármennyire is előírták, hogy a veszteglőházak, illetve a katonai *linea* kialakítása állami költségen történjen, számos megye panaszkodott arról, hogy nem kapják meg a preventív eljárásokra szánt pénzösszeget, éppen ezért akadozik ezeknek kiépítése. Zemplén vármegye vezetése 1769. július 24-i levelében nehezményezi, hogy hiába ígérték a költségek megtérítését, ez nem történt meg. A Helytartótanács azzal próbálta megnyugtatni a megyei előjáróságot, hogy a költségek rendezése már elindult, annak az összegét majd a *Mixta Contumtialis Commissio* folyósítja végül a vármegyének.²⁹ Ezzel egyidőben az uralkodó utasításba adta, hogy a lengyel területekkel szomszédos vármegyék átjáróit le kell zárni. Ezt a lépést a magyar területeken lévő lengyel menekültek nehezményezték, hiszen elmondásuk szerint így teljesen elzárták őket hazájuktól, nem adódik lehetőségük hazatérni, amennyiben a szükségük úgy kívánna.

1769 szeptemberében már valamennyi katonai állomáspontra működésre kész állapotban volt. Az Egészségügyi Vegyesbizottság határozata alapján ezeken a felügyeleti pontokon katonai őrseget kell felállítani, amely felügyeletet járványorvosoknak kell megerősíteni. Az örök kötelessége, hogy valamennyi áthaladni kívánó személy okmányait ellenőrizze és amennyiben problémát észlelnek, vissza kell küldeni az illetőt kiindulási helyére. Természetesen a Bizottság figyelemmel volt a kereskedelmi tényezőkre is, így egy a lengyel területekkel összeköttetésben lévő átjárót Lubló környékén szabadon kellett hagyni az áruforgalom számára.³⁰

A pestis 1770 januárjában már a lengyel-magyar határ körzetében pusztított. Az egészségügyi bizottság éppen ezért úgy határozott, hogy továbbra is fenn kell tartani valamennyi útzárlatot, emellett a

vesztegzár idejét 21 napra kell felemleni. Ennek mértéke tovább nöhetett, amennyiben a lengyel területekre küldött járványorvos úgy ítélte meg, hogy a pestis a határ közvetlen közelében pusztít: ebben az esetben a veszteglőházakban kötelezően eltöltött idő 40 napra nőtt. Magától értetődő, hogy járvány idején súlyos gazdasági kár érte a Kancelláriát, hiszen az áruforgalom korlátozása miatt hatalmas adótól esett el a kincstár. Éppen ezért azt a járványügyi kiskaput tartotta fenn a Bizottság, hogy amennyiben egy, a pestis szimptómaival azonos lefolyású petécslázat figyel meg a kiküldött járványkém, a kötelező vesztegzár nyolc napra mérséklődött.³¹ Január 26-án megtörtént a lengyel területekkel kapcsolatban lévő keleti vármegyék teljes lezárása. A Helytartótanács elrendelte, hogy amennyiben pestisgyanús beteget észlelnek, kötelező azt jelenteni az vármegyében dolgozó megyei főorvosnak, aki ugyancsak adatszolgáltatási kötelezettséggel bírt az alispán felé. 1770-re a kijelölt járványbiztos személye is megváltozott: a korábbiakban szolgálatot teljesítő Barkóczy Károly összetűzésbe került a 1769 augusztusában, mivel számos ellenőrzőpont kialakításában és működésében hibát látott, emellett nehezményezte a Kamara finanszírozási eljárását, összetűzésbe került a Kamara képviselőjével. 1770 januárjától ezt a pozíciót gróf Esterházy Imre látta el, Barkóczy leváltásának pontos indokát és idejét nem tudjuk.³²

A Zemplén vármegyei katonai járványkordon hiába látta el feladatát, 1770 december 17-én az a hír érkezett Gottfried Fischer Zemplén vármegyei főorvoshoz, hogy Rád körzetében pestisgyanús beteget észleltek: nem tudják pontosan, milyen betegség pusztít a térségben, de az a megfigyelések alapján valamennyi esetben halállal végződött.³³ Vizsgálat indult, hogy felderítsék, honnan indult el a járvány, ki volt, aki terjeszteni kezdte a körzetben. Két hónapig egyszerű „vaklármának” tartották a járványvést, azonban 1771 februárjában valóban pestisként diagnosztizálták a tomboló járványt. Ettől a járványeseménytől leginkább a Bodrogház, illetve

²⁸ Daday 2005: 369.

²⁹ Daday 2005: 370.

³⁰ Daday 2005: 371.

³¹ Daday 2005: 372.

³² Daday 2005: 370. A petécsláz olyan lázas megbetegedés, amely következtében a bőrön különböző elváltozások jelennek meg.

³³ Gottfried Fischer életéről kevés információval rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy Szepes vármegyéből, Késmárkról származott. Orvosi tanulmányait Jénában végezte, majd az 1760-as évek második felében lett Zemplén vármegye protomedicusa.

Az 1770-es zempléni járványesemények kapcsán, mivel az általa megfogalmazott diagnózist az Esterházy járványbiztos által megbízott katonaeorvos megcáfolta – mint azt később látjuk, elhamarkodottan –, a járványbiztos az uralkodónál Fischer megbüntetését és felmentését szorgalmazta. 1771. január 19-én egy nyilatkozatot írtak alá vele, amelyben úgy fogalmazott, hibásan mérte fel a diagnózist. Ennek következményeként Rád térségében feloldották a járványügyi zárlatot. Az uralkodó elrendelte Fischernek és segédjének Trull kirurgusnak megbüntetését és felmentését. Fischer diagnózisa azonban korántsem volt téves: az év februárjában már Zbojna térségében valóban pestises beteget találtak.

Homonna és Zbojna térsége szenvedett. Erről a járványjelenségről maradt fenn az orvosi szolgálatot teljesítő Anton Canestrini leírása, amelyet 1777-ben jelentetett meg.

A Dissertatio szerzője: Anton Canestrini

Anton Canestrini életéről az egyik legrészletesebb beszámolót az *Annalen der österreichischen Literatur* 1804-ben megjelent életrajza szolgáltatja³⁴. A szöveg tanulsága szerint Canestrini a tiroli Cloz in Nonsbergben született 1743. május 13-án. Filozófiai tanulmányait a trienti (ma Trento, Olaszország) egyetemen fejezte be 1765-ben, majd 1766-ban kapta meg mesterdiplomáját Innsbruckban. Orvosi stúdiumainak 1768-as befejezése után Bécsbe ment, hogy gyakorlatot szerezzen orvossegédként, a rákövetkező esztendőben lett Heinrich Johann Nepomuk von Crantz (1722–1797)³⁵ mellett kezdte gyakorlati ismereteinek megszerzését: Crantz mellett számos európai város kórházában fordult meg, többek között Bolognában, Firenzében és Rómában.

Gyakorlati ismereteinek megszerzését követően 1771-ben Magyarországra vezényelték, hogy az itt kitört pestisjárvány kapcsán végezzen orvosi munkát. Munkáját nagy sikerrel folytatta, éppen ezért 1773-ban a török határhoz vezényelték, ahol hasonló járványesemény okán kellett kamatoztatnia *physicus*i ismereteit. Lehetősége nyílt arra, hogy a járványok során szerzett tapasztalatát megírja és megjelentesse: ennek a gyümölcse lett az 1777-ben kiadásra került *Dissertatio* is. Nem csak az orvosi emlékeit vetette papírra, hanem egy, a saját korában mérföldkönek számító munka megírása is köthető nevéhez: az egészségügyi bizottságban, illetve a társbizottságokban tapasztalt visszaélésekről fogalmazta meg véleményét, amely egy esztendővel korábban, 1776-ban jelent meg – csakúgy, mint a *Dissertatio* – Kassán.³⁶ Ugyancsak 1776-ban a máramarosi bányák orvosi feladatát látta el, így lett a megye *protomedicus*a. Járványdoktori tevékenysége mellett nem feledte a Crantz mellett szerzett

szülészeti ismereteit: egy hirtelen elhunyt nő boncolásakor arra lett figyelmes, hogy a méhe elrepedt és feltételezése szerint az ezt követő belső vérzésbe halhatott bele. Az erről a jelenségről szóló értekezése 1788-ban jelent meg.

A legfontosabb orvosi tevékenysége minden bizonnyal a himlőoltás meghonosítása volt Tirolban. 1801-ben egy jelentős himlőjárvány pusztított a térségben, amelyet nagy valószínűséggel Törökországból hurcoltak be a Birodalom területére. Maga az orvosi eljárás, vagyis a vakcináció újszerű volt a tudományban: először Edward Jenner honosította meg a védőoltás kezdetleges eljárását 1796-ban. Akkor az orvostudomány igen veszélyesnek tartotta az eljárást, ennek ellenére Canestrini vállalta a kockázatot és igyekezett meghonosítani Tirolban. Az első lépést azzal tette, hogy beoltatta saját hétéves kisfiát, majd az ezt követő két hónapban összesen 136 vakcinációt hajtott végre.³⁷ Maga a közvélemény igen kételkedve fogadta Canestrini munkásságát, számos támogatója, de annál több ellenzője akadt: még röplapokkal is akadályozni próbálták a tiroli orvos munkáját, hangoztatva a vakcináció veszélyét. Ennek ellenére munkáját siker koronázta, sikerült megakadályoznia, hogy a himlőjárványnak nagy számú áldozata legyen. 1807. március 18-án hunyt el Gmündben.

*A pestisjárvány előzményei és megjelenése
Canestrini műve alapján*

A járvány előzményeinek taglalása előtt fontos megjegyezni, hogy Canestrini orvos léte ellenére a járványt kiváltó tényezők között legfőképp az emberi hanyagság mellett az emberi erkölcstelenséget nevezte meg.³⁸ Ez a szemlélet uralja a mű egészét, így az orvosi elemzés mellett komoly erkölcsi okokat hoz fel akár a járvány megjelenése mellett, illetve terjedését tekintve is. Az erkölcsi okok mellett jelentős megfigyelést tett a „szállító közeg” tekintetében is, mivel véleménye szerint az egyik legfőbb oka annak, hogy megjelent a járvány, a külföldiek –

³⁴ A Canestriniről szóló szöveget lásd *Annalen der österreichischen Literatur*. Szerk. Schultes, Joseph August. April 1804. Nr. 13. 103–104.

³⁵ Heinrich Johann Nepomuk von Crantz (1722–1797) korának egyik neves orvosprofesszora volt. Doktorátusát 1750-ben szerezte meg a bécsi egyetemen. Inaugurálását követően a szülészeti felé fordult, párizsi és londoni tanulmányútján szerezte meg az ehhez szükséges gyakorlati ismereteket Nyugat-Európa legjelesebb orvosaitól, többek között André Levret-től. Oktatói tevékenysége alatt a Levret-től kapott tapasztalatokat használta fel, megreformálta Ausztria szülésorvosképzését. A szülészeti

mellett botanikával és balneológiával is foglalkozott, 1777-ben ő volt az első, aki a Habsburg Birodalom gyógyfürdőiről írt hosszabb értekezést.

³⁶ Canestrini, Anton: *Monita medico-politica ad non paucos, eosque potissimum habitatores ruris (Orvosi-politikai figyelmeztetések nem keveseknek, főleg a vidék lakóinak)*. Cassovia, 1776.

³⁷ *Annalen der österreichischen Literatur*. Szerk. Schultes, Joseph August. Junius 1804. Nr. 62. 496.

³⁸ Canestrini 1777: 2.

jelen esetben az előzmények ismeretében a lengyelekre asszociálhatunk – szabad mozgásának engedélyezése volt. Ennek köszönhető, hogy két bodrogközi településen megjelent a járvány. Mivel az emberek nem tettek eleget annak a kötelességnek, hogy értesítsék a hatóságokat, hanem titokban próbálták tartani a pestis megjelenését, egyre több portán szedte áldozatait a járvány. A járvány gyors terjedéséhez az is hozzájárult, hogy a kirendelt orvos – a korábbiakban említett hanyagságot tovább gerjesztve – félradiagnostizálta a járványt, skorbutos láznak vélte azt.³⁹ A viravai lazarett kirendelt orvos Zbojna településen,⁴⁰ ahonnan a zempléni járványhullám elindult, petécsláznak diagnosztizálta a betegséget, így a végrehajtó hatalom Canestrinit a régióba vezényelte, hogy „vegye fel a harcot a járvánnyal szemben”.⁴¹

Canestrini 1771 februárjában jelent meg a Bodrogközben. Az első járványjelenségek, amelyekkel találkozott, február 3. és 13. között játszódtak le. Elmondása szerint egy homonnai fertőzött családdal találkozott először, ahol az apa gyermekét vesztette el. Mivel az apa az elhunyt gyermek ruháival is érintkezett, így ő is belehalt a járványba pár napon belül.⁴² Ebben a háztartásban összesen négyen haltak meg, mindegyikükön ugyanazok a jelek jelentkeztek, mint arról később tájékozódott Canestrini. Amint orvosként a körzetbe érkezett, az említett haláleset mellett két másik porta lakosainak betegségéről is hírt kapott, akik a fertőzött háztartás szomszédságában éltek. Az elsőként megfertőződött háztartás négy halottját vizsgálva Canestrini megbizonyosodott róla, hogy noha petécslázként diagnosztizálták korábban a jelenséget, a hónalji nyirokcsomók duzzanatára alapozva kijelentette, hogy a településen valóban pestisjárvány tört ki.⁴³ Abban a háztartásban, ahol az első regisztrált halálozások történtek, Canestrini csupán egyetlen gyermeket tudott kezelni: vízzel és ecettel próbálták meggyógyítani, illetve megszabadították fertőzött ruhadarabjaitól. Ennek ellenére február 13-án erős fejfájás és láz érte el a gyermeket, aki bele is halt a járványba. Amikor ezek az esetek nyilvánosságra kerültek, Canestrininek vállalnia kellett, hogy jelenti az esetet az egészségügyi bizottságnak. Noha tudta, hogy ezzel közutálattal fog kivívni magára,

kötelességét teljesítve, értesítette a bizottságot, amely 1771 februárjának végén érkezett ki Kassáról a fertőzött régióba.

Rád és Szinyér térségében kezdte meg munkáját az egészségügyi bizottság. Elrendelték, hogy szervezzék meg térség járványügyi védelmét. Ennek lefolytatására Mayer katonaorvost bízták meg. Elrendelték, hogy aki fertőzött, azt mindenképp tartsák otthon és ami ennél is fontosabb volt, megtiltották a templomba járást, hiszen az itteni találkozás még inkább segítette volna a pestis terjedését.⁴⁴

Canestrini és kortársai már azon orvosgenerációba tartoztak, akik nagy figyelemmel kísérték kortársaik orvosi munkáit és gyakran idéztek is belőle. A terjedésről írt megfigyelései között idézi a korábbiakban említett Adam Chenot pestisről írott munkáját, amelyet az 1755–57-es pestisjárvány kapcsán írt meg. Chenot megfigyelése alapján Canestrini kijelentette, hogy egyes településeken a fertőzött és a meg nem fertőzött emberek száma közel azonos volt, illetőleg a luxemburgi származású orvos gondolatmenete alapján Canestrini is fontosnak tartotta, hogy a fertőzöttek lehetőség szerint minél alaposabban el legyenek szeparálva az egészséges emberektől. Ez volt Canestrini orvosi tevékenységének egyik legfontosabb eljárása.⁴⁵

A pestis tünetei, terjedése és lefolyása Canestrini művében

Mint azt korábban már láthattuk, a tiroli származású orvos február első napjaitól kezdve tudta felügyelni a járványeseményeket, azonban művében utal rá, hogy pestises megbetegedések november 4-től voltak ismertek Zbojnán. Azzal az információval is gazdagabb lett, hogy nem minden beteg halt bele a fertőzésébe, hiszen az első fertőzött portákról voltak túlélők is.⁴⁶ Felvetődik a kérdés tehát, milyen körismérveket állapított meg Canestrini, illetve milyen kritikus pontokat látott a fertőzés lefolyásában?

Előjáróban fontos megjegyezni, hogy Canestrini a járványterjedés miazmista szemléletét vallotta, ezzel a pestis terjedésének egyik több évszázados narratíváját örökíti tovább művében.⁴⁷ Az ókori görög alapokon nyugvó orvoslás egyik alap-

³⁹ Canestrini 1777: 4.

⁴⁰ Virava ma Vyrava néven település Szlovákiában az eperjesi járásban. Zbojna – Óbajna vagy Izbugya-Zbojna – ma közigazgatásilag Homonnához tartozik. Ez a két település kiemelt fontosságú az elemzett zempléni járvány kapcsán, hiszen Zbojna volt az egyik gócpontja ennek az epidémiának.

⁴¹ Canestrini 1777: 4.

⁴² Canestrini 1777: 5.

⁴³ Canestrini 1777: 6.

⁴⁴ Canestrini 1777: 16–17.

⁴⁵ Canestrini 1777: 22.

⁴⁶ Canestrini 1777: 16.

⁴⁷ Canestrini 1777: 24.

tézise szerint a különböző járványos megbetegedéseket az úgynevezett miazmák okozzák, amelyek akár a földből, akár elhullott állatokból a levegőbe kerülnek, azt „elrontják”, így a romlott levegőnek köszönhetően történik meg az infekció. Érdekes módon Canestrini annak ellenére vallotta ezt a szemléletet, hogy a neves európai orvosi fakultásokon már utat tört magának a Fracastoro által 1546-ban a *De contagione, contagionis morbis et eorum curatione* (A járványról, fertőző betegségek és lefolyásuk) című művében megfogalmazott contagionista szemlélet. Elmélete alapján az epidémiákat az ún. járványanyagok okozzák és terjesztik. Értekezésében a fertőzést három típusra osztotta: az első ilyen alapján a fertőzés közvetlen érintkezés útján történhet, történhet infekció távolról, azonban a legfontosabb elképzelés alapján a fertőzés közvetett érintkezés útján történhet. Ily módon Canestrini úgymond elavult elméletet örökölt tovább, illetve, de védekezési eljárásai között indirekt módon alkalmazott modern eljárásokat is. A korábbiakban említett van Swieten elméletére alapozza azt a tézist, amely szerint nem minden esetben fertőződik meg az ember, ha egy pestissel érintkezik, noha a járványok idején szokásos eljárás az egészséges és a beteg emberek elzárását írja elő. Úgy véli, hogy a terjedéshez nagyban hozzájárulhat a helytelen étel- és italfogyasztás, a rossz életér, illetve az emberi hanyagság, míg az a tény, hogy az egészséges és a beteg ember egy életében él, másodlagosnak tekinthető.⁴⁸ A miazmák azonban nem csak állati eredetűek lehetnek. Canestrini műve kimondja, hogy a fertőző miazma emberi eredetű is lehet.⁴⁹

Canestrini leszögezi, hogy a járványt akut jelenségnek is nevezhetjük, hiszen hirtelen fellépő és gyors lefolyású is lehet. Ismereteire hagyatkozva alapította meg, hogy a járvány lefolyása hét és húsz nap közé tehető a fertőzéstől a halálig, vagy a járványból való gyógyulásig. Olvasatában az első négy nap igen kritikus, hiszen ekkor jelentkezhetnek olyan jelek a betegen, amelyekből következtetni lehet sorsáról. Ahhoz azonban, hogy a beteg túlélje a járványt, szükséges túlélnie a hetedik napot is.⁵⁰ Az elsődleges jelek között említi meg a bőrön tapasztalható elváltozásokat, amelyek okán joggal

hihették korábban, hogy egyszerű petécsláz terjed az emberek között. Valamennyi elhunyt betegen tapasztalta a bőrön található különböző nagyságú foltokat, amelyek ugyancsak a petécsláz velejárói lehetnek. A pestis szimptomái közül, amelyek a modern orvoslás szerint is legjellemzőbb velejárói a betegségnek, Canestrini a nyirokduzzanatokat említi meg konzekvensen művében. A jelenséget egyfelől egy nagyjából 20 esztendő betege példáján fogalmazza meg, akin az ágyéka táján tapasztalt nyirokduzzanatok, ezek nagyságát egy tojás nagyságához hasonlította. Megjegyezte továbbá azt is, hogy amikor ezek megjelentek a betegeken, akkor rendszerint a rá következő napon meg is haltak.⁵¹ Megfigyeléseit kiegészítette holland kollégája, a majd egy évszázaddal korábban alkotó Isbrand van Diemerbroeck (1609–1674) gondolataival, amelyek szerint ezek a duzzanatok nem csupán a lágyékon találhatók meg: ezek a fájdalmas elváltozások a fülek mögött, a hónalj alatt, illetve a nyakon is megjelenhetnek.⁵² Fontos azonban megjegyezni, hogy Canestrini tapasztalatai alapján nem minden esetben jelentek meg a betegen ezek a duzzanatok: ezek megjelenése összefügg azzal, hogy milyen heves láz jelentkezett a betegnél, illetőleg milyen előrehaladott állapotban volt a beteg a pestist illetően. A nyirokduzzanatok mellett ugyancsak jelentős szimptomának véli a tiroli orvos a különböző karbunkulusok megjelenését is.

A legjellemzőbb szimptomák mellett Canestrini figyelmet fordított arra a kérdésre, hogy melyek azok az időszakok, amelyek kritikusak lehetnek a terjedés szempontjából? Mikor terjed igazán a járvány? Megfigyelései alapján kijelentette, hogy a zempléni pestisjárvány kapcsán az 1771-es esztendő januárja és februárja volt a legkritikusabb.⁵³ Érdekes megfigyeléssel élt azonban az egyes időszakokban tapasztalható szimptomákat illetően: Canestrini orvosi ismereteire hagyatkozva úgy vélte, hogy az év egyes időszakaiban tapasztalható járványesemények során más-más tünet áruklodik a pestis terjedéséről. Ezt a megállapítását számos jelentős orvos gondolatmenetére hagyatkozva írta le. Hermannus Oosterdyk Schacht (1679–1744)⁵⁴

⁴⁸ Canestrini 1777: 44.

⁴⁹ Canestrini 1777: 77.

⁵⁰ Canestrini 1777: 21.

⁵¹ Canestrini 1777: 26–27.

⁵² Canestrini 1777: 27.

⁵³ Canestrini 1777: 41.

⁵⁴ Hermannus Oosterdyk Schacht a 17–18. századi holland orvoslás egyik kimagasló alakja volt. 1683 és 1693 között folytatótt filozófiai tanulmányokat a leideni egyetemen, ezt követően

egy hosszabb tanulmányúton vett részt. Ez alatt az idő alatt fordult az orvoslás felé, gyakorlati orvosi végzettségét 1719 őszén szerezte meg. A leideni orvosi fakultás elméleti orvosi tanszékét 1721 októberétől vezette, az 1734–1735-ös tanévben az egyetem rektori székébe is került. Leginkább anatómiai és gyakorlati orvosi munkássága ismert.

vélte úgy, hogy a kezelési módok, illetve a halált kiváltó szimptómák nem mindig ugyanazok az év minden szakában. A járványoknak különböző megjelenési formájuk van, illetve különböző miazmák is okozzák ezeket.⁵⁵ Ugyancsak ehhez kapcsolódóan fogalmazta meg, hogy a karbunkulusok megjelenése sem az év minden szakában jellemző: megfigyelései szerint ezek télen és tavasszal ritkábban, nyáron és kora ősszel azonban gyakrabban fordulnak elő. Ennek alapján megállapítható, hogy Canestrini olvasatában megfelelő hőmérsékleti körülmények voltak szükségesek ahhoz, hogy a pestis egy bizonyos erősséggel terjedjen és erősebb szimptómákat okozzon.

Canestrini művében nem csak az egyes időszakokban tapasztalható járványerősségre helyez hangsúlyt, hanem kiemeli azt is, hogy nem minden szimptóma jelentkezik egy-egy betegnél. Ennek igazolására a tiroli szakember a számára kurrens orvosi irodalomra hivatkozik. Adam Chenot 1762-es bánáti járványtapasztalataira hivatkozva idézi azt az esetet, amely során egy asszony holttestén, aki tíz nap alatt halt bele a járványba – noha a kritikus hét napon már túlvolt –, számos lázfoltot – avagy petécset – tapasztalt, míg annak bátyjában, aki három nap alatt halt bele a járványba, semmilyen elváltozást nem talált.⁵⁶ Ugyancsak Chenot tapasztalati alapján fogalmazza meg, hogy a petécsek is ugyanúgy, mint a karbunkulusok, ha megjelennek, ugyancsak halálos kimenetelt prognosztizálhatnak. Hasonló véleményrel élt mind Diemerbroeck, illetve kortársa, Anton de Haen (1704–1776) idézése kapcsán.⁵⁷ A különböző szimptómák megjelenése különböző kezelési eljárásokat von maga után Canestrini olvasatában. Felvetődhet a kérdés, milyen metódusokkal élt a tiroli orvos a pestis kezelésében?

Orvosi eljárások a zempléni pestisjárvány során

Canestrini művét vizsgálva kijelenthetjük, hogy művében elhatárolhatók a preventív és direkt orvosi eljárások. Értelemszerűen a preventív eljárások közé tartoztak azok a lépések, amelyeket a pestis megelőzésére használt a *physicus*, a direkt orvoslás

körébe tartoznak azok a lépések, amelyek a pestist, vagy valamelyik szimptómájának „kezelését” szolgálták.

Noha Canestrini műve a 18. század utolsó harmadának terméke, elsődlegesen olyan megelőzési módszerekhez nyúl vissza, amelyek évszázadok óta szolgálták a különböző járványok megelőzését. A tiroli orvos kiemeli, hogy amint Zemplén vármegyébe került, első döntése volt, hogy figyelmeztesse a települések bérőit a megfelelő köztisztasági viszonyok betartására. Az ekkor végrehajtandó tevékenységekről, például az utcák és a vízelvezető árkok tisztántartásáról már I. Ferdinánd 1562-es *Ordo pestise* is rendelkezett, azóta már-már kötelező jellegűnek számított ez a rendelkezés. Amennyiben valaki ennek nem tett eleget, magas büntetést kellett fizetnie. A legfontosabb preventív – és olykor direkt – eljárásnak számított Canestrini olvasatában a füstölés volt. A füstölés eljárása a miazmista szemlélet szerint a levegő minőségének javítását szolgálta, mindemellett elpusztította a miazmákat a levegőből. Az eljárást már az orvos faluba érkezésekor is alkalmazták, hogy megtisztítsák a települést a káros levegőtől, azonban Canestrini javallja a házak tisztítására is különböző növények vagy kén égetésével.⁵⁸ Az eljárás hatását Hippokratész és Diemerbroeck munkásságára alapozza, hiszen mindkét orvos úgy vélte, nincs is jobb eljárás a természetben a levegő megtisztítására, mint a füstölés, illetőleg a nyílt láng.⁵⁹

A preventív eljárások mellett érdemes kitérni a Canestrini által használt orvosi készítményekre is. Érdekes módon a tiroli származású orvos szükségükre nyilatkozik azokról az orvosságokról és azok alkotóelemeiről, amelyeket a pestis kezelésére használt. Maga Canestrini nyilatkozott úgy, hogy az orvosságok bemutatása a járvány tekintetében lényegtelen, így ezért is találunk – a szokásoktól eltérően – kevés említést az általa használt medicinákról. Canestrini kiemeli művében a kámfort, mint jelentős alkotóelemét az orvosságoknak. Bécsi éveiben tapasztalta ennek a szernek hatását és úgy gondolta, hogy a pestis során is sikerrel tudja alkal-

⁵⁵ Canestrini 1777: 41.

⁵⁶ Canestrini 1777: 42.

⁵⁷ Anton de Haen holland származású osztrák orvos Leidenben és Bécsben végezte orvosi tanulmányait. Nagy hatással volt rá Hermann Boerhaave útmutatása, amelyet leideni évei alatt kapott. Bécsben van Swieten segédje volt, részt vett az orvosi oktatás reformjainak szervezésében. Nevéhez köthető, hogy az első orvosok között volt, akik konzekvensen használták hőmérőt a beteg vizsgálatánál, hiszen véleménye szerint a testhőmérséklet változása jelzésértékű a beteg állapotát tekintve.

⁵⁸ Érdekes megjegyezni azonban, hogy a levegő füsttel vagy nyílt lánggal való tisztítása, mint eljárás, már korán megjelent a magyar orvosi gondolkodásban. Jordán Tamás 1576-ban megjelent *Pestis phenomena* című munkájában is értekezik arról, hogy a levegőt, amennyiben az „fertőzött”, érdemes különféle permetekkel vagy füsttel javítani, különösképp keserűfű, eperfa-, fűgefá- vagy tölgyfalevél égetésével. Bővebben a levegő minőségét javító eljárásokról lásd JORDAN 2022: 254–261.

⁵⁹ Canestrini 1777: 18.

mazni. Canestrini a kámfor alapú készítményt különböző dózisokban alkalmazta, amely kezdődött a legerősebb dózissal és az idő előrehaladtával egyre kevesebbel kezelte betegeit.⁶⁰

A pestis társadalomra mért hatása a Dissertatio alapján

Eddig komplex képet kaphattunk arról, hogy Canestrini milyen szimptomákat köt a pestishez, hogyan gondolkodik annak terjedéséről, illetve láthattuk, milyen orvosi eljárásokat javallott a pestis előtt és a pestis idején. A mű szempontjából azonban azt az elemzési szempontot is érdemes követnünk, amelyből kiderül, hogyan gondolkodott Canestrini a pestisről, mint társadalmi jelenségről?

A korábbiakban is idézett De Haen-re hivatkozva egy komoly társadalmi láncreakciót fogalmazott meg Canestrini. Elgondolása alapján a pestis idején hozott óvintézkedések sokkal kevesebb gondot okoznak a társadalomnak és az államnak, mint az, ha ezeket nem hozzák meg. Járványos időszakokban rövidebb időre áll le az áruforgalom, ez tehát a kereskedelmi folyamatokban kisebb jövedelemkiesést eredményez.⁶¹ Amennyiben a szigorú óvintézkedéseket a társadalom betartja, hamar újra indulhat a korábbiakban megszokott élet. Ezzel szemben, ha a társadalom nem tartja be a szükséges óvintézkedéseket, egy valódi kataklizma játszódhat le mind gazdasági, mind társadalmi szinten: az elnyúló járványjelenség miatt hosszabb kereskedelmi kiesés figyelhető meg, ebben az esetben lassan indulhat újra az áruforgalom. Az elnyúló járvány miatt a mezőgazdasági munkálatok is késnek, vagy egyes fázisok ki is maradnak, ez pedig a társadalom elszegényedéséhez vagy éhezéséhez vezethet. A legkésőbb a polgárság rétege érezheti meg a járvány hatásait, azonban egy idő után ebben a rétegben is vagy szegénység, vagy az éhínség szedheti áldozatait.⁶²

Éppen azért, hogy ez a láncreakció ne történhessen meg, Canestrini szerint elengedhetetlen az orvos szerepe már abban a fázisban, amikor a járvány csupán terjedni kezd egy adott régióban. Vállalnia kell a társadalom megvetését annak érdekében, hogy a járvány ne szedhessen nagy számú áldozatot.⁶³ Annak ellenére, hogy az orvosokat a Hippokratész által megfogalmazott célok vezérelték, számos olyan példa létezett Canestrini kortársai között,

akik nem tettek eleget ennek a kötelességnek, nem jelentették időben a járvány megjelenését, esetlegesen hamisítottak a halálozási statisztikákon. Ennek motivációját abban is kereshetjük, hogy egyes orvosok tartottak a társadalom megvetésétől.⁶⁴ Canestrini megemlékezett arról a jelenségről, hogyan fogadta őket a nép egy-egy településen. Önmagában az a tény, hogy az egészségügyi rendszabályokat be kellett tartatni, már kihágásokat eredményezett. A települések bírái nem minden esetben tartatták be a kötelező járványügyi szabályokat. Előfordult továbbá az is, hogy a fertőzött és egészséges emberek szétválasztása csupán akkor történt meg, amikor az egészségügyi felügyelő szerv a településen volt, ezt követően továbbra is folyt az érintkezése. Hogy ez minél kevesebbszer fordulhasson elő, Zbojtnát gyakran meg kellett látogatnia az orvosnak.⁶⁵ Ugyancsak a járvány során kötelező eljárások közé tartozott a pestisben elhunytak ruháinak és használati tárgyainak elégetése, amelyet ugyancsak a település előljárósága rendelt el. Ennek betartatása is rengeteg esetben problémákat szült, hiszen egyes háztartásokban tovább használták az adott eszközöket, ez pedig újabb fertőzésekhez vezetett. Számos esetben előfordult, hogy maga a járványügyi személyzet indult el ezen tárgyaknak összegyűjtésére és elégetésére, azonban sokszor ütköztek akadályba, mivel nem adták ki ezeket a tárgyakat, vagy elrejtették ezeket, de előfordult az is, hogy megfenyegették az orvosokat. A *Dissertatio* szövegéből kiderül, hogy ez különösen problémát jelentett a ruszinok, illetve románok között, akik általában igen kevés – általában egy gyapjú – ruhadarabbal, valamint használati tárggyal rendelkeztek, ebből is fakadhatott a ragaszkodás ezen használati cikkekhez.⁶⁶ Canestrini elismeri, hogy ezzel a társadalom szegényebb rétege hiányt szenvedhetett bizonyos eszközökből – esetleg feltételezhetjük, hogy ezekhez a tárgyakhoz érzelmi kötődésük is lehetett – azonban az orvos hangsúlyozza, hogy ezek begyűjtése és elégetése a társadalom célját szolgálta.⁶⁷

Összegzés

Az 1770–1771-es pestisjárvány a korábbi évtizedek járványaihoz képest „csupán” egy kisebb területen pusztított, amely tényhez számos dolog hozzájárult. Erre az időszakra intézményesült az orvostudomány Magyarországon, illetve ekkor készült el a

⁶⁰ Canestrini 1777: 38–39.

⁶¹ Canestrini 1777: 62.

⁶² Canestrini 1777: 63.

⁶³ Canestrini 1777: 53–54.

⁶⁴ Canestrini 1777: 60.

⁶⁵ Canestrini 1777: 57.

⁶⁶ Canestrini 1777: 62.

⁶⁷ Canestrini 1777: 58.

magyar állami egészségügyet szabályozó rendelet-csomag, amely ebben a tekintetben mérföldkő volt hazánkban, noha annak járványügyi rendelkezései számos megengedést eszközöltek – gondolhatunk itt a *protomedicusok* munkájára.

A vizsgált pestisjárvány a lengyelekkel való kereskedelmi kapcsolatok okán érkezett Magyarországra 1770 ősztől, azonban jelentősebb járványeseményekre 1771 telén és kora tavaszán került sor. Anton Canestrini *Dissertatiojából* kiderült, milyen orvosi és társadalmi jelenségeknek volt tanúja a tiroli származású orvos. Művéből kiderült, hogy valamennyi orvosi véleményt saját tapasztalataira, illetve kortársai véleményére alapozott akár preventív, akár direkt orvosi eljárásról van szó. Kötődött a korábbi évszázadok orvosi hagyományához, azonban az egészségügyi szabályozás fontosságát hangsúlyozva a modern tendenciákat is hirdette. Kiemelten fontosnak tartotta az egészségügyi bizottság, illetve a falvak előljáróságának együttműködését, noha ez nem minden esetben fordult elő. Művében kritikus gondolatokkal él azon kollégái felé, akik nem tartják be a hippokratészi elveket, ugyanakkor kritikusan gondolkodik a társadalom azon szegmenséről, akik nem tanúsítottak együttműködést az orvosokkal, pedig azt a társadalom érdekei megkövetelték volna.

A kritizált társadalmi jelenségek ellenére az egészségügyi szabályozás sikeressége, illetve a katonai kordon intézményének köszönhetően 1771. május 6-án feloldhatták a korábbiakban kihirdetett járványhelyzetet, noha korábban is megtették volna, azonban egy-egy hirtelen halálest óvatosságra intette a végrehajtó hatalmat.⁶⁸ Ennek ellenére egy rövid lefolyású, csupán pár hónapos járványhullámot figyelhattunk meg Zemplén vármegyében.

Források

- Balázs Péter 2007: *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete 1–2. kötet.* Piliscsaba–Budapest.
- Canestrini, Anton 1777: *Dissertatio historica de peste, quae ab autumnus anni 1770. usque ad mensem Februarii 1771. in comitatu Zempliniensi grassabatur.* Cassoviae, ex typographia Landeriana.
- Jordan, Thomas 2022: *A járványokról.* (fordította és jegyzetekkel ellátta Magyar László András). Budapest.

Linzbauer, Franz Xaver 1852: *Codex Sanitario-Medicinalis, Tomus II.* Budae.

Felhasznált irodalom

- Daday András 2001: *Az utolsó erdélyi pestis története (1813–1814).* In: Daday András: *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* (sajtó alá rendezte Gazda István). Budapest. 212–222.
- Daday András 2005: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* Budapest.
- Duka Zólyomi Norbert 1969: *Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvosi karán.* In: *Orvostörténeti Közlemények* 51–53. Budapest.
- Horbec, Ivana – Skenderović, Robert: *The Quarantines of the Croatian and Slavonian Military Frontier and their Role in the 18th Century Epidemic Control.* In: Černý, Karel – Horn, Sonia 2018: *Plague between Prague and Vienna.* Praha.
- Jesner, Sabina 2022: *Cordon Militaire – Cordon Sanitaire: Járvány megelőzés az erdélyi katonai határőrvidéken (1760 körül–1830).* In: *Századok* 156. 1. sz. 47–60.
- Kapronczay Károly 2010: *Az orvostörténelem századai.* Budapest
- Kapronczay Katalin 2007: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest.
- Kosáry Domokos 1990: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Budapest.
- Őri Péter 2005: *A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon.* In: KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve. 115–162.
- Schultheisz Emil 2018: *A magyarországi járványok történetéből.* In: *Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmányai II.* (szerk. Gazda István). Budapest.
- Tózsá-Rigó Attila 2009a: *A „Duna útvonal” kereskedelmében résztvevő augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere.* In: *Fons* 14. 2. sz. 191–247.
- Tózsá-Rigó Attila 2009b: *Die Rolle des Donauhandels im Nürnberger Wirtschaftsleben: Beziehungen zwischen den Wirtschaftseliten Pressburgs und Nürnbergs im 16. Jahrhundert.* In: *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 69. 95–120.

⁶⁸ Daday 2005: 389.

Kerekes E. L., Gesta XIX (2022), 50–64.

Vadas András 2022: *A Batthyány uradalomrendszer és a 17. század első felének pestisjárványai.* In: Századok 156. 1. sz. 25–46.

PROHÁSZKA OTTOKÁR GÖDÖLLŐN. A PÜSPÖK ÉS A TURANIZMUS

Fazekas Csaba

Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
3515 Miskolc, Egyetemváros
csaba.fazekas@uni-miskolc.hu

Prohászka Ottokár (1858–1927) 1905-től a székesfehérvári egyházmegye püspöke a Horthy-rendszer nagy hatású egyházi szónoka, közszereplője volt 1919-től a haláláig. Alábbiakban egy településhez, Gödöllőhöz fűződő kapcsolatainak adatait próbáljuk csokorba gyűjteni, melyek a helytörténeti érdekességeken kívül általában jellemzőek lehetnek a „keresztény-nemzeti” ideológia egyik megfogalmazója és ismert képviselője közéleti tevékenysége szempontjából, akit már a korszakban is „Magyarország apostolának és tanítómesterének” neveztek. Továbbá a téma – tekintettel Prohászka gödöllői kapcsolataira – jó lehetőséget nyújt, hogy bepillantunk Prohászka és a 19–20. századi magyar szellemtörténet egyik sajátos ideológiája, a turanizmus viszonyába.

Prohászka Ottokár – legtöbb püspöktársától eltérően – nemcsak aktív főpap, hanem közéleti ember, politikus is volt, 1920–1922 között nemzetgyűlési képviselő, néhány hónapig az egyesült kormánypárt elnöke, aki a Horthy-korszak első időszakában számos politikai rendezvényen szónokolt, publicisztikákat írt, közvélemény-formáló szerepet tulajdonított magának, és saját közléte is így viszonyult hozzá. 1919 után az ország számos városában tartott beszédeket, szónoklatait a közvélemény és a sajtó (a kormánypárt mellett különösen a szélsőjobb oldalon) élénk érdeklődéssel kísérte. Gödöllőre kétszer is ellátogatott, 1920 decemberében és 1925 márciusában, de más vonatkozásokban is kapcsolatba került a településsel.

Endre László Gödöllője az 1920-as években és Prohászka Ottokár

A Pest megyei nagyközség több szempontból is fontos helyszínnek bizonyult a Horthy-korszakban, „Horthy Miklós kormányzó rezidenciájaként és Endre László főszolgabíró erős váraként” gyakran szerepelt a hírekben.¹ Endre László (1895–1946) 1919-től szolgabíróként, majd 1923-tól főszolgabíróként „az ország legnagyobb, és – tekintettel a Grassalkovich-kastélyban évente hónapokat időző Horthyra – legfontosabb járásának élére került”,² az 1920-as évek radikális antiszemita mozgalmainak meghatározó személyisége lett.³ Míg Prohászka katolikus főpapként, az „igazi” kereszténység propagandistájaként vált az 1920-as évek szélsőjobb oldalának ikonikus figurájává, Endre László ugyanezt a közigazgatás gyakorlatias világában képviselte, nem véletlenül alakult ki mindkettőjüknek szoros – bár pozíciójukból fakadóan eltérő tartalmú – kapcsolata a kor legnagyobb radikális és antiszemita tömegszervezetével, az Ébredő Magyarok Egyesületével,⁴ és a kor más szélsőséges egyesületeivel.⁵ Endre László „a zsidósággal szembeni fellépés gyakorlati specialistájává nőtte ki magát”, akár a jogszabályokon is túllépve zaklatta a járásban élő zsidó kereskedőket, vállalkozókat, tevékenységére nagyon is találó a „bürokratikus antiszemitizmus” kifejezés használata.⁶ Egyes adatok szerint Prohászka és Endre László szoros kapcsolatot ápolt, levelezés-

¹ Ablonczy 2016: 151–152.; G. Merva 2013: 8.

² Vági 2002: 89.

³ Vági Zoltán alapos tanulmánya végigkíséri Endre politikai pályafutását, rámutatva arra, hogy a zsidóságot engesztelhetetlenül gyűlölő, a zsidóknak mindenben keresztbe tenni akaró tisztviselő tudatosan épített arra, hogy az államfő gyakran tartózkodott Gödöllőn. Ennek egy – témájában és szóhasználatában – jellemző adalékát felidézzük: Endre egy ízben határozottan szóvá tette, hogy a gödöllői kastély környékén „a többnyire zsidó fajú hadiszállítók és valuta spekulánsok autói oly örületes iramban vágatnak tovább, hogy az általuk felvert, soha nem locsolt országút pora behúzódván a park fái közé néha fél óra hosszánál is tovább száll a le-

vegőben, miáltal nemcsak kellemetlenné, de egészségtelenné teszi a Főméltóságú Kormányzói Család ottartózkodását”. Endre ebben a körülményben is az 1922. tavaszi választásokban megmutatókozó hazafiatlan erők aknamunkáját, a zsidók által Horthynak okozott kellemetlenséget, sőt szándékos gondatlanságot látott, hazafias kötelességnek tekintette az út locsolását és közlekedési táblákkal való ellátását. Endre László a M. kir. kastélygondnokságnak, Gödöllő, 1922. augusztus 18. MNL PML: XIV. 2. j) (= Országos Levéltárból kiszolgáltatott iratok) 1. cs. sz.n.

⁴ Fazekas 2019; Vági 2002: 87–88.

⁵ Kántás 2020: 19–20.

⁶ Vági 2002: 89., 131–32.; Ungváry 2016: 130.

ben is álltak egymással, a püspök halála után a gödöllői főszolgabíró Prohászka szellemi örökösének számított a szélsőjobboldalon.⁷ Bár az 1920-as évek közepére Endrének – erősödő felsőbb nyomásra – enyhítenie kellett a leplezetlen antiszemita intézkedések gyakorlatán, ettől még (éppen Prohászka második látogatásának idején) igaz volt, hogy a főszolgabíró tevékenysége nyomán Gödöllő „a magyarországi antiszemitizmus fellegvárává, egyfajta »tudományos központjává« vált”, sőt „a magyar antiszemita mozgalmak egyik fő erőközpontjaként működött”.⁸

Gödöllő, mint a turanizmus egyik szellemi műhelye

A nagyközség, különösen a helyi művésztelep révén az ún. turanizmus iránt vonzódó művészek, értelmiségiek találkozóhelye is lett. Itt telepedett le a Székelyföldről Magyarországra menekült Szépvízi Balás Béla (1871–1934), költő, író, fáradhatatlan szerkesztő és szervező.⁹ Radikális jobboldali, meggyőződéses antiszemita volt, bár munkáinak visszhangja finoman szólva viszonylagos, lapindítási kísérletei pedig rövid életűek voltak, a szélsőjobboldalon ismertté tette magát, különösen a turanizmus ideológiájának sajátos értelmezése révén, szoros kapcsolatban állt a munkáját gyakran támogató Endre Lászlóval, és tanulságos viszonyt alakított ki Prohászka püspökkel is.

A turanizmus, turáni eszme – nagy általánosságban – a turáninak nevezett közép-ázsiai (jórészt török/türk, de más ázsiai, perzsa stb.) népek közösségének elvéből indult ki, számos válfaja alakult ki a tudományos megalapozottság, a politikai elkötelezettség és radikalizmus tekintetében.¹⁰ Szépvízire pontos az a meghatározás, hogy „termékeny, de igen tehetségtelen” szerző volt, a dilettáns, „sikertelen és rosszkedvű vidéki lapszerkesztők” közé tar-

tozott.¹¹ Radikális antiszemitizmussal próbálta magára felhívni a figyelmet, például azzal, hogy elsőik között tagadta Jézus zsidó származását (szerinte magyar, sőt székely volt), szorgalmazta a bevándorolt zsidók kitelepítését, sőt, a távozni nem akarók kivégzését is.¹²

Szépvízi 1921-ben *Székely Szó*, 1925-ben *A Magyar Vidék*, 1927-ben *Napsugár*, 1932-ben *Székelység* címmel indított rövid életű lapokat, közben megszervezte a Napsugár Turáni Irodalmi Vállalatot, mely az intézményi háttérrel adta turanista felfogásának terjesztéséhez. 1921-ben jelentette meg a szélsőjobboldal (ébredők, fajvédők) köreiből népszerű *Kánaán pusztulása* c. ókori témájú ponyvaregényét, mely a zsidó térfoglalás – nem is annyira áthallásos – témájával ekkor még a „sajtóapostol”, Bangha Béla elismerését is kiváltotta.¹³ Virulens antiszemitizmusa mellett a „turáni gondolat” foglalkoztatta elsősorban Szépvizit. A hazai szélsőjobboldalnak ahhoz a leginkább populáris vonulatához tartozott, mely a keresztény alapú antiszemitizmust vegyítette az ősmagyar kultuszok, a hun-magyar rokonság (sőt: azonosság) felfogásával, a turanizmus gondolatát leginkább ápoló szervezetek (például a Turáni Társaság) azonban jellemző módon inkább távol igyekeztek tartani magukat a zavaros és kalandor természetű Szépvizitől. Utóbbi a turanizmust a „hanyagló nyugatot” meghaladni hivatott ideológiának tekintette, úgy vélte, a „szeretet, értelem és igazság” talaján álló turáni népeké a jövő,¹⁴ s ebben nem okozott számára problémát a pogány hun és ősmagyar vallásoknak a kereszténységgel való azonosítása, sőt, azokba erőteljes spirituális és ezoterikus vonásokat is vegyített. Finoman szólva kétes hitelességű történeti és nyelvészeti emlékekből, valamint saját felfogásából gyúrt „magyar nemzeti valást”, amelynek valóságos hitrendszert is rekonstruálni (valójában inkább: megalkotni) akarta, próbálta a magyarság múltját és jövőjét „ősi jóslatok” megszólltatásával népszerűsíteni.¹⁵

⁷ Ungváry 2016: 280. Levelezésüknek Endre László, illetve Prohászka Ottokár jelenleg levéltárban lévő gyűjteményeiben nincs nyoma: MNL PML: XIV. 2. a) – b.); SzPSZL: IX.9. a.) – b)

⁸ Vági 2002: 90–94.

⁹ Veszprémy 2021: 44–45; Gödöllői munkásságára: G. Merva 2013: 201.

¹⁰ Részletesen a témáról: Szendrei 2010; Ablonczy 2016.

¹¹ Ablonczy 2016: 151–152.

¹² Veszprémy 2021: 37, 106.

¹³ Veszprémy 2021: 45. (Mint a szerző találóan jellemzi, Szépvízi regénye „egyszerre próbálta kiszolgáltatni a zavaros őstörténeti útkeresés és az antiszemita szennyirodalom iránti igényt.”) Szépvízi foglalkozott – leginkább délibábos és gyakran áltudományos – történeti munkákkal is a székelyek és a csángók múltjával kap-

csolatosan. (Utóbbiakat az ongai Nemzeti Örökség Kiadó jelentette meg újra az ezredfordulón, a *Kánaán pusztulását* a szélsőjobboldali Gede Kiadó 2001-ben.)

¹⁴ Szépvízi turanizmus-felfogására: Szendrei 2010: 27–28. (Újraközölte Szépvízi *Mi a turáni gondolat?* c. programcikkét: Szendrei 2010: 147–151.; eredetileg: Napkönyv 1925: 44–47.)

¹⁵ Az általa vezetett „Napsugár” vállalat adta ki az alábbi, jellemző című munkáit: *Megjósolt történelmünk, melyet Árpád urunknak mondott el a főtájtosa...* (1926), *A magyar nemzeti valás. Kérdések, feleletek (kété) alakjában közölt legrövidebb kivonata az őshittannak és őstörténetnek* (1926), két füzetben: *Az ősmagyar vallás és öt nagy vallás bevezetése* (1925), melyek – „az ősmagyar vallás hit és erkölcstana” mellett imádságokat, jóslásokat, Habsburg-ellenes (ál)történeti fejtegetéseket is tartalmaztak.

Míg a *Kánaán pusztulása* c. regénye inkább elismeréssel, következő, 1923-ban megjelent *Attila urunk. Régibb középkori regény* c. három kötetes regényfolyama inkább súlyos kritikákkal találkozott. A hunokat dicsőítő, azt a magyarság történetének szerves részeként értelmező regényben ugyanis rendkívül kritikusan mutatta be a középkori katolikus egyházat, különösen a pápaság intézményét, és a „keresztény-nemzeti” sajtó (különösen az *Új Nemzedék*) erősen megtámadta Szépvizit, vallás-nyilvánlázásról és az amúgy is inkább ponyva jellegű regény színvonaltalanságáról beszéltek, a „fércmunka” még a legenyhébb kifejezés volt, amellyel illették.¹⁶ A botrányt fokozta, hogy Budapest főváros tanügyi igazgatósága megrendelte a könyvet az iskolák részére (aztán az erről szóló döntést gyorsan vissza is vonták). Továbbá az a körülmény, hogy az egyébként magán kiadásban finanszírozott regényt a Stádium Rt. nyomdájában készítették, amely pedig kifejezetten egyházi háttérrel működött, Prohászka Ottokár volt az egyik alapítója, és a kritikák sorában ezért az ő felelősségét is felvetették. A szélsőjobboldal ezúttal inkább óvatosan védte, vagy inkább csak tompítani próbálta a kritikák életét, például azzal, hogy a Stádium csupán a nyomdai háttérrel biztosította, a könyv tartalmával nem foglalkozott.¹⁷ Az egészen bizonyos, hogy Szépvizi a hunok dicsőséges múltjának hangoztatásával arányt tévesztett, a szélsőjobboldal is inkább a katolicizmus elleni (már számukra is elfogadhatatlan) támadásként értékelte a regényt. Az általa vélelmezett „turanizmusból” jóval több lett az ősi pogány kultuszok iránti szimpátia, mint a kereszténység. A szerző a tőle megszokott módon reagált: igyekezett beszerezni öt támogató véleményeket, amelyeket egy külön füzetben is kiadott. Bár hivatalosan az „Attila Társaság” kiadványaként jelent meg, elég egyértelmű, hogy Szépvizi rendezte sajtó alá (Szépvizi a társaság főtákará volt), s magáról alapította meg, hogy a több irányból érkező, durva támadások ellenére e füzetrel akarta elérni, hogy a „napisajtó ellenére is megnyilatkozhassék a nemzet lelke, akarata” egy olyan művel kapcsolatosan, amelyet álszerűen úgy minősített, hogy „Jókai regényei óta ekkora munka nem jelent meg”.¹⁸ A

szimpátia-nyilatkozatok kapcsán ugyanakkor feltűnő, hogy a szerzők jórészt Szépvizi baráti-ismerősi körét reprezentálták, neves irodalmi vagy tudományos közszereplő nem akadt közöttük. (Prohászka vagy más egyházi személy sem.) Az *Attila urunk*-ban Szépvizi nem egyszerűen kritikus volt a katolicizmussal kapcsolatban, hanem a zsidóságot „métélyével” mérhető veszedelemnek láttatta a középkori egyházat a valódi dicsőséget hordozó „turanai” népek kultúrájára és hagyományaira nézve.

Több egyházi személy sürgetett határozottabb fellépést az ősmagyarkodó, tudománytalan és a kereszténységgel szemben álló pogányság kultuszával szemben, amit utóbbiak hívei az antiszemitizmussal próbáltak elfogadtatni. A bencés filozófus és teológus Kühár Flóris például így írt: „A fajvédelmi irányzat furcsán szolgálja céljait. Nekimegy a zsidóságnak ott is, ahol semmi oka sem volna rá és diszkreditálni akarja a zsidóság ősi monotheisztikus vallását. A Szépvizi Balázs Bélák (*Kánaán pusztulása*) módszere sem nem igazságos, sem nem tudományos. A kereszténységnek nincs szüksége arra, hogy hamisságokkal támadjuk a zsidóságot.”¹⁹ A Bangha Béla szerkesztésében megjelenő folyóirat szerkesztőségi nyilatkozatban kelt ki a protestánsok és a zsidók mellett Szépvizi és társai ellen is, akik „a fajvédelmi eszme pogány megtévelyedettjei, minden nyugati kultúráérték leszólásával, élők és holtak lekáromlásával, fehér ló híján valószínűleg fehér macska áldozásával s beteges megalomániájuk mulattató gesztusaival vélik szolgálhatni a nemzeti fejlődést”.²⁰

1925-re – amikor Prohászka bizonyosan kapcsolatban állt Szépvizivel (lásd alább) – teljesen elmérgesedett a viszony a gödöllői turanista író és szerkesztő, valamint a „keresztény-nemzeti” sajtó között, utóbbi gyakran igyekezett elhatárolódni előbbtől. Szépvizi lapjában az *Új Nemzedék*et csak „a paródia-hírlapirodalomnak a Bangha-bagolyvár délutáni lapja”-ként interpretálta,²¹ és a kritikusokkal szemben tudományosan megalapozott igaz-

¹⁶ Lásd például a részletes kritikák közül: Czékus Géza: Vallásbántó regény Attiláról. *Magyar Kultúra*, 1923. (10.) 4. 243–246.; a sajtóból: „Attila urunk” a fővárosi iskolákban. *Nemzeti Újság*, 1920. március 20. 4.; Ponyvaregény-e Szépvizi Balázs vallásnyilvánlázó regénye? *Új Nemzedék*, 1923. március 22. 5.; Vallásnyilvánlázó-e Szépvizi Balázs? *Világ*, 1923. március 22. 4.; *Nemzeti Újság*, 1923. március 24. 5.; Epilógus Szépvizi Balázs Béla regénynek nevezett ponyvájához. *Új Nemzedék*, 1923. április 12. 6. Stb.

¹⁷ Az *Új Nemzedék*, a hunok és a Stádium. *Szózat*, 1923. március 23. 7.

¹⁸ Örököstévkü iratok: 3–4.

¹⁹ Kühár Flóris: Turendi-Amon és egy kis vallástörténet a Napkeletben. *Magyar Kultúra*, 1923. (10.) 6. 355–357.

²⁰ A valódi magyar kultúra felé. *Magyar Kultúra*, 1923. (10.) 8. 448.

²¹ Az „Új Nemzedék” magyargyalázása. *A Magyar Vidék*, 1925. augusztus 9. 1.

ságokként próbálta védeni az ősmagyarok vallásával kapcsolatos téziseit.²² A Bangha vezette Központi Sajtóvállalat lapjai vitriolos kritikákkal illették Szépvízi tevékenységét, az említett cikk után például egy glossza úgy fogalmazott, hogy Szépvízi „nemcsak Erdélynek, hanem inkább az irodalmi tehetségnek ösztönös és örökös menekültje”, „akár írónak, akár újságírónak, még vidéki értelemben véve sem elég tehetséges”, „a gödöllőiek csak annyit mondanak, hogy jó lenne, ha abbahagyná ősvallásos mániáit”.²³ Korábban Szépvízi jellemzően támadta Hegedűs Lóránt közgazdász, akadémikusnak azt a cikkét, amelyben arról értekezett, hogy kevés megbízható történeti ismeretünk maradt az ősmagyarok hitvilágáról az ilyesmit meggyőződésük középpontjába állító, délibábos turanisták meggyőződésével ellentétben.²⁴

Mielőtt arra próbálnánk választ keresni, hogy hogyan és miért került kapcsolatba a pogány ősmagyar kultuszokat kereszténységgel vegyítő Szépvízi Prohászkaival, és utóbbit mi motiválhatta erre, kitérőként érdemes egy általánosságra utalni. A saját keresztény elkötelezettségét mindenkor hangoztató (antiszemitizmusát azzal rendszerint szorosán összekapcsoló) magyar szélsőjobboldal egész történetében a mindenkori képviselőknek gondot okozott, hogy ideológiájukban milyen szerepet szánanak az ősmagyarok kultuszának, illetve az ahhoz kapcsolódó járulékos, olykor például kifejezetten szubkulturális elemeknek. (Például az ősi viseletek, az ősmagyar pogány vallás elemeinek, a hun-magyar eredetközösség kidomborításának, a rovásírás kultuszának stb.) Kétségtelen tény ugyanis, hogy a radikális jobboldal nagyon ritkán jutott el a kereszténység tagadásához, sőt, szinte minden esetben a radikális mozgalmak kifejezetten a kereszténység társadalmi tanításán állónak minősítették önmagukat. Az viszont már az első világháború után is kísértette a szélsőjobboldali radikálisokat, hogy az ősmagyarországhoz kapcsolódó, ideológiailag vonzó és kiaknázzható, említett szubkulturális elemeket megpróbálják egybegyűrní a kereszténységgel. (Az

1990-es évektől ez a tendencia sokkal erőteljesebben érvényesült.) A kérdés monográfiája így írt erről: „folyamatosan létezett az igény a réveteg, ám annál inkább keblet dagasztó múltértelmezésekre, a magyar szélsőjobboldali politikusok többsége kitarzott a hagyományos kereszténység mellett”.²⁵ Az egészen biztos, hogy a szélsőjobboldali radikálisok közül is a politikai kereszténységgel kapcsolatosan is tájékozatlan, műveletlen, viszont elkötelezett antiszemita aktivisták voltak fogékonyak az „ősmagyarkodásra”, talán nem véletlen, hogy az Erzsébetvárosi Demokrata Kör ellen elkövetett 1922. áprilisi bombamerénylet vádlottjaival kapcsolatosan felmerült, hogy nézeteiket Szépvízi Balás (és a hozzá hasonló) könyvei radikalizálták.²⁶

Szépvízit a támadások megerősítették saját igazában és küldetés-tudatában. Jelentősebb visszhangot váltottak ki „Napsugár” kiadványától 1925-re és 1926-ra megjelentetett *Napkönyv. Turáni képes naptár és évkönyv* c. kiadványai, amelyek az energikus szerkesztő turanizmus-felfogásának is sajátos tükröképei. Az 1925. évi kiadványban megfert egymással a Horthy-t dicsőítő nyitóvers, a *Kánaán pusztulásából átvett Pogányimádság* c. költemény,²⁷ rengeteg elszórt, „Attila urunk”-nak tulajdonított (nyilván Szépvízi által fantáziált) útmutató idézettel, továbbá „ősmagyar naptár”, csillogjósítások,²⁸ a turáni gondolatokkal kapcsolatos körkérdés,²⁹ vagy éppen tudományoskodó, térképpel hitelesített tanulmány a turáni népekről, köztük a magyarokkal azonosított hunokról,³⁰ de közölt rovásírás-ábécét is.³¹ Bizonyos történelmi témák nagyon foglalkoztathatták Szépvízit (a Habsburg-ellenes éllel interpretált 1848–49-es szabadságharc, az iszlám – „turáni szempontból” – pozitív megközelítése stb.).³² Az egyik kortárs kritika élesen tette szóvá a kereszténység és az ősi pogány kultuszok összeegyeztetésének kísérletét, a „turáni népekkel” kapcsolatos tudománytalan fantáziákat, és azt, hogy mit szólnak mindehhez a kereszténységet politikai ideológiaként hangoztató – ráadásul „turáni” származásának nehezen minősíthető – közszerzők, például Wolff Károly, Eckhardt Tibor, vagy éppen

²² Az „Új Nemzedék” magyargyalázása. *A Magyar Vidék*, 1925. augusztus 16. 1.

²³ A fehér ló és a tehetetlenség. *Új Nemzedék*, 1925. augusztus 11. 4.

²⁴ *A Magyar Vidék*, 1925. március 15. 4. Az eredeti cikk: Hegedűs Lóránt: A magyarok istene. *Pesti Hírlap*, 1925. március 8. 33–34.

²⁵ Paksa 2012: 108–109.

²⁶ A bombamerénylőkre Szépvízi Balázs Béla munkái hatottak. *Új Nemzedék*, 1923. december 1. 3. A merénylettel és az elkövetők tárgyalásával kapcsolatosan lásd: Kántás 2021.

²⁷ *Napkönyv* 1925: 3, 28.

²⁸ *Napkönyv* 1925: 30–35.

²⁹ *Napkönyv* 1925: 36–43. (A megkérdozettek egy része Szépvízi személyes ismeretségi köréhez tartozott, mások finoman kritikával is illették turanizmus-koncepcióját, a szélsőséges Kiss Menyhért költőnek pedig a kérdés jó lehetőséget adott antiszemita kirohanások megfogalmazására, Mussolini és Kemal Atatürk iránti lelkesedésének kinyilvánítására stb.)

³⁰ *Napkönyv* 1925: 48–52.

³¹ *Napkönyv* 1925: 83–88.

³² *Napkönyv* 1925: 62–63.

a konkrétan is nevesített Prohászka Ottokár.³³ Szépvízi *Egy vagy több Istent hittek-e pogány őseink?* c. cikke például azt fejtette, hogy a bolygóknak és természeti tényezőkben hívó ősmagyarok hite mintegy átlényegült kereszténységgé a honfoglalást követően.³⁴ („Őseink vallása természeti igazságokon alapuló gyönyörű költemény volt, gyakorlása pedig nemzetfenntartó életmód” – vallotta például.) A szépirodalmi részt is leginkább ilyen szemléletű költemények (például Lázár István *Ősmagyar miatyánkja*) képviselték.³⁵

A tudománytalansággal vádoló kritikákban Szépvízi inkább bátorítást és önigazolást, koncepciójának erőteljesebb képviselésére sarkalló megnyilatkozásokat látott. Az 1926-ra kiadott naptárban nagy horoszkópot is közölt, csillagjegy-számításai alapján például biztosra vette, hogy 1927-re összeomlik a világháborút lezáró Párizs környéki békerendszer,³⁶ vallási szinkretizmusát pedig egy-egy idézet is jól megvilágítja, például amikor arról írt, hogy a pogány hitvilágban fontos szerepet játszó fehér ló nem más, mint „csodás szimbóluma a keleti lélek szeplőtelen Egy Igazi Isten hívésének”.³⁷ Jellemző szóhasználatával utasította vissza Hóman Bálint kritikáját, aki többször is „déliabos nyelvészkedésként” ítélte el, és dilettánsnak minősítette például a magyarok és az ókori civilizációk (például Zaratustra) – Szépvízi által meggyőződéssel vallott – közvetlen kapcsolatát.³⁸ A későbbiekben sem ismeretlen módon arról beszélt, hogy a tudományos intézményekből (különösen a Magyar Tudományos Akadémiából) erőszakosan kirekesztik az „igazságot” leleplező történeti és nyelvészeti álláspontok autodidakta képviselőit, elhallgattatják a „valódi” magyarságot megszólaltató ellenvéleményeket. („Egyébként is, valamit megállapítani csak ők, a tudósok hivatottak, sőt, hivatásukat ki is merítik” – írta gúnyosan, és „nekiment” még a Turáni Társaság – szerinte nem eléggé és nem eléggé igaz módon „turáni” – vezetőinek is.)

Tevékenységének hitelesítésére közölt ugyanakkor egy csokorra valót a jelentős közszereplők (például miniszterek) hozzá intézett leveleiből, bár kénytelen volt megállapítani, hogy például Apponyi Albert úgy köszönte meg az 1925. évi *Napkönyvet*,

hogy teljes mértékben el is határolódott annak tartalmától. Szépvízi fontosnak vélte, hogy fakszimilében közölje Prohászka Ottokár szűkszavú, teljesen hivatalos hangvételű és semleges tartalmú köszönetnyilvánítását – vagyis a püspökre való hivatkozás különösen fontos lehetett a sokak által „hóbortosnak és kótyagosnak”³⁹ tartott szerkesztő számára.

Prohászka Ottokár turanizmus-fogalma

Előre bocsáthatjuk, hogy Prohászka Ottokár első életrajz-írója pontosan állapította meg, hogy a püspök „a pogányságba hajló turánkodást [...] sohasem helyeselte, és ahol módja kínálkozott, tapintatosan, de határozottan elítélte”.⁴⁰ Ha összegyűjtjük, Prohászka hol és milyen értelemben emlegette a turanizmust és az ősmagyar hagyományokat, összességében helytálló, hogy egyrészt nem sokat foglalkozott a témával, másrészt egyáltalán nem abban az értelemben, ahogy azt Szépvízi Balás Béla és a hasonló pogányság-rajongó szélsőségesek tették.

Prohászka számára – úgy tűnik – a „turáni” jellemzők inkább a kereszténységet nem ismerő, nem alkalmazó, a krisztusi tanok iránt érzéketlen magatartással hozhatók kapcsolatba. Már 1919 előtt is hangot adott ilyen nézeteknek a naplójában,⁴¹ később a turáni lélek számára missziós kihívást jelentett (ez az egyik „ingere” – írta), mert az ilyen felfogású magyarság „valami fatális érzéketlenséggel viseltetik a kereszténység iránt”, a turániak „bamba létben, elszigeteltségben, lelki sivatagban” élnek – vagyis legfeljebb emlegetik, de nem gyakorolják a kereszténységet.⁴² A püspök rendkívül fontosnak tartotta a magyar falu – romlatlannak és a nemzeti jellegzetességeket leginkább hordozónak vélt – paraszti népességének „valódi”, vagyis keresztény kultúrával való megismertetését, már csak azért is, mert attól tartott, hogy a tudatlan vidéki lakosság kultúráját – a városok, különösen Budapest „elzsidósodása” után – az erkölcstelen és világias, „nemzetközi” zsidók fogják meghatározni.⁴³ A turanizmus számára egyértelműen a kereszténységnek el-

³³ Mikor süllyedt el Szodoma és Gomorra? *Világ*, 1924. november 13. 8.

³⁴ *Napkönyv* 1925: 78–80., az ősi pogány hitvilág és a katolicizmus azonosításáról: 82. Stb.

³⁵ *Napkönyv* 1925: 139.

³⁶ *Napkönyv* 1926: 31, 36–46.

³⁷ *Napkönyv* 1926: 85.

³⁸ *Napkönyv* 1926: 164.

³⁹ Szendrei 2010: 155.

⁴⁰ Schütz 1929: 109.

⁴¹ 1914. június 15., idézi: Szabó 2007: 115.

⁴² Prohászka-napló, III: 1920. november 18. Lásd még ugyanott: 1921. szeptember 27., 1921. november 10., 1923. augusztus 27.

⁴³ Prohászka-napló, III: 1920. december 11.

lenálló, kemény pogányság jelzője, amelynek megterítésében a katolikus papság felelősségét hangoztatta.⁴⁴

Nyilvános megszólalásaiban ugyanezeket a nézeteket képviselte, s bár ritkán foglalkozott a témával részletesebben, egyszer-egyszer pontosabban is igyekezett körüljárni. Már 1920-ban is megfogalmazott koncepciója szerint a kereszténység felvétele a magyarság szempontjából azt jelentette, hogy „belejött a keresztyén, krisztusi kultúrába, a kultúra itt volt, a Turán belelépett a nyugat-európai kultúrába”. Ezáltal pedig a magyarság el is fordult az eredeti „turáni” hagyományoktól, a keresztény kultúra hordozója lett, így került szembe szükségszerűen a zsidó kultúrával, a „kereszténység nyílt tagadásával”.⁴⁵ Erőteljesebb, elkötelezettebb kereszténységre sarkallta olvasóit és hallgatóit: „Oly tohonya, lomha, érzéketlen ez a magyar nép, hogy ezt nemcsak ébreszteni, hanem a csípőjébe a lelkesedés sarkantyúját kell belevágni, mert különben a turáni paripa itt Európában vén gebe lesz.”⁴⁶ 1922-ben arról írt, hogy a „magyarság a turáni szellemi restség egész súlyával dőlt bele ez eszméknek”, vagyis a liberalizmusnak,⁴⁷ egy évvel később fájdalmasan alapította meg, hogy a Kossuth és Jászi Oszkár (a magyarság „állig felfegyverkezett ellenségeinek” vezetői), valamint a zsidók által képviselt nézetek elhomályosították, elbódították a magyar nép „turáni agyát”.⁴⁸

Prohászka számára a turanizmus missziós kihívást jelentett az elmaradott és/vagy az idegenség veszélyét hordozó zsidók számára kiszolgáltatott magyarság számára, de nemcsak ilyen értelemben. Beszél arról is (s ez már sokkal inkább találkozott a turanizmus elkötelezett híveinek felfogásával), hogy a turáni népek felé a magyarságnak isteni küldetése, missziós elkötelezettsége van: „De a testvériséget a nemzetekre is át kell vinnünk. Nemcsak emberek, hanem nemzetek is éljenek s kapcsolódjanak testvérként egymással, s először is azok érvényesítsék egymással szemben a krisztusi testvériséget, melyek tényleg vér és faj szerint is testvérek volnának. Nem moccan-e meg valami karácsonyi érzés a magyar nép szívében, mikor krisztusi testvériségről akar élményt s a turáni eszme villan meg lelké-

ben. Ezek a turáni népek vér szerint testvéreink volnának; de mit tettünk értük, hogy lélek szerint is testvéreink legyenek? Van-e misszió-házunk Turán részére? Küldtünk-e már ki hittérítőket hozzájuk, kik nekik a jó hírt az Istenfiúságról s a nagy testvériségről megvigyék? Volt-e már e népekkel szemben karácsonyi élményünk? Ráébredtünk-e arra a tudatra, hogy a nagyobb részben katolikus magyaroknak – a finn, az észt rokon ugyan, de protestáns – kellene a szent kereszténység áldásaiban részesítenie a turánságot?”⁴⁹ 1924-ben önálló cikket is szentelt a témának, amelyben többek között így írt: „Íme az új turáni-magyar s katolikus gondolat: Térítsük meg Turánt! Sokat beszélnek a turáni átokról, cáfoljuk meg ezt a hagyományt: vigyünk átok és széthúzás helyett áldást és örök szeretetet a vérközösségbe!”⁵⁰ A turáni népek megtérítését a magyarság „kultúrfölényéből” fakadó, valamint a trianoni béklyóból kiutat kínáló kötelezettségként értelmezte.

Prohászka számára az egészséges „magyar faj” lényegét a kereszténység adta, s nem az ősi, pogány (a kereszténység által meghaladott, azzal ellentétes) hagyományok. Elutasította a nemzet fogalmának vérségi, leszármazási alapon történő meghatározását (ellentmondva ezzel a népeket biológiai alapon rokonító ekkori és – főleg – későbbi délibábos történészkedéssel foglalkozó nézeteknek), 1922-ben például arról beszélt, hogy a népek folyókhhoz hasonlóan más vízfolyásokat is integráltak: „A nemzet folyton lesz, mert tiszta vérű nemzet nincs, olyan, mint a folyam. Nem az a fontos, hogy turánilag nem tiszta, egységbe olvadt, aki belekerül, annak egységességi érzéssel kell a nemzetben önmagát feltalálnia – a haza sorsának egy része lesz.”⁵¹ 1925-ben a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesületben tartott előadásában saját példáján is illusztrálni akarta ezt, mondván, neki sem „turáni ősfarmájú a koponyája és kissé tótos is az akcentusa, [...] ebben a közösségben [ti. a keresztény magyarságban] olvad fel magyarrá. Minden, ami ennek a közösségnek még szorosabb egybekovácsolását elősegíti, fajvédelem, de mindenki fajvédő, aki ennek a közösségnek gyengítését gátolja”.⁵² A püspök szóhasználatában sokkal fontosabbnak számított a kereszténységgel áthátott (eredetileg turáni) magyarság és a zsidóság

⁴⁴ Prohászka-napló, III: 1921. október 25.

⁴⁵ VPOK: 128. 1924-ben erről így beszélt: „Tudjuk meg, hogy mi már nem vagyunk Turánban, hanem Magyarországon vagyunk, hogy ájtóttunk, világok mentek el felettünk és minket Krisztussal oltottak be.” VPOK: 300.

⁴⁶ VPOK: 134.

⁴⁷ POÖM XXII: 298.

⁴⁸ POÖM XXII: 307.

⁴⁹ POÖM XXV: 184.

⁵⁰ VPOK: 281–282.

⁵¹ VPOK: 203.

⁵² VPOK: 343. Az előadáson egyébként Endre László gödöllői főszolgabíró is részt vett.

szembeállítás, utóbbival szembeni küzdelem fontossága, mint erre például 1922-es beszédében nyíltan is utalt: „*Hát itt most a szíriai [értsd: zsidó] egye meg a turánit, egye meg a szíriai a magyart? A magyar a gyengébb, a szíriai az erősebb, de a magyar nemzet nem engedi magát felfaladni.*”⁵³

Nyilvánvaló tehát, hogy Prohászka egészen másként viszonyult a turanizmushoz, mint például Szépvízi Balás Béla, vagy más, ősi hagyományokat hangoztató szélsőséges turanisták, számára a pogány kultuszok, vagy a vérségi alapon történő nemzet-meghatározások elfogadhatatlanok voltak. Prohászka korára jellemző sajátos, a fajvédők és ébredők nézeteinek pontosan megfelelő kereszténységet vallott, amelybe a pogány kultuszok elemeinek integrálása nem férhetett bele. Ugyanakkor kapcsolatot tartott ilyen személyekkel és körökkel (előadást is tartott a Turán Szövetség részvételével szervezett tanfolyamon⁵⁴), de többnyire nem élezte ki a közöttük feszülő ellentmondásokat. (Az egyetlen ilyen esetre, a „hadúr” kérdésében lásd alább.) Határozottan elítélte viszont egy nyilatkozatában a német náciizmust, annak határozottan kereszténység-tagadó, ősi pogány kultuszokra alapozó jellege miatt.⁵⁵ Érdekessé módon ugyanezt Szépvízi Balás Béla is kifejtette,⁵⁶ nem zavartatva magát attól, hogy ő ugyanúgy követendő mintának tekintette (bár a kereszténységgel vegyíteni próbálta) az ősi hun és pogány magyar hitvilág elemeit.

Prohászka Ottokár Gödöllőn

Az 1920-as évek elején különösen aktív közéleti tevékenységet folytató püspök először lelkesítő cikkel jelentkezett a gödöllői helyi sajtóban,⁵⁷ mely pontosan megfelelt Prohászka ekkoriban gyakran kifejtett, a „keresztény-nemzeti” megújulást és az összefogást szorgalmazó megnyilatkozásainak. A nemzeti tragédiából és általában a megpróbáltatásokból erőt meríteni hivatott és buzdító cikkében foglaltakat nem véletlenül nemcsak országos fórumokon, hanem a helyi sajtóban is terjeszteni kívánta.

Első személyes látogatására 1920 decemberében került sor (ekkoriban nagyon sűrű programot

bonyolított le, szinte folyamatosan utazott az ország különböző helységeibe előadásokat tartani), a községházán elhangzott beszédének szövegét azonban nem ismerjük. A látogatás tényéről is csak a helyi sajtó híradása és szükségzavú naplóbejegyzése tájékoztat.⁵⁸ A sajtótudósításból csak annyit tudhatunk meg, hogy a helyi Katolikus Kör Immaculata ünnepére érkezett, „nagy koncepciójú, másfél órás” beszédében a „kiváló tudós és pártvezér” aktuális politikai kérdésekről, közerkölcsökről, és Magyarországon tragikus helyzetéről szónokolt, mely a jelenlévők számára „feledhetetlen” élményt jelentett. Mivel gödöllői beszéde a november végén Debrecenben és a december közepén Nagykanizsán tett látogatása közé esett,⁵⁹ feltételezhetjük, hogy ugyanabban a szellemben igyekezett a „keresztény-nemzeti” ébredés iránt mozgósítani, hasonló szélsőséges (antiszemita) szövegekkel élni Gödöllőn is.

Szépvízivel 1924 végén már bizonyosan valamilyen kapcsolatban állt. Erre utal, hogy a gödöllői szerkesztő által 1925 elején megindított, *A Magyar Vidék* c. hetilapjában gyakran megjelenik Prohászka, Szépvízi bizonyosan rajongva tisztelte a püspököt (ami egyébként is jellemző volt a szélsőjobboldal különböző reprezentánsaira). A lapnak már a bemutatkozó számában Prohászka volt az egyik hivatkozási alap, amikor Szépvízi a vidéki Magyarország és a mezőgazdaság fejlesztését nevezte meg politikai irányvonala alapvetéseként,⁶⁰ és érezhetően Prohászka hatását tükrözte az a későbbi antiszemita programnyilatkozat is, amelyben a zsidókérdés minden vonalon történő megoldását szorgalmazta, az „ébredőknek, fajvédőknek s a titkos antiszemitáknak” azt javasolta, hogy átfogó törvényekkel végleges megoldást keressenek a zsidók megkülönböztetésére.⁶¹

Januári indulását követően a lap részletes beszámolót jelentetett meg Prohászkanak az Ébredő Magyarok Egyesülete országos kongresszusán 1924 decemberében elhangzott beszédéről,⁶² illetve a Miskolcon megjelenő szélsőjobboldali lap, a *Magyar Jövő* székházának avatásán elhangzott szónoklatáról is.⁶³ Februárban örömmel adott hírt arról, hogy Prohászka értesítette Endre Lászlót, miszerint hivatalosan a „Gödöllői Járási Közművelődési

⁵³ VPOK: 193. (A beszédéről lásd: Szalay 2022.)

⁵⁴ VPOK: 290–296.

⁵⁵ VPOK: 262.

⁵⁶ Táltos: A germán nemzeti vallási mozgalom. In: Napkönyv, 1925: 179–180.

⁵⁷ Prohászka Ottokár: Szenvedtünk sokat, de bízunk nagyon. *Gödöllői Híradó*, 1920. március 31. 1. (= VPOK: 93–94.)

⁵⁸ Prohászka-napló, III: 1920. december 12., *Gödöllő és Vidéke*, 1920. december 12. 1.

⁵⁹ VPOK: 125–131, 132–137.

⁶⁰ „A Magyar Vidék” programja. *A Magyar Vidék*, 1925. január 4. 1–2.

⁶¹ „A Magyar Vidék” politikai programja. *A Magyar Vidék*, 1925. június 28. 1.

⁶² *A Magyar Vidék*, 1925. január 11. 2. (A beszéd közlése: POÖM XXII: 331–337., lásd erről: Fazekas 2019: 155–156.)

⁶³ *A Magyar Vidék*, 1925. január 25. 1–2. (Az eseményről részletesen: Fazekas 2013.)

Egyesület” (Endre főszolgabíró által közvetített) meghívására a püspök Gödöllőre látogat.⁶⁴

A rendezvényre március 8-án került sor, Prohászka beszédére egyetlen forrásunk Szépvízi lapjának tudósítása.⁶⁵ A szerkesztő sajnos nem pontos szöveget adott közre, inkább csak egy-egy fontosabb tételmondat megörökítésére törekedett, melyek azonban minden bizonnyal pontosan adják vissza a püspök mondanivalóját. Utóbbit támasztja alá, hogy a megörökített szöveg számos eleme Prohászka más korabeli beszédeiben is felbukkant, másrészt Szépvízi aligha akart volna a püspökétől eltérő mondatot neki tulajdonítani, még azokban az esetekben sem, amikor egyébként eltérő véleménye volt (különösen a végén, a turanizmus esetében). Szépvízi amúgy is lelkes rajongóként inkább Prohászka bizalmának megnyerésére törekedett, erre utalnak a beszédvázlatot megörökítő szöveg bevezető gondolatai:

„Természetesen az estély fénypontja Prohászka beszédje volt.

Ragyogó szellemkezekkel csak úgy szórta elméjének színes, tarka drágagyöngyeit. Mint bőségzaruból úgy omlott a tömértelen aranyszínű aforizma. Mert aforizmák sorozata volt egész előadása. Még cérnára sem fűzte, csak szórta két kézzel, teli marékkanal, hihetetlen pazarlással.

Mi is szerencsésen elkaptunk a nagy gyöngyszüretben néhány szemet. Ideiktatjuk:”

Prohászka beszédének lényegét így foglalta össze:

„Az Éme minden létérdeket sürget. – A magyar öntudathoz nem kell zsidósajtó. – A politika elmázó-lási művészet. – Ma az ideális gondolat: faggyúgyertyaláng. – Vályogtömbből nem faraghat a művész remeket. De márványból sem, ha az anyag nem futja. S a mi mai nemzeti érzésünk ereje nem futja. – Az igazi modern ember nem bízik. – Egy nagy erőtelep a múlt. – A régi kor a nagy magyar akarás volt. – Ez bazalt. Ebből a történelemből mi ki nem szakadunk. – Mit mondanak az Adyak? Ami magyar, az mind silány, rongy... Ma ebből a kiütéses tifuszból kinőttünk. – A történelmi alapot kell bevin-nünk mindenhova. Ez valami rettenetes mámor lesz. A mi történelmünket nem lehet kiradírozni. – Akik

ki akarják, azoknak nem kultúra kell, hanem hatalom. – A szocialisták a vitézt nem vették maguk közé. Ez természetes dolog volt. De amit a soproni diákok csináltak, az botrány! (Taps.) – Nem vagyok antiszemita, csak azt szeretném, hogy álljon mindenki a maga helyén, és ne legyen több amazokból, mint amennyi – elég. (Taps.) – Milyen óriási munkát kell kifejezni a blazírttság ellen! (Mennyi aktivitás kell a passzivitás ellen.) Az Isten nem azért teremtett embereket, hogy azok önmagukat tegyék tönkre. – A mai nemzedék csonttalan csontváz. (Taps, viharos éljenzés.) – A magyar öntudat kialakításáért megnyit tehet a jó pap, a jó tanító, a jó közigazgatás, egy olyan főszolgabíró, mint akit itt tisztelhetünk. (Éljen Endre László. Viharos taps, éljenzés.)

Egy zsidó egy keresztény biztosító intézet igazgatójának azt mondta: A fajom ellen nem biztosítok! Mélyen tisztelt Curia! A fajom ellen nem biztosítok! Mélyen tisztelt parlament! A fajom ellen nem biztosítok! És tagadják, hogy a zsidó: faj! – Annyi szalmakazal nincs az országban, amennyi öntudatos-ság-kazal van! – Az Isten akarja, hogy magyar vagyok. Az Isten akarja, hogy hazámat szeressem! Mindent az Isten akar! – Az íreknél a sinfein azt jelenti: mi magunk! Mi sem akarunk mást: mi magunk! – Ne bízzunk senkiben, még turánban sem, mert az messze van!”

A beszéd elején fontos, hogy Prohászka továbbra is az Ébredő Magyarok Egyesületét tartotta a legfontosabb, a magyarság valódi érdekeit közvetíteni hivatott társadalmi-politikai mozgalomnak. Az antiszemitizmusra építő egyesületet – bár túl volt már a „hőskorán” – Prohászka ebben az időben is kifejezetten támogatta, és az „ébredők” is változatlanul iránymutató főpapjukként emlegették a püspököt.⁶⁶ A múlt dicsőségének, a „történelmi alapnak” a felelevenítése, az aktuális jelen kilátástalanságot sugalló világával való szembeállítás szintén jellemző eleme volt beszédeinek. Az, hogy Ady Endrének a magyarság lebecsülését tulajdonította, szintén nem új elem,⁶⁷ mint ahogy a zsidóellenes paneljeit is hangoztatta máskor. Ilyen volt például a „zsidó sajtó” elleni határozott fellépése, az antiszemita jelző tagadása – miközben a zsidóságot önálló, a magyarsággal szemben álló fajnak minősítette, a zsidóellenes intézkedések szorgalmazását

⁶⁴ A Magyar Vidék, 1925. február 22. 3. Az említett egyesület egyébként 1924 októberében alakult „a nemzeti eszmék híveinek egyesítése és Gödöllő társadalmi életének nemzeti alapon való fejlesztése” céljából, nyilvánvalóan Endre László főszolgabíró tevékenységével összefüggésben. Nemzeti Újság, 1924. november 5. 10.

⁶⁵ Prohászka püspök előadása Gödöllőn. A Magyar Vidék, 1925. március 15. 3.

⁶⁶ Fazekas 2019: 157, 161.

⁶⁷ Lásd Fazekas 2016.

pedig nemzeti önvédelemnek. Nem deríthető ki pontosan, hogy milyen értelemben említette a soproni diákok ügyét, vélhetően arra a konfliktusra hivatkozott, amely zsidó diákok zaklatása (az antiszemita diákszervezetek aktivitása nyomán felfüggesztett oktatás) miatt bontakozott ki a Selmechányáról áttelepült főiskolán.⁶⁸ Az ír Sinn Fein mozgalom (mint a kizárólag saját nemzetükre való támaszkodás) említése gyakori fordulata a Prohászka-beszédeknek.⁶⁹ Érdekes és fontos elemnek tűnik a szónoklatban az Endre László politikája és személye melletti határozott kiállás, ilyen nyilvános dicséretben csak kevesen részesültek Prohászka közszereplései során.⁷⁰ Utóbbi elem is arra utal, hogy a püspök számára elfogadhatóak és követésre ajánlottak voltak az antiszemita szélsőségesek. Szempontunkból fontos, hogy Prohászka nem állt ki a turanizmus (különösen annak Szépvízi által képviselt formája) mellett, sőt, bár nagyon udvariasan és óvatosan (éppen ezért félremagyarázható módon) el is határolódott attól, amikor kizárólag a „keresztény-nemzeti” magyarság önmagában való bizakodását szorgalmazta. Ezt Szépvízi nem is hagyhatta szó nélkül, és megpróbálta a kritikát feloldani, önmaga számára igazolhatóvá tenni, amikor Prohászka beszédének végét így ismertette, illetve kommentálta:

„Az óriási hatással elmondott aforizmák után megjelentek a turáni regösök festői öltözetükben s jelentették, hogy itt van Turán! A lelkes főpapnak tehát a messzeségi aggodalma is el kellett, hogy oszoljék, már csak azért is, mert bensejében bizonyára ő is érezte, amit mi is éreztünk, hogy: Turán bennünk van!”⁷¹

A lapnak ugyanebben a számában Endre László a sajtóról nyilatkozott. Kifejtette, hogy van „igazi” keresztény sajtó is, nemcsak országosan, hanem vidéken is (legjobb példaként a miskolci *Magyar Jövőt*, országosan *A Népet* említette), és arról beszélt, hogy fontos kérdéseket kell tárgyalni a lapoknak,

nem olyanokat, amelyek „gyengítik az egyetemes nemzeti tudat kiépítését, pedig ez az, amitől én az egész keresztény sajtó megerősödését várom”.⁷² (Kimondatlanul is a zsidókérdésre célzott.)

Visszatérve Prohászka előadására, a gödöllői egyesület abban a reményben köszönte meg a püspök látogatását, hogy a továbbiakban is számíthatnak a támogatására.⁷³ Nem is kellett ebben csalódniuk, Prohászka a turanizmus ügyében kialakult nyilvánvaló nézetkülönbség ellenére kapcsolatban maradt a gödöllőiekkel, magával Szépvízzel is. Április elején válaszolt a lapjának arra a közszereplőkhöz intézett körkérdésére, hogy *„mikorra, kitől vagy mitől várják a magyar feltámadást?”*⁷⁴ Prohászka röviden, de nagyon is jellemző módon válaszolt a kérdésekre:

*„a) Magyaroktól, akik egészen magyarok,
b) Mindenkitől, aki itt él és nem vesz semmiféle külföldi portékát, nem megy nyaralni külföldre, s nem viszi ki a magyar pénzt bármi módon,
c) minden magyartól, ki termel, s nem költ többet, mint amennyi futja,
d) minden magyartól, ki a földet, a házat, az otthonát tartja, s ha van neki, a nagybirtokot zsidónak ki nem adja.*

S mikorra várom a föltámadást?

Azt senki sem tudja, hogy mikor lesz, de azt kell sürgetnünk, hogy addig tartsunk ki, míg az meglesz!”

Prohászka itt nemcsak zsidóellenes nézeteinek adott hangot, hanem az igaz magyarságot a magyar áruk vásárlásával, a magyar piaci és pénzügyi érdekek védelmével azonosította.

Szépvízi Balás Béla nemcsak megköszönte Prohászkanak a lapjához való hozzájárulását, de a püspökhöz intézett levelében pártfogását, segítségét is kérte.⁷⁵ Többfrontos harcáról, általános meg nem értettségéről panaszkodott, mondván, nemcsak a zsidóság részéről érik szervezett támadások, de nem érti meg őt a keresztény értelmiség sem. Mint mondta,

⁶⁸ Lásd erről: Fazekas 2012.

⁶⁹ POÖM XXII: 291, VPOK: 172, 174.

⁷⁰ Egy másik nevezetes példa a különítményes vezér és szélsőjobboldali közszereplő, Héjjas Iván volt Prohászka egy korábbi fellépésekor: Fazekas 2019: 155–156.

⁷¹ Megjegyezzük, a Gödöllői Járási Közművelődési Egyesület ápolta is a turáni hagyományokat, Szépvízi megemléltette a tudósításában, hogy április 5-én regösök fogják a turáni dalok és megzenésített költemények előadásával az eszmét népszerűsíteni.

⁷² *A Magyar Vidék*, 1925. március 15. 2.

⁷³ Nagy Sándor elnök (Gödöllői Járási Közművelődési Egyesület) Prohászka Ottokárnak, Gödöllő, 1925. április 4. SzPSzL: IX.9. b)

⁷⁴ *A Magyar Vidék*, 1925. április 12. 1.

⁷⁵ Szépvízi Balás Béla Prohászka Ottokárnak, Gödöllő, 1925. április 12. SzPSzL: IX.9. b) Megjegyezzük, az energikus gödöllői szerkesztőnek valóban lehetett egyfajta üldözési mániája, más ismert személyiségekhez is folyamatosan intézett támogatást kérő, meg nem értettségéről panaszkodó leveleket, melyekben gyakran úgy vélte, hogy a zsidósággal szembeni kritikáinak jogossága miatt érik támadások. Az 1920-as évek elején Gárdonyi Géza és Herczeg Ferencet is megkereste ilyen értelemben. Korompai 1969: 337.

azért indította *A Magyar Vidék* c. lapját, hogy eloszlassa a személyével és nézeteivel kapcsolatos félreértéseket, előmozdítsa azok jobb megértését. „*Én »Kánaán pusztulásával« fajunk egyik ellenségét, a zsidó faji törvényeket aposztrofáltam. »Attila urunk«-kal szintén ezt és a német világtörekvést, a kereszténység köpönyegében, mint szintén a magyar nemzeti cél akadályát. A zsidóság a legtökéletesebb formában bojkottál*” – írta Prohászkanak. (Kiemelés az eredetiben.) Arra panaszkodott, hogy rendszeresen támadják, pedig a *Kánaán pusztulásával* jelentős csapást mért a zsidóságra, ugyanez volt a célja az Attilával foglalkozó regényével is, amit szerinte el sem olvastak a kereszténység nevében őt kritizálók. Nem az egyház ellen szólt, és nem vallási céllal írta a könyveit – győzködt Prohászka, s szövé tette, hogy „vallási térre sodort a Bangha páter erőszakos vakasága”. Mivel ő a „fajáért” akar dolgozni, kérte, hogy Prohászka segítsen neki elsimítani a keresztény sajtóval és közszereplőkkel kialakult konfliktusát, mondván: „*A keresztény sajtótól nekem elégtétel jár. És avval a keresztény ügy is jól jár.*” Mint fejtegette, ez valóságos apostoli munka, amivel már-már nyomást is akart gyakorolni Prohászka.

Nem tudjuk, Prohászka tett-e valamilyen lépést Szépvízi kedvéért, ennek egyszerűen – egyelőre – nincs nyoma. De nem is tarthatjuk valószínűnek, hogy a különc, a hun-ösmagyar vallásosság iránt elkötelezett Szépvízi érdekében fellépett volna, különösen azok után, hogy a „keresztény-nemzeti” sajtó folyamatosan és vitriolosan kritizálta a saját igazához makacsul ragaszkodó gödöllői lapszerkesztőt. De nem is szakított vele, sőt, tartotta vele a kapcsolatot, nyilatkozott Szépvízi lapjának, amit a szerkesztő bátorításként is felfoghatott. A legfontosabb kérdés a témában tehát egyszerűen az, hogy a politikai kereszténység iránt elkötelezett, sőt annak önmagát rendszeresen központi pozícióba kormányzó vezetője miért „állt szóba” a nyilvánvalóan áltudományos és délibábos nézeteket képviselő figurával? A válasz – véleményünk szerint – alapvetően Prohászka politikai alkatában rejlik, vagyis abban, hogy a keresztény-nemzeti eszmét valló táboron belül a püspök szinte minden esetben inkább került a konfliktusokban való állásfoglalást, fontosabbnak tartotta a közös („fajvédelemben”) megfogalmazódó célok melletti egység (látszatának) fenntartá-

sát.⁷⁶ Prohászka konfliktuskerülő magatartása nyilván összefüggött azzal, hogy a püspököt a keresztény-nemzeti ideológia valamennyi árnyalata (a „mainstream” kormánypártiaktól a szélsőjobboldal különböző csoportjaiig) iránymutató vezérként tekintette, és Prohászka igyekezett is fenntartani az olykor egymással is programvitákba keveredő irányzatok egyöntetű bizalmát. Szépvízi esetében sem beszélhetünk éles (pláne nyilvános) elhatárolódásról, és a püspök stratégiáját erősíthette a gödöllői lapszerkesztő Endre Lászlóhoz fűződő kapcsolata, aki Prohászka szemében – nyilván gyakorlati antiszemitizmusára tekintettel – a kíváncsú közéleti magatartás egyik pozitív példája volt.

Prohászka és Gödöllő 1925 tavasza után

Prohászka és Endre szoros kapcsolata és kölcsönös tisztelete mutatkozott meg abban is, hogy amikor a püspök botránnyal fenyegető, kínos helyzetbe került 1925 őszén, a gödöllőiek látványosan siettek a segítségére. Az ún. „Magyar Jövő Ifjúsági Irodalmi Rt.” ügyéről volt szó, az 1920-ban Prohászka elnökletével alapított, különösen az ifjúságot keresztény-nemzeti szellemiségű irodalommal ellátni hivatott vállalkozás ugyanis fizetésképtelenné vált, a fenyegető csőd pedig rendkívül kellemetlen helyzetbe hozta a püspököt.⁷⁷

Amikor a sajtóban megjelentek az első híradások a „Magyar Jövő” pénzügyi összeomlásáról, és a vállalkozás horribilis tartozásairól, a Gödöllői Járási Közművelődési Egyesület hangzatos felhívással fordult az ország valamennyi törvényhatóságához, társadalmi és közéleti szervezetéhez, egyesületeihez és magánszemélyekhez, hogy gyűjtsenek adományokat a vállalat és Prohászka jó hírének megmentése érdekében.⁷⁸ A hazafias szólamokkal teleítűzött felhívás egyben Prohászka melletti demonstráció is volt, a gödöllői egyesület (egyértelműen Endre László közreműködésének köszönhetően) országos koordináló szerepet kívánt játszani: „*Testvérek, nyíljék meg szívetek, a magyar ifjúságról van szó, s ne felejtsetek: a »Magyar Jövő« házában otthonra talált s fog találni minden magyar ifjú, valláskülönbség nélkül. Munkára fel, a dolog sürgős! [...] Hadd érezze a vezér [sic!], hogy nem hagyjuk cserben és ősz fejét borítsa el a tettekben megnyilvánuló szeretet dicsőszorúja. Testvérek! E koszorúból ki ne maradjon a Ti babérleveletek*

⁷⁶ Lásd például ilyen esetekre: Fazekas 2019: 152–153, Fazekas 2022: 30.

⁷⁷ Az ügyről részletesen: Nyerges 2007, Gergely 1994: 209–210.

⁷⁸ A magyar vidék Prohászka Ottokár mellett. Adakozzunk a Magyar Jövő megmentésére. *Szózat*, 1925. szeptember 23. 4.

sem.” S bár a gödöllőiek 20 millió koronát gyűjtöttek, volt olyan helyi leventeoktató, aki egy éves tiszteletdíját ajánlotta fel, még a keresztény-nemzeti közvélemény sem tette egyöntetűen magáévá a kezdeményezést, arra pedig különösen kevésbé volt hajlandó, hogy „életét és vérét” áldozza a csődbe ment vállalkozásért, ahogy azt a gödöllői egyesület felhívása kérte.⁷⁹ Jellemző lehet továbbá, hogy a *Szózat* c. radikális lap közölte a felhívást, ugyanerre a Prohászka iránt mindig is rajongó szélsőségesen antiszemita *A Nép* szerkesztősége nem volt hajlandó.⁸⁰ Inkább a kivárási stratégiáját választották, mondván, lehet, hogy közben megoldódott az ügy, másrészt pedig még ők is annyira kényesnek találták a gödöllői kezdeményezést, hogy nekik is kétségeik támadtak, érdemes-e felvállalni a komoly pénzügyi válságba került vállalkozás és Prohászka melletti pénzügyi akció, mint írták: „nem tudhatjuk e pillanatban, hogy vajon az ügynek szolgálatot teszünk-e nyilvános pertraktálásával”.

A botrány elkerülése érdekében a kormány dobott mentőövet a vállalatnak és Prohászkanak: Klebelsberg Kunó kultuszminiszter intézkedett a Magyar Jövő teljes könyvtárájának felvásárlásáról, amivel sikerült „az ártatlan igazgatóságot – Prohászka püspökkel az élen – a további kellemetlenségekből kimenteni”, s ezt Csernoch János érsek külön meg is köszönte a miniszternek.⁸¹ Maga a püspök is hálás volt, bár meggyőződése szerint a vállalkozás csődjéből, Prohászka kínos helyzetéből is a zsidók húztak volna hasznát: „Klebelsberg gróf igazán nagylelkű gesztussal szabadított ki a M.[agyar] Jövő katasztrófájából. Hála Istennek s Neki! Ha a R. Társaság meg is szűnik, de a dolgot magát megmentjük, s ez a fő. Ne kacagjanak a zsidók.”⁸²

Prohászka és a turanizmus. (Epilógus)

1926 nyarán Prohászka is elérkezettnek látta az időt, hogy feladja tartózkodását és határozottabban szót emeljen az ősmagyar pogány kultuszok térnyerésével szemben. Ebben vélhetően a katolikus püspöki kar 1926. márciusi értekezletén történtek ját-

szottak döntő szerepet, amikor Cesare Orsenigo pápai nuncius határozottan kifogásolta a magyar katolikusok „túlságos és veszedelmes közösködését a más vallásúakkal”, valamint a nemzeti múlt hangoztatásának eltúlzott térnyerését a katolikusok körében, és szorgalmazta a püspöki kar fellépését a károsnak vélt jelenségekkel szemben.⁸³

1926. augusztus 20-i székesfehérvári szentbeszédében Prohászka határozottan elítélte az ún. „hadúr”-szertartásokat, amelyek szerinte idegenek a magyar történelmi hagyományoktól, és egyértelműen „beszolt” a Szépvízi által is képviselt tanok követőinek, amikor elítélte, hogy „már azt is tervbe vették nálunk, hogy fehér lovat fognak áldozni Gödöllőn hadúr tiszteletére. Természetesen ez tiszta ostobaság, s éppen ezért fel kell világosítani mindenkit, hogy a magyar népnek nincs mit kérnie hadúrtól, hanem egyedül csak Istentől kérhet valamit.”⁸⁴ Prohászka mindig feltétel nélkül tisztelte és támogatta Horthyt, a „hadúr” szó és a kapcsolódó jelenség kritikája burkoltan és kimondatlanul a kormányzóra is vonatkozhatott, bár a püspök esetében – feltételezésünk szerint – inkább arról lehetett szó, hogy nem a hadsereg főparancsnoki tisztének régies elnevezését kifogásolta, hanem a magyar seregeket irányító, pogány istenség emlegetése miatt utasította el a szóhasználatot.

Prohászka külön nyilatkozatban fejtette ki ezzel kapcsolatos nézeteit, egyértelműen rámutatva: „Szent István a magyar nemzetbe beleoltotta a kereszténység oltó ágát, és nem kell megbánnunk, hogy ezt megtette, bármennyire is lelkesüljünk régi nagyságunk szellemi tartalmáért és emlékeiért. Szent István cselekedete a »magyarok istenétől« Krisztushoz vezetett, és ez a körülmény nagy fejlődést és haladást jelentett.” Igyekezett pontosan kijelölni az ősi vallások és a kereszténység viszonyát, elismerve, hogy előbbiek is tartalmaztak „valami igazságot”, de ezek emberi kreálmányok voltak csupán, ellentétben a kereszténység isteni eredetével és kinyilatkoztatásával. „Kijegedezett véleményem, hogy a magyar nemzetnek semmi köze ehhez a bizonyos Hadúrhoz – fejtegette –, tehát ne eskessük föl a vitézeket Hadúrra, hanem a magyarok is-

⁷⁹ Feltűnő volt például, hogy Szeged város vezetői elhatárolódtak attól, hogy egy magán vállalkozás szanálására szánják az adófizetők pénzét, ráadásul ilyen nagyságrendben. Szeged nem áldozza »vérét és életét« a Magyar Jövőért. Az *Est*, 1925. szeptember 30. 6.

⁸⁰ Haller István szerkesztő Endre Lászlónak, Budapest, 1925. szeptember 22. MNL PML: XIV. 2. a) (= Magánlevelek) 11. dob. 113.

⁸¹ Püspökkari tanácskozások: 159.

⁸² Prohászka Ottokár Keményffy Kálmánnak, Székesfehérvár, 1925. október 9. SzPSzL: IX.9. a)

⁸³ Püspökkari tanácskozások: 171–172.

⁸⁴ Prohászka Ottokár állást foglal a hadúr-szertartásokkal szemben. *Magyarság*, 1926. augusztus 22. 2. A vonatkozó további forrásokra: VPOK: 368–371.

tene mindig a Krisztus legyen.” A gödöllői turanisták által pártolt fehér ló szertartások ügyében is egyértelműen fogalmazott, amikor a hasonló megnyilvánulásokat „a magyar történelem és fejlődés teljes félreismerésével” azonosította, képviselőiket pedig maroknyi kisebbséget alkotó „extravagáns” figuráknak, a keresztény magyarság többségével szemben. Utóbbit akár Szépvízinek címzett üzenetként is felfoghatjuk, hiszen korábbi tartózkodó álláspontja helyett Prohászka ekkor már egyértelműen elítélte az ősmagyarkodó, pogány kultuszok elemeit és azok követőit.

Más kérdés, hogy volt némi igazság az olyan pikírt sajtókommentárokból, miszerint Prohászka Ottokár – úgymond – csak 1926-ban figyelt fel a Horthy-rendszer kezdete óta ápolt hadúr-kultusz és a kereszténység ellentmondásaira.⁸⁵

Források

- MNL PML: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
XIV. 2. (= Endre László iratai)
SzPSzL: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.
IX.9. (= Prohászka-gyűjtemény)
a) Prohászka Ottokár által írt levelek
b) Prohászka Ottokárhoz intézett levelek
Napkönyv 1925–1926: *Napkönyv. Turáni képes naptár és évkönyv*. Szerkeszti és kiadja: Szépvízi Balás Béla. Gödöllő, 1924–1925.
Örökértékű iratok: *Örökértékű iratok Atilla Urunk szerzőjéhez, Szépvízi Balás Bélához*. Atilla Társaság, Budapest, 1924.
POÖM XXII: Schütz Antal (sajtó alá rend.): *Prohászka Ottokár: Iránytű*. Budapest, 1929. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXII.)
POÖM XXV: Schütz Antal (sajtó alá rend.): *Prohászka Ottokár: Sion hegyén*. Budapest, 1929. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXV.)
Prohászka-napló, III: Felsővályi Ákos (sajtó alá rend.): *Prohászka Ottokár: Napló*. III. köt. 1919–1927. Székesfehérvár, 2013. (Prohászka Ottokár jubileumi sorozat, 8.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár: ppek.hu 800. sz. – letöltés: 2022. június 10.
Püspökkari tanácskozások: Beke Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*.

Budapest, 1992. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae, XII–XIII.)

VPOK: Fazekas Csaba (sajtó alá rend.): *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927. (Cikkek, interjúk, beszédek)* Miskolc, 2019.

Felhasznált egykorú sajtó

A Magyar Vidék, Az Est, Gödöllői Híradó, Gödöllő és Vidéke, Magyar Kultúra, Magyarság, Nemzeti Újság, Népszava, Pesti Hírlap, Szózat, Új Nemzedék, Világ.

Felhasznált irodalom

- Ablonczy Balázs 2016: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest.
Fazekas Csaba 2012: Adalékok a soproni Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola történetéhez. Vítális István levele ifj. Chorin Ferenchez, 1924. október 15. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, (17.) 1. 177–188.
Fazekas Csaba 2013: Prohászka Ottokár és a Magyar Jövő székházavatása Miskolcon (1925). In: Tóth Arnold – Pusztai Tamás (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve, LII*. Miskolc. 277–293.
Fazekas Csaba 2016: Adalékok Prohászka Ottokár Ady-kritikájához. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, (20.) 1. 69–89.
Fazekas Csaba 2019: Prohászka Ottokár és az Ébredő Magyarok Egyesülete. In: Gecsényi Lajos – Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Főszerk.: Gecsényi Lajos. Budapest. 140–163.
Fazekas Csaba 2022: Prohászka Ottokár és a Petőficentenárius 1923-ban. In: Földes Györgyi – Major Ágnes – Szénási Zoltán (szerk.): *Műfordítás és más extrém sportok. Írások Kappanyos András 60. születésnapjára*. Budapest. 121–133.
G. Merva Mária 2013: *Írók és műsák Gödöllőn*. Gödöllő.
Gergely Jenő 1994: *Prohászka Ottokár, „a napbaöltözött ember”*. Budapest.
Kántás Balázs 2020: *A fekete hadsereg. Tanulmány és válogatott dokumentumok a Kettőskereszt Vérszövetség katonai titkos társaság 1920-as*

⁸⁵ Mi lesz majd az eddigi esküvel? *Népszava*, 1926. augusztus 24. 9.

- évekbeli működéséről. Budapest. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/20400/20475/> – letöltés: 2022. június 10.
- Kántás Balázs 2021: *A bombaper. A Horthy-korszak első éveinek egyik legnagyobb büntetőpere és politikai kontextusa, 1922–1926*. Budapest. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/21700/21710/> – letöltés: 2022. június 10.
- Korompai János 1969: Gárdonyi Géza levelezése Gárdonyi Sándor hagyatékában I. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Az Egeri Múzeum Évkönyve, VI*. Eger. 333–360.
- Nyerges András 2007: Színrebotás. Magyar Jövő, kilóra. *Élet és Irodalom* (51.) 16. 12.
- Paksa Rudolf 2012: *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest.
- Schütz Antal 1929: Prohászka pályája. In: Schütz Antal (sajtó alá rend.): *Prohászka Ottokár: Sion hegyén*. Budapest. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXV.) 1–152.
- Szabó Ferenc S.J. 2007: *Prohászka Ottokár élete és műve. (1858–1927)* Budapest.
- Szalay László 2022: „Fald fel felebarátodat...” Jegyzetek egy Prohászka-beszédről. In: Mózesy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2018–2022*. Székesfehérvár. 117–141.
- Szendrei László 2010: *A turanizmus. Definíciók és értelmezések 1910-től a II. világháborúig*. Máriabesnyő – Gödöllő.
- Ungváry Krisztián 2016: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Budapest. (3. bőv. kiadás)
- Vági Zoltán 2002: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban, 1919–1944. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról, II*. Budapest. 81–153.
- Veszprémy László Bernát 2021: *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Budapest. (Modern magyar történelem)

„VÉDELMI HELYZETRE SZORULT AZ EGYHÁZ MAGÁBAN A PÁPAI ÁLLAMBAN IS”:¹
RISORGIMENTO-KÉPEK A MAGYAR EGYHÁZI HISTORIOGRÁFIÁBAN

Rada János

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
janos.rada@uni-miskolc.hu

A humán tudományok világában kutatások sorát inspirálták azok a bajtársias kapcsolatok, amelyek a 19. század derekán a hazafias olasz mozgalmak és a magyarok között létesültek.² Mazzini és más olaszok főleg a reformkor idején kezdtek tájékozódni Magyarország irányába, majd az 1848-as forradalmak korában – a sajtó útján vagy kiáltványok formájában – olaszok és magyarok egyaránt hangot adtak annak, hogy barátsággal, szimpátiát táplálva fordulnak egymás népei és nemzeti céljai felé. Később a Magyarországon és Észak-Itáliában megindult függetlenségi küzdelmek a másik fél mondhatni természetes szövetségeseivé tették a Habsburgok magyar és olasz ellenfeleit, s a kapcsolatok az olasz földön létrejött magyar és magyarországi olasz légiók jóvoltából egyenesen a fegyverbarátsáig mélyültek. Miután pedig 1849-ben a hadszínterek elcsendesedtek, a Szárd Királyság (Piemont) a magyar emigrációnak is védőszárnyat nyújtott. 1859/1860-ban aztán újra magyarok sereglettek Itáliába, hogy – előbb a magyar légió soraiba állva Észak-, majd Garibaldi oldalán harcolva Dél-Itáliában³ – maguk írják az olasz–magyar fegyverbarátság történetének újabb fejezeit. Türr Istvánék híre persze a Kárpát-medencébe is eljutott, ahol a magyarok a dél-itáliai hadjárat idején már hazájuk lehetséges felszabadítóját látták a rajongott Garibaldi-ban,⁴ s a magyar vörösingesek történetei – a Risorgimento harcaival együtt – a hazai szépirodalmat is több ízben megihlették.⁵

Azonban a magyar egyházi személyek Risorgimentoval kapcsolatos attitűdjeit másfajta – sajátosan egyházi – nézőpontok befolyásolták. A hosszú 19. század ugyanis hajnalától fogva komoly kihívások, súlyos válságok, megpróbáltatások sorát hozta az Egyházi Államra. Előbb a francia intervenciók korában, majd az első, a bécsi kongresszuson fogantatott restauráció érájában Itália forradalmi – felszínre hozva az alkotmányos kormányzati formák iránt táplált társadalmi vágyat, egyúttal felrajzolva az egységes Itália vízióját is – az Egyházi Államot is újra meg újra felforgatták.⁶ Igaz, az olasz hazafiak nagyobb hányada, a mérsékelt reformpolitika hívei 1848 előtt többnyire még nem az egyház fejével szemben szövögették az olasz egység terveit. Gioberti apátnak a liberális katolicizmus eszméivel inspirált, ún. neoguelf irányzatát is nyomán⁷ jó páran pont az egyházfő vezetésével remélték létrejönni az olasz államok konföderációját. Az egyház szerepének megítélése szempontjából fordulópontot valójában 1848/1849 hozott: IX. Pius pápa hazafias és liberális nimbusza az első olasz függetlenségi háború idején hamarjában szertefoszlott, miután az egyházfő nem volt hajlandó háborúba bonyolódni az Osztrák Császársággal, s korábbi reformjait visszavonva elhagyta Rómát. A neoguelf remények végleg elenyésztek, és a Risorgimento tábora mind’ jobban szembefordult a pápasággal, amelyet a hazafiak innentől fogva jellemző módon a nemzeti egység ellenségének ítélték.⁸ Jól-

¹ Meszlényi 1941: 136.

² Alább jórészt Jászay Magda műve alapján fogom tömören összefoglalni a Risorgimento magyar kapcsolódási pontjait. Lásd Jászay 2000: 336–368.

³ A magyar szájak, kapcsolatok Csorba László Garibaldi-életrajzában is nagy hangsúlyt kaptak. Lásd Csorba 2008.

⁴ Garibaldi neve az 1860/1861-ben újra felbátorodó magyar nemzeti ellenállás egyik jelszavává vált. Az olasz szabadsághős páratlan népszerűségnek örvendett a magyarság soraiban, ahol is várva várták azt, hogy seregei élén magyar földre lépjen. A Garibaldi-várásról: Pete 2008.

⁵ Erről részletesen: Sárközy 2011: 109–116.

⁶ A Risorgimento történetének új és kiváló magyar nyelvű összefoglalása: Pete 2018.

⁷ Vincenzo Gioberti koncepciójához lásd pl. Pete 2018: 126–130.

⁸ Ráadásul maga Gioberti is revidálta elgondolásait, és immár Piemont vezető szerepe mellett tett hitet, s a pápa világi hatalmának felszámolását szorgalmazta. Borutta 2011: 129.

lehet 1849-ben a francia expedíciós csapatok felszámolták a forradalmi Római Köztársaságot, azaz visszafoglalták a várost IX. Pius számára, sőt – fegyveres védelmet nyújtva a pápaságnak – továbbra is az Egyházi Államban maradtak, az egységes Itália ideája – és főleg az olasz nemzeti mozgalomnak a Mazzini és társai által mitizált Rómára⁹ irányuló aspirációi – komoly aggodalmakra adtak okot a Római Kúriában. Körvonalazódni látszott, hogy a széttagolt olasz területek egyesítésének legfőbb letéteményesét a Szárd Királyság fogja jelenteni, továbbá az is, hogy az egység megteremtése a monarchia és a pápaság konfrontációjának útján lesz lehetséges. Ennek tetőpontja lett végül 1870, vagyis az olasz királyi csapatok Rómába való bevonulásának a napja.

Tanulmányom első részében 19. századi források alapján röviden összefoglalom, hogy az egyházban irányadó, a „hivatalos” felfogást sugalló szövegek, majd – ezek nyomán – a magyar klerikális sajtótermékek hogyan ábrázolták-láttatták a Risorgimento mozgalmait, s hogyan interpretálták az egységes Olaszország létrejöttének egyes epizódjait. A folytatásban aztán magyar tudósok egyetemes egyháztörténeti feldolgozásait fogom vizsgálni – körüljárva azt is, hogy az előzőleg feltárt, jellegzetes katolikus álláspontok, valamint interpretációs sémák hogyan hagyományozódtak tovább a 19. század végének, mi több: a 20. század első felének szinte kizárólag egyházi személyek révén művelt egyháztörténet-írásába. Úgy gondolom, hogy a jellegadó Risorgimento-képek elemzése útján bizonyos, a régi egyházi historiográfiát általánosan jellemző, az olasz kérdések interpretálásán jóval túlmutató attitűdök, sajátosságok is kirajzolódnak majd. A folytatásban jómagam a Risorgimento korlátozottabb fogalmával dolgozom, így nem vizsgálom a 18. századi francia forradalom, illetve a francia háborúk idejének itáliai fejleményeit – pontosabban azok interpretálását –, figyelmem tehát az 1815-től 1870-ig

terjedő időszak historiográfiai reprezentációjára irányul.

Először is fontosnak tartom röviden felvázolni a pápai földek elfoglalásának folyamatát, s – ezzel együtt – érinteni az események egynehány jellegzetes hazai reflexióját is. IX. Piusnak 1860-tól 1870-ig több lépésben kellett elszenvednie eddig kiterjedt államterületének elveszejtését.¹⁰ Az 1859-es szárd–francia–osztrák háború (második olasz függetlenségi háború) nyomán, a torinói kormányzattól cseppet sem független, forradalmi jellegű közép-italiai mozgalmak diadalai folytán első ízben Romagna csatlakozott a Szárd Királysághoz, majd ugyancsak 1860-ban – miután a királyi csapatok Castelfidardónál szétszórták az egyházfő ezt megelőzőleg felállított seregét – a Savoyaiai monarchiája magához csatolta Marche és Umbria tartományát is. Ám a királyi hadak egyúttal meggátolták, hogy Garibaldi – Olaszországra haragítva III. Napóleon francia császárt – a vörösingesei élén Róma ellen vonuljon. Habár az örök várost továbbra is az ott állomásoztatott francia egységek védték, 1861-ben a torinói honatyák nyíltan kinyilvánították, hogy Rómát óhajtják királyságuk majdani fővárosának,¹¹ és megindultak azok hosszas diplomáciai fáradozások, amelyek során tárgyalásokon, a pápának felajánlott garanciák biztosításával próbálták megszerezni az – eddigi területének egyötödnyi részére olvadt – Egyházi Állam maradványait, azaz Rómát, illetve a Patrimonium Petrit.

IX. Pius nézőpontja szerint a pápai földek 1860. évi elcsatolása szabályos rablás volt: istentelen (el)bitorlás, a pápaság kifosztása, amely az isteni és emberi jogok félresöpprésével, semmibevételével járt együtt.¹² Ennek megfelelően a magyar klerikális sajtóban, így például a *Religio* hasábjain is „elrabolt tartományok”-ról írtak, mialatt a katolikus lap publicisztikáját határozottan olasz-, de legalábbis Piemont-ellenes hangnem jellemezte.¹³ Érdemes jelezni, ugyan az 1862-es és 1867-es garibaldista kísérletek Róma elfoglalására kudarcba fulladtak,¹⁴ a

⁹ Giuseppe Mazzini *Terza Roma* (Harmadik Róma)-konceptiója szerint a néhai cészárok, majd a pápák Rómáját fel fogja váltani a felszabadult népek szabad Rómája, amely – univerzális missziójából kifolyólag – az európai szabadság ügyének egyik letéteményese is lesz. Borutta 2011: 130–132. Magyar nyelven minderről: Madarász 2013: 22–24.

¹⁰ A pápai állam elfoglalásának folyamatát lásd Pete 2018: 181–185, 194–198.

¹¹ Borutta 2011: 120.

¹² Lásd IX. Pius pápa 1860. szeptember 28. tartott allokúciója (Pio IX: „Novos et ante”. Allocuzione. 28 settembre 1860). Olasz nyelven olvasható: www.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/allocuzione-novos-et-ante-28-settembre-1860.html – letöltés: 2022. július 1.

¹³ Lásd pl. *Religio* 1862. június 11. (46. sz.) 363–364; 1864. december 7. (46. sz.) 365–368; 1865. január 21. (6. sz.) 46–47; 1866. március 7. (19. sz.) 145–148.

¹⁴ Garibaldi és önkéntesei 1862-ben az aspromontei, 1867-ben pedig mentanai csatában szenvedtek vereséget. Pete László tanulmánya, amely a mentanai csata magyar sajtóvisszhangjait vizsgálja, jól megvilágíthatja a hazai klerikális sajtó (*Religio*), illetve a magyar fősodor (*A Hon*, illetve *Pesti Napló*) látásmódjának óriási kontrasztját: míg előbbi ünnepelte a pápai hadak diadalát, a liberális lapok – kormánypárti vagy ellenzéki részrehajlástól függetlenül – az olaszok pártján álltak, s azt firtatták, hogy a pápai állam felett bizony eljár az idő. Lásd Pete 2021.

torinói, majd firenzei kormányok állhatatos aspirációi a maradék Egyházi Állam jövőjét is erősen kérdőjelelték. Az évtized folyamán az egyházban nőttön-nőtt fenyegetettség érzete, ami a magyar egyházi írók aggodalmas, egyre vészjóslóbb hangú irományaiban is nyomot hagyott. „A gáládul színrehozott dráma most közelget a végső felvonáshoz”¹⁵ – írta 1868-as röpiratában Schlegel Péter magyar plébános,¹⁶ és felhívással fordult a római egyház magyar fiaihoz, hogy erélyesen fellépve, imával és adományozással siessenek egyházfőjük megsegítésére. Természetesen 1860 annexióit ő is valóságos rablásnak, a pápa kifosztásának nyilvánította. Az ilyesfajta eljárást márpedig megítélése szerint semmi sem igazolhatja, hiszen: „föltéve, de meg nem engedve, hogy az olaszok többsége az egyházi állam annexióját követeli, megszűnt-e a rablás rablás lenni csak azért, mert sokan hajtják végre?”¹⁷ – faggatta olvasóját.

Schlegel itt még táplált némi reményt az ún. „római kérdés” szerencsés rendezésére, az 1870-es porosz–francia háború azonban az egyház számára fájdalmas megoldást hozott: a francia katonák elhagyták Rómát, majd – a francia császárság háborús összeomlása után – II. Viktor Emánuel olasz király csapatai szeptember 20-án elfoglalták a várost. Az annexiót újfent népszavazás útján legitimálták.¹⁸ A magát fogolynak, a „Vatikán foglyának” nyilvánító IX. Pius „*Respicientes ea*” kezdetű enciklikájában¹⁹ tiltakozott az Egyházi Állam elfoglalása miatt, és újra hangot adott a rablásról, bitorlásról, a jogok lábbal taposásáról szóló álláspontjának. Egyúttal leszögezte, nem lesz hajlandó lemondani a pápaság jogairól, ennél fogva szemében az annexió semmis és érvénytelen. Mire IX. Pius enciklikája napvilágot látott, Magyarországon már megjelent Simor János hercegprímás és esztergomi érsek főpásztori levele, amelyet a magyar főpap „az apostoli szentszék ellen elkövetett merény legujabb alkalmából” írt, és amelyben – igazodva a Római Kúria korábbi állásfoglalásaihoz – szintúgy a „fosztogatás”, „bitorlás” „rablás” kulcsfogalmak segítségével, valamint a

(tulajdon)jogok sérelmét kifogásolva foglalta össze az elmúlt évtized történetét.²⁰

A Kúria álláspontjai a magyar egyházi historiográfiában jellegadó értelmezési keretek alappilléreit is hosszú időre kijelölték. Vagyis a pápa szavai tartósan irányt szabtak annak, hogyan interpretálták az egyházi szerzők reflexiói az olasz egyesítés 1860. és 1870. évi fejleményeit. Jól példázhatja ezt a téma hazai monográfusának, a piarista Balanyi Györgynek (1886–1963)²¹ *A római kérdés* címen közzétett 1929-es könyve. Balanyi attitűdjait szemlélve elmondhatjuk, hogy látásmódja, állásfoglalásai igazodtak a néhai egyházfő felfogásához, „aki – mint Balanyi írta – saját személyében szenvedte át a jogfosztás és országrablás égbekiáltó igazságtalanságát”.²² Történeti elbeszélésben így maga is rendszeresen élt a „rabolni” igéből képzett kifejezések, illetve a jogfosztás / jogtiprás szavak használatával, és pedig nem csupán 1870 eseményeit, hanem 1860 annexióit ecsetelve is.

Balanyi monográfiája kiváló példáját kínálja annak, hogy a korabeli pápai álláspontok, interpretációs sémák mennyire tartósan továbbéltek a magyar egyháztörténeti irodalomban. Az első magyar egyházi historiográfiai reflexiók persze már jóval korábban napvilágot láttak. Érdekes ezek esetében megfigyelni, hogy az egyháztörténészek a Risorgimento 1815-től 1870-ig terjedő történetét milyen fajta átfogóbb, szélesebb értelmezési keretbe helyezték. Kronológiailag egyik első, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján írt historiográfiai forrásom Kazaly Imre (1846–1933)²³ egyháztörténeti művének III. kötete, amely az újkor történetével foglalkozott. Az egyházjogász író narratívájában „az olasz forradalmároknak ármányos és tervszerű harcra a pápa világi fejedelemsége ellen” az 1848/1849-es forradalmak után is tovább folytatódott, és elnyúlt egészen Róma elfoglalásáig.²⁴ Figyelemre érdemes, hogy Kazaly elbeszélésében teljesen összemosta a Risorgimento radikális, forradalmi szárnyának, illetve a Szárd Királyságnak a céljait és erőfeszítéseit – még rosszabb fényt vetve ezáltal a monarchiára s annak uralkodójára. Például

¹⁵ [Schlegel] 1868: 4.

¹⁶ Schlegel Péter (1839–1909) mint plébános Süttön szolgált, majd 1900-tól győri kanonokká vált. Diós – Viczián 1993–2010: XI. 947.

¹⁷ [Schlegel] 1868: 25.

¹⁸ Pete 2018: 215–216.

¹⁹ Pius PP. IX: „*Respicientes ea*”. Epistola encyclica. 1 Novembris 1870. Lásd online: www.vatican.va/content/pius-ix/la/documents/epistola-encyclica-respicientes-ea-1-novembris-1870.html – letöltés: 2022. július 1.

²⁰ Lásd Simor 1870.

²¹ Történész és egyetemi tanár, Budapesten és Kolozsvárott egyaránt tanított. A piarista rend tagja, pappá 1910-ben szentelték. Később piarista rendfőnök. Diós – Viczián 1993–2010: I. 540–541.

²² Balanyi 1929: 140.

²³ Egyházjogász, pappá 1869-ben szentelték. 1873-tól az egyházjog és az egyháztörténet előadója volt a váci szemináriumban. Később több helyen plébános. Diós – Viczián 1993–2010: VI. 411.

²⁴ Kazaly 1881: 283.

az 1850-es évtizedben egyre hangosabb pápaellenes agitációról írva megállapította, hogy: „E nemtelen üzemeknek fő előmozdítója a forradalmárok élére állt Victor Emanuel piemonti fejedelem s ennek első ministere Cavour voltak.” Kazaly szerint még a pápaság kompenzációjának céljával hozott, ám IX. Pius által elutasított garanciális törvény is a „képmutató forradalmárok” kreálmanya volt, amely által azt a látszatot próbálták felmutatni a nagyvilág irányába, hogy nem ellenségei az egyházfő személyének.²⁵ Érdemes jelezni, hogy véleménye ezúttal is IX. Pius vádpontjait idézte: a pápa „Ubi Nos” kezdetű enciklikája ugyanis 1871-ben egy olyan álságos „Alpok-aljai” (piemonti)²⁶ kormányról szólt, amely abszurd, ravasz, csúfondáros garanciákkal próbálja félrevezetni, egyúttal lecsillapítani a világot.²⁷ (Megjegyezhetjük, hogy Balanyi 20. századi monográfiája ugyanígy interpretálta a garanciális törvényt: maga is képmutatásról, ámtításról írt.²⁸)

Egyébiránt Kazaly a Szárd, majd Olasz Királyságot a forradalommal azonosítva is egy olyasfajta jellegzetes felfogásnak adott hangot, amely az általa tárgyalt korból származott, s a korabeli egyházi szereplők látásmódján, vádjain alapult. Schlegel Péter feljebb idézett, 1868-as röpirata elsőrangú példája lehet eme felfogásmódnak. Interpretációja szerint ugyanis az annexiók hátterében „az olasz név alá rejtőző forradalmi csoportnak rablásvágya” rejtett, és rendszerint forradalomról, „forradalmi összeesküvés”-ről, „olasz forradalmi kormány”-ról írt, mi alatt saját korának viszonyait tárgyalta.²⁹ (Írásában az „olasz forradalmi kormány” gúnynév nem jelentett egyéni leleményt: forgalomban volt ez idő tájt mind az olasz, mind a magyar pápapárti sajtóban.³⁰) Látni fogjuk, hogy II. Viktor Emánuel, illetve kormányát máshol is a forradalom zászlóvivőjének, de legalábbis szövetségesének bélyegezték az egyházi historiográfiában. Ennek fényében kifejezetten fel-

háborítónak ítélték, hogy az olasz király híres levelében, amelyben Róma közelgő megszállásáról értesítette az egyházfőt, a pápai államhatárok tervezett átlépését a „forradalmi párt” feltartóztatásának keresztényi feladatával magyarázta, s azt bizonygatta, hogy intervenciók hadaival garantálni fogja a pápa biztonságát a – franciaországi háború idején felbátorodott – forradalmárok egyházellenes fellépésével szemben. (Egyúttal leszögezte, hogy a forradalom a trónra és az oltárra nézve egyaránt fenyegetést jelent.)³¹

Kazaly könyvével egy évtizedben, 1889-ben jelent meg Rapaics Raymund (1845–1909)³² egyházhistoriográfiai trilógiájának utolsó, azaz harmadik darabja, amely – az ideológiailag meglehetősen terhelte – „Forradalmi elvek; az egyház harca az ujjogánysággal” cím alatt tárgyalta az 1789-től saját koráig, vagyis 1888-ig terjedő éra történetét. Kiindulópontja szerint a nagy francia forradalom óta lepergett száz esztendő eseményeit, történeti fejlődését mindvégig a „forradalmi elvek” befolyásolták,³³ erősen részrehajló elbeszélése fényében pedig ezt példázták az itáliai fejlemények is. Rapaics szigorú egyházas forradalom-felfogását, látásmódját jól megvilágíthatják 1849 februárjáról – azaz a Római Köztársaság létrejöttéről – jegyzett sorai: „A forradalmi köztársaság természetéhez hiven azonnal harcot indított vallás és papság ellen.”³⁴ Rapaics amúgy szintén élt a lehetőséggel, hogy egymással szövetségben exponálja elbeszélésében a Szárd Királyságot és az általa is olyannyira rosszaló forradalmat – így tett például Károly Albert 1848/1849-es kétes szerepéről,³⁵ majd „a Garibaldival, vagyis a forradalommal szövetkezett piemonti kormány” 1859/1860-as itáliai térfoglalásáról írva. Rapaics a rebellis eszmék hatóereje mellett viszont Cavour és a monarchia arra irányuló hatalmi aspirációit is jobban kihangsúlyozta, hogy a félsziget ez idáig független államait a Savoyai-ház uralma alá hajtásák.³⁶

²⁵ Kazaly 1881: 286–287.

²⁶ *Subalpinum Gubernium / Governo Subalpino*. IX. Pius rendszerint így nevezte, tehát nem titulálta olasznak az Olasz Királyság kormányát.

²⁷ Pius PP. IX: „Ubi Nos”. Epistola encyclica. 15. Maii 1871. Lásd online: www.vatican.va/content/pius-ix/la/documents/epistola-encyclica-ubi-nos-15-maii-1871.html – letöltés: 2022. július 1.

²⁸ Balanyi 1929: 80.

²⁹ [Schlegel] 1868: 25–28.

³⁰ Egy magyar, ill. egy olasz példa: Religio 1866. augusztus 29. (17. sz.) 136; La Fedeltà 4. maggio 1873. (n. 18.) 69.

³¹ Magyarországon, magyarul az *Új Magyar Sion* közölte a – lap által – „koronás rabló”-nak titulált olasz király 1870. szeptember 8-án IX. Piusnak címzett levelét. Lásd: *Új Magyar Sion* (1). 10. 1870, 783–788.

³² Rapaics olasz származású volt, Milánóban született, de egyházi pályára már Magyarországon lépett, pappá is itt szentelték 1868-ban. Mint egyháztörténész Egerben (a líceumban, ill. a szemináriumban), valamint Budapesten (az egyetemen) tanított. 1903-ban kanonokká vált (Eger). Diós – Viczián 1993–2010: XI. 480.

³³ Rapaics 1889: 517.

³⁴ Rapaics 1889: 562.

³⁵ Carlo Alberto kihasználta a forradalmi mozgalmak fellángolását a Lombard-Velencei Királyságban, s – felvállalva a nemzeti háborút az Osztrák Császársággal szemben – „Olaszország nevében” bevonult Lombardiába, amelyet aztán a Szárd Királysághoz csatoltak. Pete 2018: 154–155.

³⁶ Rapaics 1889: 563–566.

Mint szinte minden egyházi író, Rapaics súlyosan kifogásolta a „régí összeesküvő”³⁷ III. Napóleon itáliai szerepvállalását, ami során maga is hangsúlyozta, hogy Bonaparte valójában csalfa és ingatag támasznak bizonyult az Egyházi Állam számára. A francia császár ugyanis „Cavourral az olasz egység megalapítására és a pápa világi fejedelemségének megszüntetésére összeesküdött”.³⁸ (Így bár Róma előtt megálljt parancsolt Piemontnak, világosan asszisztált az 1860-ban elcsatolt pápai tartományok elragadásához.) Úgy gondolom, Rapaics az „összeesküdni” ige révén is jelezte az olasz egység létrehozásának – nézőpontja szerint – forradalmias, konspirációs jellegű alaptermészetét.

Az a bizonyos kiadvány azonban, amelynek szerzője – a tudományos feltárás igényével fordulva a Risorgimento korához – a legnagyobb terjedelemben fejtegette a forradalom és a Szárd Királyság állítólagos egymásra találását és szövetségre lépését a 19. században, nem valamely általános egyháztörténeti összefoglalás volt, hanem egy grandiózus életrajz, éspedig IX. Pius Füssy Tamás (1825–1903)³⁹ által írt biográfiája. A Szent István Társulat igazgatója több mint 1800 oldalas, 1878-tól 1880-ig publikált – erősen apologetikus jellegű – munkája mindvégig mély tisztelettel, a hódolat hangján szólt az „Antirisorgimento” pápájáról, ennek megfelelően valóságos vádirat volt Olaszország egyesítésének főszereplőivel szemben. Kiindulópontja szerint Itália korán, már a század első évtizedeiben a „permanens forradalom” állapotába sodródott, és a folytatásban a Szárd Királyság is csak a forradalmi irányhoz idomulva tudta valóra váltani itáliai hatalmi ábrándjait. „Piemont csakis a koronás és nem koronás forradalom által jutott Olaszországhoz, a forradalom pedig az egyház és pápaság megaláztatását tűzte ki közreműködése jutalomdíjául”⁴⁰ – fogalmazott. Narratívájában a forradalmi erők már Károly Albert alatt megtalálták az útját-módját annak, hogy felhasználják a szárd királyt a forradalom számára,⁴¹ míg utódja, II. Viktor Emánuel, mióta csak atyja trónját elfoglalta, a forradalmárok befolyása alatt állt, és ebből kifolyólag konfrontálódott

egyháza fejével is. „Ha mindjárt uralkodása kezdetén és azóta folyton forradalmárok nem veszik körül trónját, Victor-Emanuel alkalmasint Turinban maradt volna. Mazzini és Cavour akaratának végrehajtója volt”⁴² – sommázta Füssy röviden visszapillantva az elhunyt fejedelem életpályájára.

Füssynél is azt láthatjuk tehát: ugyan az egységes Olaszország monarchia formájában, a piemontista irányzat diadalával, vagyis a Savoyai-ház jogara alatt jött létre – s hamarosan a régi forradalmárok táborából jó páran csalódottságnak, kiábrándultságnak adtak hangot⁴³ –, a Risorgimento egyházas szemléletű elbeszélésmódjában a forradalmi szellem és irányzat olyannyira hatalmasnak bizonyult, hogy opportunistá igázódásra bírta a Szárd Királyságot is. Azáltal, hogy így túlhangsúlyozták forradalmiság szerepét, befolyását, még jobban ki-domborították az olasz egyesítés keresztényellenesnek bélyegzett tendenciáját is, hiszen felfogásuk szerint a forradalmi áramlat volt az, amelyik a lehető legélesebb ellentétben állt a katolicizmussal. Érdemes jelezni, hogy mind a 19. század alapító mítoszaiban, mind a 20–21. század filozófiai, illetve irodalom- és történettudományi reflexióiban megjelentek olyasféle értelmezések, amelyek szerint az olasz nemzetállam létrejöttének 19. századi folyamatait úgy is felfoghatjuk, mint egyetlen nagy, átfogó forradalmat.⁴⁴ Nyilvánvaló azonban, hogy az ilyesfajta elgondolások a forradalom elvontabb, tágabb fogalmán alapultak. Ezzel szemben az általam tanulmányozott szövegvilágban forradalom alatt olyan, a kárhoztatott 1789 talajából sarjadt revolúciót értettek, amely minden rendezett, törvényes állapotot felforgatott, minden tekintélyt megkérdőjelezett, és – Voltaire útmutatása nyomán – eltiprandó gyalázatosnak tartotta, ennél fogva lépten-nyomon támadta, üldözte az egyházat.

Az idézett szerzők a 19. századi nagy forradalmi fellángolások, elsősorban 1848/1849 tanulságát mindnyájan abban látták, hogy a liberális közvéleménynek tett „engedmények” megadásával, vagyis reformok foganatosításával sohasem volt lehetséges elejét venni a további izgatásnak és felforgatásnak,

³⁷ Rapaics itt nyilván arra utalt, hogy fiatal korában Charles-Louis Napoléon Bonaparte, a leendő francia császár Itáliába utazott, beállt a karbonáriknak sorába, és részt vett az 1831-es romagnai forradalomban. Pete 2018: 174.

³⁸ Rapaics 1889: 583.

³⁹ Eredeti nevén: Fuchs. Történész, bencés szerzetes. Pappá 1849-ben szentelték, 1889-ben perjel lett Zalaapátiban. Tudományos és ismeretterjesztő művek, tankönyvek hosszú sorának szerzője, ill. fordítója is volt. Diós – Viczián 1993–2010: III. 863–864.

⁴⁰ Füssy 1878–1880: I. Előszó: 4.

⁴¹ „Károly Albert [...] alaphibáját nagyravágyása mellett gyengesége képezte, melyet a forradalom saját hatalmának fejlesztésére fölhasznált.” Füssy 1878–1880: II. 132–133.

⁴² Füssy 1878–1880: III. 482–483.

⁴³ Garibaldi, bár maga is haragudott az olasz kormányzatra, azt határozottan elutasította, hogy – a konfrontatívabb köztársaság-pártiak kívánságai alapján – forradalom vagy legalábbis tüntetések élére álljon. Úgy gondolta ugyanis, hogy a köztársaság ügye reménytelen, és egy újabb forradalom csak ártana Olaszországnak. Csorba 2008: 373–374.

⁴⁴ Lásd Madarász 2013: 55–63.

mivel a forradalmi erők végső – ideig-óráig netán elleplezett – célját úgyis a pápa evilági fejedelemségének megszüntetése jelentette.⁴⁵ Itt persze könnyen felismerhetjük a régi, a teológia keretében művelt katolikus historiográfia kimondottan apologetikus céljait: az újabb „engedmények”, reformok hiábavalóságát állító narratíváikkal ugyanis utólagosan, több évtizednyi idő távlatából is igazolni tudták a pápák konzervatív politikáját – elsősorban azt, hogy az 1846-tól 1848-ig reformok sorát elfogadó, emiatt Itália-szerte ünnepezt IX. Pius 1848/1849 fájdalmas tapasztalatai után már látványosan elfordult az újítások programjától. Ahogy Füßy Tamás írta: „A római forradalom mély nyomokat véselt a szelid pápa lelkében.”⁴⁶ Egyébiránt mind a pápa – Róma 1848-as elhagyását igazolni hivatott – gaeai szózatában,⁴⁷ mind a 19–20. század egyháztörténeti műhelyeiben megfogalmazódott a hálátlanság vádja az örök város forradalmárjaival szemben.⁴⁸ Balanyi például 1929-es, feljebb idézett művében egyenesen „hálátlan főváros”-ról szól.⁴⁹

Szinte természetes, hogy az újabb évszázad historiográfiájában is megtalálhatjuk azt a fajta látásmódot, amely alapján Róma 1870. évi elfoglalása az 1848 előtt megindult forradalmi mozgalmak kifizetése, diadala volt. Meszlényi Antal (1894–1984)⁵⁰ a nagyszabású, Bangha Béla és Ijjas Antal nevével fémjelzett egyháztörténeti feldolgozás 1941-ben közzétett VII. kötetében – az egyház korabeli viszonyosságos sorsáról szólva – írta, hogy „Mazzini kifejlesztette [...] a szabadkőműves szellemű »ifjú Olaszország« pártját, mely végül is az egyházi állam megszüntetéséhez s az Italia Unita megvalósulásához vezetett”. Meszlényi nem elsősorban Piemontot kívánta kompromittálni azzal, hogy interpretációjában az olasz egyesítés vezető ereje, hatalma is a mazzinista forradalmárok által kijelölt úton haladt. Ő ugyanis az általa feldolgozott, 1846-ig⁵¹ terjedő történetek látószögéből az eszme elsőprő erejét hangsúlyozta: azt, hogy a nemzeti egység eszménye magával ragadta a félsziget népeit. Mint írta: „a tömegekben magukban, a polgárság-

ban éppúgy, mint a kispolgárságban vagy parasztságban, egyre sürgetőbb erővel jelentkezett az egységes Olaszország kívánása s egyre égetőbbben a gondolat, hogy annak az egyházi állam az akadály.” Elmondhatjuk tehát, hogy eszmefuttatásai alapján az egység eszméjének felröppenése a 19. század első felében lényegében megpecsételte az Egyházi Állam sorsát. Meszlényi meglátása szerint ráadásul az olasz nacionalizmus mondhatni geneziséstől kezdve, azaz már a korai Risorgimento idejétől egyházellenes jelleget öltött. Szerinte a karbonári mozgalmat is „a 18. század folyamán egészen baloldali és egyházellenes fogalmazást kapott olasz nacionalizmus” inspirálta.⁵² Gioberti neoguelph programjáról és ennek népszerűségéről ellenben szót sem ejtett: a hazafias egységmozgalom az ő szemében a forradalmi, mazzinista irányzattal volt azonos. Megállapításai – úgy gondolom – a 19. századi pápaság apológiájának célját is szolgálták, hiszen felmentették az évszázad maradi, retrográd felfogású pápai kormányzatait az egyház-, illetve pápaellenes hangok kétségtelen felerősödésének felelőssége alól. Jóllehet Meszlényi – ellenben a régebbi könyvek szerzőgárdájával – óvatosan már bírálta XVI. Gergely pápát, szerinte az eljövendő évtizedek szerencsétlen fejleményeiért az ő merev reformellenessége sem tehető felelőssé: „Kár volt [...] a szükséges reformoktól vonakodni, noha alig hihető, hogy ezzel az olasz nemzeti egység gondolatát és további politikáját fel lehetett volna tartóztatni.”⁵³ Érdemes végül megjegyezni, hogy Meszlényi az első restauráció Itáliájáról szólva olyannyira túlhangsúlyozta az olasz egység ideájának mozgósító erejét, társadalmi befogadottságát,⁵⁴ hogy kiindulópontjai már-már az olasz nemzetépítő Risorgimento-mítoszok szemléletmódját idézték – paradox módon, hiszen ő a katolicizmus nézőpontjából, azaz negatívan megítélve mérlegelte a korszak történetét.

Meszlényi könyve folytatását, a grandiózus sorozat VIII. kötetét Ijjas Antal (1906–1980)⁵⁵ jegyezte, így rá hárult az a roppant fajsúlyos feladat,

⁴⁵ Lásd: Kazaly 1881: 281–284; Rapaics 1889: 559–560; Füßy 1878–1880: I. 103–294. passim.

⁴⁶ Füßy 1878–1880: II. 373.

⁴⁷ IX. Pius pápa szeretett alattvalóihoz. 1848. nov. 27. Közli (magyar fordításban): Füßy 1878–1880: II. 36–38.

⁴⁸ Kazaly 1881: 284.

⁴⁹ Balanyi 1929: 36.

⁵⁰ Eredeti nevén: Germ. Történész, történelemtanár, a ciszterci rend tagja, pappá 1921-ben szentelték. Később kanonokká, majd nagypréposttá vált Esztergomban. Diós – Viczián 1993–2010: VIII. 1007.

⁵¹ IX. Pius 1846-os pápává választásával már nem foglalkozott.

⁵² Meszlényi 1941: 136, 145.

⁵³ Meszlényi 1941: 145–146.

⁵⁴ Meszlényi a század első feléről írt, ám a nemzeti egység eszméjének társadalmi befogadottsága még később, az egyesítés folyamán is jóval korlátozottabb volt annál, mint ahogyan azt a magyar cisztercita interpretálta. Igaz, a nemzeti érzés így is fontos mozgósító szerepet játszott az 1859/1860. évi események idején. Lásd Pete 2018: 233–244.

⁵⁵ Eredeti nevén: Jankovits. Író, újságíró, számos hazai folyóiratnál dolgozott. Egyháztörténetből doktorált. Diós – Viczián

hogy 1848/1849 feszültségterhes történetét is összefoglalja. Mint megannyi más egyházi író, maga is hamarjában konstataulta, hogy IX. Pius olyan „engedményeiből”, mint például az amnesztia s a szabadabb sajtó, végső soron a felforgató erők profitáltak. Mi több: az olasz forradalmárok teljesen félreértették a pápaság – mint egyházi főhatalom – tartalmát, sőt Pius céljait és lehetőségeit is, mialatt próbálták őt mind’ jobban befolyásuk alá vonni. „Mazzinisták, garibaldisták, carbonarik és szabadkőművesek egy teljesen ideálisnak feltüntetett politikai mozgalom színezete alatt kívántak hozzáférközni a pápához és őt minél teljesebb mértékben mozgalmi törekvéseik faltörő kosává tenni”⁵⁶ – írta az egyházfő egyre kétségbeesettebb helyzetéről. Általánosnak mondhatjuk azt is, hogy Ijjas fontosnak tartotta hangsúlyozni: a IX. Pius személyével szemben megfogalmazott elvárások – álljon az olasz egység élére, bonyolódjon háborúba az Osztrák Császársággal – sehogy sem értek össze a pápa egyetemes egyházfői hivatalával. 1848 utolsó hónapjaira az immár árulással vádolt egyházfő lába alól elfogyott a talaj: nem maradt számára más választás, mint Róma ideiglenes elhagyása.⁵⁷ (Ijjas fontos forrása IX. Pius pápaságáról nem mellesleg Füssy Tamás általam korábban citált életrajza volt.)

Ijjas narratívája alapján azonban nem valamifajta „permanens forradalom” szabott irányt az általa is célirányosnak tartott és 1870-ig, Róma elfoglalásáig ívelő események láncolatának, hanem az úgymond „piemonti imperializmus” volt a szóban forgó folyamatok igazi mozgatórugója. Ennek megfelelően a szerző jól elhatárolta a Szárd Királyság expanzív fellépését Itália egység- és szabadságvágytól hajtott népi erőfeszítéseitől. „A piemonti hódító politika” összefüggésében értelmezte az észak-itáliai monarchia 1848 után foganatosított liberális reformjait is, hiszen véleménye szerint: „Viktor Emánuel [...] az Itáliát gyorsan felfaló ország belső szerkezetét is olyanná kívánta tenni, hogy minél jobban kíváncsabbá tegye Itália többi

részei számára elnyeletésüket.” Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Ijjas prezentálásában egy agresszív, gátlástalan és becsvágyó – tehát igen negatív színben megjelenített – hatalom hajtotta uralma alá Itália államait.⁵⁸ Ijjas markánsan katolikus felfogása, egyúttal Piemont-ellenes, egyházas nézőpontja mellett is méltatta viszont – a korábbi egyházi historiográfiában erősen negatív jelzőkkel illetett – ellenlábás, Cavour reálpolitikai kiválóságát, kvalitásait, noha az egyház számára olyannyira fájdalmas piemonti térhódítás kulcsfigurájának tartotta.⁵⁹ Végül érdemes megjegyezni, hogy Ijjas írása a „rablás” narratívájának hosszú életpályáját is bizonyíthatja, merthogy a szerző az 1870-ről, azaz a pápai állam megszállásáról írt fejezetét „A pápai állam elrablása” alcímmel illette.⁶⁰

Róma forradalmi felforgatásán, majd elfoglalásán túl más szempontok is hozzájárultak, hogy a Risorgimento és Piemont megítélésének mérlege erőteljesen negatív irányba billent a 19. század második és a 20. század első felének egyházi historiográfiájában. Ne feledjük, hogy a 19. század hazafias olasz mozgalmait egyúttal liberális jelleget is öltöttek.⁶¹ Ennélfogva a régebbi egyháztörténeti-teológiai műhelyek antiliberalis elfogultsága is rányomta a bélyegét az olasz „feltámadás” negatív megítélésére. Ráadásul Piemont 1848-as liberális fordulat után, főleg az 1850-es évtized elejétől Torino az egyházra nézve sérelmes törvények seregével is magára haragította az egyházat: Itáliában valóságos kultúrharc zajlott⁶², amely során a szárd királyság törvényhozása előbb az egyház jó pár előjogát, mentességét felszámolta, majd például bizonyos kolostorok feloszlataiság – s vagyonuk lefoglalásáig – is eljutott.⁶³ Mindezt egyházi részről természetesen „egyházüldözésnek” bélyegezték. Ennek megfelelően az első egyháztörténeti feldolgozások is az „üldöztetés” narratívájába foglalva tárgyalták a Szárd Királyság kultúrharcos egyházpolitikai jogalkotását.⁶⁴ A liberalizmus nyílt bírálata a 20. század első felében is átjárta az egyházas irodalmat: Balanyi idézett, 1929-ben megjelent könyvében

1993–2010: V. 214. (Egyedül ő volt világi személy az eddig elemzett művek szerzői közül.)

⁵⁶ Ijjas 1941: 22–25.

⁵⁷ Ijjas 1941: 25–34.

⁵⁸ Ijjas 1941: 34–35, 37, 88.

⁵⁹ „[A]z olasz egység Cavour-ban kapta meg sorsának emberét, azt a szellemet, aki politikus volt s [...] egyike azoknak, akikben ez a principium, a politika, a legélesebb formákban öltött testet. Egyénisége, szellemi alkata és pályafutása szerint egyébként is egyike az elsőnek Európa modern politikusai között: nem afféle autodidaktája a politikának, hanem szakembere [...]” Ijjas 1941: 20–21.

⁶⁰ Ijjas 1941: 111.

⁶¹ Madarász 2013: 87–89.

⁶² Borutta idézett könyve is a *Kulturkampf* fogalmi keretébe helyezve tárgyalja az olasz szekularista erők, illetve a katolicizmus konfrontációját.

⁶³ Lásd Borutta 2011: 226–239, 326–337.

⁶⁴ Pl. Kazalynál: „Az 1848-iki forradalom óta a piemonti kormány kezdé az egyházat rendszeresen üldözni.” Kazaly 1881: 263; Rapaicsnál: „1848 óta a liberálisok hatalmába került Piemont megkezdte az egyház lenyűgözését és üldözését.” Rapaics 1889: 644–645.

egyrészt maga is több ízben élt az „üldözés” kifejezéssel,⁶⁵ másrészt eltöprengve Róma elfoglalásának európai összefüggései felett, úgyszintén a liberalizmus romboló hatására irányozta olvasója figyelmét. Mint fogalmazott: „A liberális korszellemtől megmetelyezett népek és kormányok érzéketlenül és közömbösen szemlélték Európa egyik legrégebbi államának készülő megsemmisítését.”⁶⁶

A szerzők szigorú, konzervatív egyházi felfogása maga után vont a liberális katolicizmus elutasítását is. Füssy például még Gioberti *Primatóját*,⁶⁷ tehát a neoguelf irányzat alapművét is úgy emlegette, mint amely iromány „a forradalmat becsmérszte a papság közé”.⁶⁸ Kor- és pályatársa, Kazaly szintúgy rosszállva utalt arra, hogy a liberalizmus, illetve az olasz egység eszméje néha bizony a papság soraiban is befogadásra talált. Saját korának tanulságait azonban abban látta, hogy „a félsziget lakói kebléből a liberalizmus nem vala képes kioltani a vallásosság lángját”, s hamarosan „[a]zon néhány megtántorodott egyházi férfiak, kik a liberálisokkal kezdet fogva az olasz egység barátaivá lettek, [...] szerencsétlenül többnyire csakhamar kijózanodnak.”⁶⁹ Végül megjegyezhetjük, hogy 1941-ben Ijjas már tárgyilagosabban viszonyult a problémához, így Gioberti és az olasz liberális katolicizmus neoguelf programját úgy aposztrofálta, mint „amely a majdnem másfélszáz éve fennálló egyházi állam hagyományait és lehetőségeit igyek[ezett] összeegyeztetni az egységes Olaszország eszményeivel”. Ám Ijjas – a tárgyilagosabb, elfogadóbb hangnem mellett is – komolyan megbíráta Giobertit, mivel az olasz pap-filozófus „merőben téves utakra jutott már ismeretelméletében is”, gyűlöletet szított a jezsuiták ellen,⁷⁰ elgondolásai pedig nem álltak a realitások talaján.⁷¹

Mindemellett a klérus tagjai számára az is jócskán beárnyékolta a Risorgimentót, hogy az olasz mozgalmak radikálisabb, forradalmi hajlamú szárnyában markánsan jelen volt a harcias antiklerikalizmus. Mazzini ugyan „Isten és a nép” jelszavával mozgósított harcba az elnyomás ellen, saját elgon-

dolásai a vallásról, annak tartalmáról viszont nem igen értek össze az egyház hivatalos tanaival. Egy új, a szabadság- és egyenlőség eszmevilágától áthatott, polgári és nemzeti jellegű vallás koncepcióját hirdetve, prófétai hangon szólt az olasz néphez, az Egyházi Államot pedig az olasz egyesítés egyik legfőbb leigázandó ellenlábasának tartotta. Míg Mazzini kritikájának középpontjában jórészt a katolikus egyház evilági hatalomgyakorlása, hierarchikus struktúrája, elsősorban: a pápaság állt, addig Garibaldi – főleg az 1862-ben, majd 1867-ben is meghíúsult római expedíciója után – már jóval hajlamosabbnak bizonyult arra, hogy magát a világi és szerzetes papságot is roppant bántó, durva hangnemben becsmérelje.⁷² Mindennek fényében könnyen megérthetjük, ha a Risorgimento Itáliája úgy nyert említést a katolikus historiográfiában, mint a pápa- és egyházellenes elgondolások melegágya, ahonnan az emigránsok a katolicizmus ellen felhervélve tértek vissza hazájukba 1867 táján. Hermann Egyed (1895–1970)⁷³ máig jól ismert és olvasott magyar egyháztörténeti könyvében a dualizmus nyitányáról írta, hogy: „Az emigrációból hazatért politikusok [...] Mazzini, Garibaldi, Cavour környezetében, a pápaság halálos ellenségeitől radikálisan vallásellenes érzületet vettek át és szinte mindnyájan szabadkőművesek voltak.”⁷⁴ Hermann itt citált megállapítása egyébiránt Szekfü Gyulától, a *Három nemzedék* oldalairól⁷⁵ származott. (Világi pályatársa írását máshol szó szerint idézte⁷⁶ egyháztörténeti összefoglalójában.) Míg más egyháztörténet-írók általában nem reagáltak az olasz csatározások hazai visszhangjaira, s hallgattak arról, hogy magyarok is hozzájárultak a Risorgimento harcaihoz, Hermann utalt a magyar emigránsok részvételére – ám úgy, mint a magyarországi klérus 1867 után felszaporodott gondjainak-bajainak egyik közvetett eredőjére, forrására.

*

Az egyház a hosszú 19. században a politika és a – tágabbban felfogott – kultúra frontján is defenzívába

⁶⁵ Lásd pl. Balanyi 1929: 95–97.

⁶⁶ Balanyi 1929: 59–60.

⁶⁷ Teljes címe: *Del primato morale e civile degli italiani*. (Bruxelles, 1843.)

⁶⁸ Füßy 1878–1880: I. 475.

⁶⁹ Kazaly 1881: 263–264.

⁷⁰ Gioberti jezsuitaellenes agitációjáról lásd Borutta 2011: 218–220.

⁷¹ Ijjas 1941: 18–20.

⁷² Garibaldi és Mazzini egyházzal, ill. vallással kapcsolatos attitűdjéről lásd Fournier-Finocchiaro 2020.

⁷³ Történész, egyetemi tanár. A premontrei rend tagja, pappá 1918-ban szentelték. Mint egyetemi tanár Budapesten és Szegeden is dolgozott, utóbbi helyen a bölcsészkar dékánai tisztségét is betöltötte. Diós – Viczián 1993–2010: IV. 774.

⁷⁴ Hermann 1973 [1948]: 444.

⁷⁵ Szekfü-féle szövegverzió: „[A] 67-ben hazatért emigráció [...] Mazzini, Garibaldi, Cavour környezetében, a pápaság e halálos ellenségeitől határozottan vallásellenes érzületet vett át és szinte egészében a szabadkőművességhez tartozott.” Szekfü 1920: 227.

⁷⁶ Lásd Hermann 1973 [1948]: 283.

kényszerült a modern, liberális és nacionalista eszmék térfoglalásával szemben, és úgy gondolom, a dolgozatomban vizsgált Risorgimento-értelmezések is jól illusztrálhatják, hogy a korabeli ideológiai csatározások jellegadó egyházi álláspontjai határozottan továbbéltek még a 20. század első felének erősen apologetikus célú egyháztörténeti feldolgoásaiban is. Kifejezetten részrehajló elbeszélések születtek tehát, ezek lapjain pedig nem egyszer olyan jellegzetes interpretációs sémák, állásfoglalások, valamint frázisok visszhangoztak, amelyek a tárgyalt időszak forrásaiból – mint láttuk: általában magától a pápától – származtak, és – mint valamilyen egyházi interpretációs hagyományok – jó időre beleivódtak a katolikus gondolkodásba.

Néhány gondolat erejéig előre pillantva konstatálhatjuk, hogy a 20. század második felének egyháztörténeti műveiben már elhalványultak a korábban jellegadó, elfogult értelmezési keretek. Az egyoldalú, az egyházi-intézményi önigazolás céljait szolgáló történeti álláspontok – no meg az egyházfők áhitatos, stilizált ábrázolásmódjai – helyébe többnyire már kritikai perspektívák, jóval realisabb nézőpontok kerültek. Ennek megfelelően az újabb generációk árnyaltabb képet festettek a Risorgimento korának folyamatairól, egyházat érintő fejleményeiről is. Adriányi Gábor például bátran bírálta a pápaság irányvonalát, és megjegyezte, hogy az Egyházi Állam elszigetelődéséért, végül megszűnéséért nem kizárólag a Risorgimento, az olasz nemzeti mozgalom volt a felelős, „hanem XVI. Gergely és IX. Pius vaksággal megvert államkormányzata is, amely annál abszolutisztikusabb, reakciósabb és korruptabb lett, minél inkább a végéhez közeledett”.⁷⁷ Vagy egy másik példa: Gergely Jenő a pápaság történetének felrajzolása során ugyancsak bíráló hangon írt a 19. századi egyházfők – XII. Leó, XVI. Gergely, majd IX. Pius –, egyúttal a pápai kormányok retrográd szemléletmódjáról, azok reakciós politikájáról. Nézete szerint: „Az itáliai nemzeti egység és polgári átalakulás történelmileg elodáztatlan megoldására IX. Pius csak tagadással tudott felelni. [...] Pius és vele a pápaság önkéntes szellemi és politikai gettóba zárkózása jelentette azt a mély és tragikus szakadást, amely az egyházat és a pápaságot a kortól, a történelem fő vonulatától elválasztotta.”⁷⁸

Természetesen nem csupán a magyar egyháztörténet-írás hangvétele változott nagyot az egy évszáz-

adnyi idő leforgása alatt: idő közben enyhült a pápaság és az olasz állam viszonya is. 1929-ben a lateráni egyezmény elfogadásával a Szentszék végre elismerte Olaszországot, és az olasz katolicizmus – hosszas utat bejárva – megtalálta helyét és érvényesülési lehetőségeit az olasz nemzetállamban, amely folyamat igényt támasztott a múlt jelenségvilágának újraértelmezésére, újragondolására is.⁷⁹

Felhasznált irodalom

- Adriányi Gábor 2001 [1975]: Az egyháztörténet kézikönyve. Szent István Társulat, Budapest.
- Balanyi György 1929: A római kérdés. Szent István Társulat, Budapest.
- Borutta, Manuel 2011: Antikatholizismus. Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe. (Bürgertum Neue Folge. Studien zur Zivilgesellschaft 7.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Ciampani, Andrea 2017: Chiesa, Nazione e Stato: il percorso del tardo risorgimento politico dei cattolici italiani. In: Pedro F. Álvarez Lázaro – Andrea Ciampani – Fernando García Sanz (lit.): Religión, laicidad y sociedad en la historia contemporánea de España, Italia y Francia. Universidad Pontificia Comillas, Madrid. 267–284.
- Csorba László 2008: Garibaldi élete és kora. Kossuth, Budapest.
- Diós István (főszerk.) – Viczián János (szerk.) 1993–2010: Magyar Katolikus Lexikon. I–XV. Szent István Társulat, Budapest.
- Fournier-Finocchiaro, Laura 2020: Garibaldi and Mazzini: Anticlericalism, Laicism, and the Concept of a National Religion. In: Carolin Kosuch (ed.): Freethinkers in Europe. National and Transnational Secularities, 1789–1920s. (Religion and Society 86.) De Gruyter, Berlin – Boston, 87–108.
- Füssy Tamás 1878–1880: IX. Pius pápasága. I–III. (Házi Könyvtár.) Szent István Társulat, Budapest.
- Gergely Jenő 1982: A pápaság története. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Hermann Egyed 1973 [1948]: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1.) Aurora Könyvek, München.

⁷⁷ Adriányi 2001 [1975]: 376.

⁷⁸ Gergely 1982: 275.

⁷⁹ Minderről részletesebben: Ciampani 2017.

- Ijjas Antal 1941: A jelenkor egyháztörténete. Az egyházi főhatalom fénykora. (A keresztény egyház története. VIII. Szerk. Bangha Béla – Ijjas Antal.) Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest.
- Jászay Magda 2000: Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből. Ciceró, Budapest.
- Kazaly Imre 1881: Az egyetemes egyháztörténelem kézikönyve. III: A keresztény új-kor. Nyom. Serédy G. Siketn. Iparint. Könyvnyomdájában, Vác.
- Madarász Imre 2013: Romantikus Risorgimento. Olaszország alapító mítoszai. Hungarovox, Budapest.
- Meszlényi Antal 1941: Az egyház a forradalmak korában. (A keresztény egyház története. VII/2. Szerk. Bangha Béla–Ijjas Antal.) Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest.
- Pete László 2008: „Várjuk a fecskéket, de talán télen jönnek meg...” Garibaldi-várás Magyarországon az 1860-as években. *Italianistica Debreceniensis* (15.) 1. 31–43.
- Pete László 2018: Itáliától Olaszországig. A Risorgimento és az olasz egyesítés. Gondolat, Budapest.
- Pete, László 2021: L'écho de la bataille de Mentana en Hongrie. In: Delpu, Pierre-Marie – Hérisson, Arthur – Robert Vincent (dir.): Médias, politique et révolution en 1867. Les échos européens de la bataille de Mentana. (Les Méditerranées 16.) Classiques Garnier, Paris, 183–193.
- Rapaics Raymund 1889: Egyetemes egyháztörténelem. III: Új-kor. Eger, Érsek-Lyceumi Könyvnyomda, 1889.
- Sárközy Péter 2011: Az olasz Risorgimento harcai a XIX. századi magyar irodalomban. *Hitel* (24.) 10. 107–118.
- Simor János 1870: Magyarország hercegprimásának, esztergomi érseknek főpásztori levele az apostoli szentszék ellen elkövetett merény legújabb alkalmából. Kiadta a Magyar Állam szerkesztője, Pest.
- „Sulyok Gábor” [Schlegel Péter] 1868: A római kérdés. Azaz: mit kell minden katolikusként tudni és tenni IX. Pius pápa ügyében? Nyomtatott Kocsis Sándor által, Pest.
- Szekfű Gyula 1920: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Élet, Budapest.

BIRTOKPOLITIKAI ELKÉPZELÉSEK AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN*

Csikó Tamás

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
tamas.csiki@uni-miskolc.hu

A földkérdés és a birtokpolitika a világháború alatt a közéleti diskurzusok népszerű témája lett. Képviselők, kormánytagok és érdekképviselői vezetők vitatkoztak róla, törvényjavaslatok születtek, hírlapi cikkek és kötetek tárgyalták különböző érveket ütköztetve. A véleményeket a múlt eszmei hagyományai, a jelen politikai motivációi, egyéni és csoportérdekek, valamint a háború utáni társadalomra vonatkozó elképzelések alakították, melyekben a hősként harcoló parasztság hangsúlyozott szerepet kapott. Tanulmányomban ezeket a terveket mutatom be, azt is szem előtt tartva, megtalálhatók-e bennük az 1920-as földreform tartalmi vagy gondolati elemei.

A birtokpolitika publicisztikai vitái

Az első javaslatok a frontról hazatérő katonákat kívánták földhöz juttatni. Prohászka Ottokár a Gazdaszövetség 1916. április 13-ai közgyűlésén az elvekre is világosan utalt. A háború alatt a személytelen tőke és a spekuláció kiforgatja a népet a tulajdonából, a birtokpolitikának ezért arra kell törekednie, hogy a föld, mely nem egyszerű árucikk, a nemzeté legyen. („Így lesz a földből haza, így lesz belőle nemzeti és szociális érték.”) A püspök tervezete szerint a 10 000 kataszteri holdnál nagyobb hitbizományi, egyházi és közalapítványi birtokokat az állam venné örökbérletbe, ezekből 15–35 holdas kisbirtokokat létesítene, és ugyancsak örökbérletként adná tovább a háborúban érdemeket szerzett, a „földmű-

ves osztályhoz” tartozó férfiaknak, továbbá a hadiözvegyeknek, a hadiárvaaknak és a külföldről visszatelepedőknek. (A javaslat csak a 8 holdnál kevesebb földdel rendelkezőket akarta bérlethez juttatni, amit az elsőszülött fiúk örökölhetnek.)¹

Prohászka indítványa nagy visszhangot keltett,² a háború előtti tervek újragondolását ösztönözte, és új elképzeléseket inspirált. Hegedüs Lóránt, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója és a Gyár- és Iparosok Országos Szövetségének alelnöke 1916-ban megjelent munkájában „merkantilista meggyőződését” hangoztatta, a magyarság jövőjét mégis a földdel kapcsolta össze. Az állam az alacsony jövedelmű községi és egyházi ingatlanokat, csakúgy, mint a hitbizományok 2500 hektár feletti területét megválthatja (egy-egy megyében a hitbizományok ne haladják meg a földterület 10%-át), amit az Altruista Bank közreműködésével kisbérletek létesítésére lehet fordítani.³ Hegedüs elképzelése Darányi Ignác 1909-es, a telepítésről és az ingatlanok feldarabolásáról szóló törvényjavaslatára nyúlt vissza (a hitbizományi jog átalakításának mintája a porosz országgyűlés 1913-as kódex-tervezete volt), és indokai között a többtermelést és a jövedelmezőség fokozását,⁴ a múlt példáját (az egyházi birtokok bandériumokkal járultak hozzá a hadviseléshez), valamint a földből élők számának a növelését fogalmazta meg.⁵

Polónyi Géza birtokpolitikai javaslatait saját szocializációjának tapasztalataiból vezette le: gazdasági családból származik, ügyvédként nagybirtokokat kezelt, és hosszú politikai pályája után,⁶

* A tanulmány az ELKH-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ Prohászka Ottokár már 1898-ban arra figyelmeztetett, hogy a magánjog és a nemesi donációval egyenértékű birtokeredet sem biztosíthatja az egyházi javak védelmét a forradalmakkal szemben, ezért közhasznú felhasználásukat javasolta. *Agrártörökvések és birtokpolitika*. A Magyar Gazdaszövetség 1916. április 13-i közgyűlésének naplója. Budapest, 1916. 23–33; Kerék 1939: 139–140.

² A Gazdaszövetség az előterjesztés tárgyalására bizottságot alapított, a püspök azonban néhány hónap múlva keserűen tapasztalta, hogy „elaltatták” az ügyet. Csenoch János hercegprímás ugyancsak elutasítóan reagált: a magyar katonáknak nincs szüksége „fényes ígéretekre.” A föld joga. *Kecskeméti Lapok*, 1917. április 12. 1; Balogh 1998: 76.

³ A szerző szerint az Altruista Bank a háború alatt a nagyváradi püspökség, a székesfehérvári káptalan, a vallásalap és a herceg Esterházy-hitbizomány birtokából 10 000 kisbérlet számára 48 000 kataszteri holdat parcellázott.

⁴ Hegedüs szerint a hazai kötött birtokok jövedelme olyan alacsony, hogy „ez az extenzivitás, ez a nyomorúság az ország érdekében többé nem tűrhető.” Hegedüs 1916: 98–101.

⁵ Hegedüs 1916: 102–109.

⁶ 1881 és 1918 között (több alkalommal) országgyűlési képviselő, 1906–1907-ben igazságügy-miniszter volt.

Nyitra megyei „középbirtokos” lett. Szerinte a földnek eszmei értéke van, és a „honfoglaló és honfenntartó magyar nemzet” megélhetését kell biztosítani. A latifundiumok gazdasági és honvédelmi szempontból sem tölthetik be ezt a hivatást, és sokkal kevesebb családot tartanak el, mint a kis- és a középbirtokok. Igaz, a túlságosan felaprózott „pántlikabirtokok” sem gazdaságosak (és nemritkán „egy-két kupica pálinkáért” cserélnek gazdát), ezért a birtokminimum és maximum állami meghatározására van szükség. Előbbit nem a területnagyság, hanem a gazdálkodás célja jelöli ki (egy négytagú család eltartását biztosítja), míg az utóbbit évi 50 000 korona kataszteri jövedelemhez kellene kötni.⁷

Ezek a javaslatok az örökösödési rend szabályozásával egészültek ki. Polónyi fontosnak tartotta a paraszthitbizományok bevezetését (és a családi hitbizományok eltörlését), valamint az állam „szükségörökösként” való elismerését: a maximumot meghaladó birtok, a közelebbi rokonok híján a másod-unokatestvéreknek jutó örökrész és a fiágon kihalt parasztcsaládok hitbizománya a kincstárra szállna.⁸ Ezekből az ingatlanokból alakítanának új kisbirtokokat, melyeket a minimum alatti birtokon gazdálkodók, a gazdasági cselédek, a napszámok és a „zsellérek” kapnának meg.

Polónyi Géza nem titkolt szándéka a parasztság, mint „nemzetfenntartó” osztály megmentése és a középbirtokosok megerősítése volt. Ennek eszköze a magántulajdon, a birtokforgalom és az örökösödés állami szabályozása, illetve korlátozása, a kötött birtokok rendszerének átalakítása, ami a hazai és a külföldi pénztőke és a részvénytársaságok földszerzésének megtiltásával egészült ki.⁹

Nagy Emil ügyvéd, a herceg Esterházy-hitbizomány jogtanácsosa a hitelszövetkezetek 1916. május 24-i kongresszusán reagált Prohászka Ottokár javaslatára.¹⁰ Szerinte az örökbérlet jogi fikció, ami „népünk” munkaerejének „elernyedését” okozná. A parcellázott földek szétosztását sem tartotta helyesnek, a kisbirtokosok ugyanis a tőkehiány miatt nem

tudnának okszerűen gazdálkodni, ezért szövetkezeti kisbirtokok alakítását szorgalmazta. Az ügyvéd sikeres példát is említett (az Esterházy-hitbizomány közel 40 000 holdat engedett át kisbirtokok céljára), majd a szövetkezetek alakításának módszeréről írt. Minden faluban a szorgalmas és takarékos gazdákat kell megnyerni, és ha szükséges, az állam „kényszerítő eszközökkel” ösztönözze a nagybirtokosokat a kisbirtokra legalkalmasabb birtokrészek átadására. Mindennek hosszú távú társadalmi céljai vannak. Magyarország legéletképesebb rétegére (a falusi népre) kell építeni a nemzeti „fajpolitikát”, és a „merkantil-középosztály” mellett, a kiscgazdákból kell kialakítani a megbecsült fizikai munkát végző új középosztályt.¹¹

Sebess Dénes, az Igazságügyi Minisztérium telekkönyvi osztályának egykori elnöke, 1917-től államtitkára, földbirtokjogi törvényjavaslatot készített, amit a Gazdaszövetség támogatott. Sebest a kivándorlók visszatelepítésével foglalkozó Kivándorlási Tanács bízta meg az agrárjog kodifikációjával, aminek több eleme volt. Az állam saját ingatlanain örökös kis- és közepgazdaságokat létesít (az előbbieket négy családtagot tartanak el, az utóbbiak 400 koronától 20 000 koronáig terjedő jövedelmet biztosítanak), melyek osztatlanul elidegeníthetők vagy egyetlen családtag örökölheti őket. A kormány a határvidékeken adományozott birtokokért határvédelmi szolgálatot rendelhet el. A törvényjavaslat második része a kötött birtokokon létesíthető örökbérletekről szól (terjedelmük nem lehet nagyobb, mint az örökös kiscgazdaságoké), a harmadik pedig az ingó-jelzáloghitel meghonosításával¹² az örökös gazdaságok és a bérletek gazdasági felszerelését kívánta segíteni.¹³

A törvényjavaslatnak többféle, egymással összefüggő célkitűzése volt. Az örökös gazdaságokra vonatkozó elővásárlási jog, valamint az örökbérletek létesítése az állami és a kötött birtokokból kívánta a rokkant katonákat és az Amerikából vissza-

⁷ Polónyi 1916: 37–65.

⁸ Polónyi Géza a kötött birtokok optimális arányát is meghatározta: az ország gazdasági területének legalább 40%-a paraszthitbizomány, 10%-a gazdaszettek tulajdonában lévő, intenzív termelést folytató 200–300 holdas középbirtok és további 10%-a kísérleti célokat szolgáló állami nagybirtok. A maradék 40% szabad forgalmú föld. Polónyi 1916: 54–55.

⁹ A kitűnő szónok hírében álló Polónyi szerint nemcsak a „Csák Máték, a Pálfiyak, a gelsei Guttmannok, a hatvani Deutschok és a Grödl bárók latifundium láza”, hanem a bajor és a mannheimi gazdálkodók által megszerzett 35 000 holdas Szatmár megyei bérlet vagy a német telepítés céljára 180 000 holdat lekötő százszáz takarékpénztárak is „komolyan fenyegetik jövőnket”, de a

kormány által nyújtott kedvezmények (például a lévai uradalom nem magyar bérlőinek adott szeszkontingens) ugyancsak „beteg állapotok.” Polónyi 1916: 46, 64–65.

¹⁰ Nagy Emil 1922-től országgyűlési képviselő, 1923–1924-ben igazságügy-miniszter volt.

¹¹ Nagy 1916.

¹² Az indoklás utalt arra, hogy Magyarország számos vidékén burkolt ingó-jelzáloghitel, elsősorban az állatok elzálogosítása terjedt el, ami az uzsorahitelek fedezete.

¹³ *A háború utáni sürgős teendők a kivándorlás és a visszavándorlás tárgyában.* A kivándorlási tanács öttagú bizottságának jelentése. Budapest, 1916. 49–81.

vándorlókat földhöz juttatni, a határörvidék jogintézményének visszaállítása a világháború tapasztalata nyomán, a történelmi határok védelmét tartotta szem előtt. Az ingó-jelzáloghitel a termelés korszerűsítését akarta segíteni, az üzem (a föld és a hozzá tartozó gazdasági eszközök) együttes öröklése a parasztok jogérzetét és az örökösödési szokásokat próbálta megváltoztatni. A tervezet nem zárta ki az örökös kisgazdaságok egyesítését, és ezáltal a „birtokos középosztály” erősítését sem, amit Sebest a „társadalmi evolúció” útjának tekintett.¹⁴

Czettler Jenőt a világháború alatt a rokkant katonák sorsa foglalkoztatta, amit közös birtok- és szociálpolitikával kívánt rendezni. A Gazdaszövetség igazgatóhelyettese szerint¹⁵ a rokkant földművelők többsége a „kis középosztály”¹⁶ tagja vagy ebbe a csoportba akar kerülni, ezért a támogatásuk célja, hogy a saját gazdaságukban (és a családjuk körében) maradjanak.¹⁷ A rokkant törpebirtokosokat, akiknek nincs elég földjük, a szövetkezetek boltosként, tejkezelőként vagy magtárosként foglalkoztatnák, a mezőgazdasági munkások, „bizonyos erkölcsi nyomást gyakorolván a munkaadókra”, csőszök, pásztorok, raktárosok vagy községi alkalmazottak lehetnének. A szerző további lehetőségeként a rokkantak telepítését ajánlja (a vételárát a birtok jövedelme fedezné), valamint földbérli szövetkezetek létesítését, melyekben kertészettel, baromfi- és méhészkedéssel vagy tehenészettel foglalkoznának. (Ilyen szövetkezetek a városok közelében, a városok támogatásával alakulnának, és a közéletet segítenék.)¹⁸

Czettler javaslata a rokkantügy szociálkonzervatív kezelését szemlélteti. Nem az államnak kell a rokkant katonákról gondoskodnia, feladata a munkakészségük visszaállítása és a munkaerjük hasznosítása, az állami járadék is ezt segíti. Elsősorban a társadalmi szolidaritásra, azoknak a közösségeknek az altruizmusára számít (a családra, a szövetkezetekre, a szakismereteket adó gazdakörökre), melyek az integrációjukat mozdítják elő.

Balkányi Béla, a Társadalomtudományi Társaság köréhez tartozó mintagazda birtokpolitikai ja-

vaslati egészen más eszmei hagyományokhoz kötődtek. Szerinte a kormánynak a telepítés vagy a középirtokok konzerválása helyett, a termelőket kell érdekeltté tennie a gazdálkodás korszerűsítésében és az értékesítésben. Ennek eszköze az árképzés: a külterjes műveléssel és kevés fáradsággal elérhető termésnek (az első magnak) alacsonyabb, az ezen felüli, nagyobb befektetést és gondosabb művelést igénylő termésnek (a második magnak) magasabb ára lenne. (Az első magot a kötelező beszolgáltatás után a kormány hozza forgalomba, illetve a hatósági ellátásra szorulóknak osztja szét, a második mag szabadon értékesíthető.) Ez a rendszer nem ösztönöz újabb és újabb földvásárlásra, hanem a birtokok jobb kihasználásával földet szabadít fel (a keveset termő nagybirtokok kapitalista üzemévé, illetve nagybérletté alakulnak vagy parcellázzák azokat), amit katonatelkek létesítésére lehetne felhasználni. Balkányi tehát úgy véli, hogy a termelők racionálisan cselekszenek, és az állami beavatkozás, az 1914 végétől megvalósuló árszabályozás és redisztribúció reformját sürgeti oly módon, hogy az a termelési modernizációt és a rászorulóknak ellátását biztosítja, és a leszerelő katonákat földhöz juttatja.¹⁹

Pikler J. Gyula szintén a *Nyugat* folyóiratban tette közzé javaslatait,²⁰ és a föld piaci értékére és szabad forgalmára alapuló gondolatai kizárták a földosztást. Pikler a „földet a népnek” jelszót tévesnek tartotta, ami számos „babonán” nyugszik (például a kis területen gazdálkodás intenzívebb, a saját tulajdonú föld a bérletnél jobban kihasznál, ráadásul az új tulajdonosok, hogy a birtokukat egyben tartsák, az egykészségre vagy a „feudális jellegű paraszt-primogenitúrára” térnének rá, ezáltal a réginél is rosszabb hitbizományi rendszer alakulna ki. A földosztás tehát, éppen úgy, mint a földjáradék, egy rendies jellegű birtokososztályt élesztene újjá (nincs „konzervatívabb” gazdálkodó és „kiuzsorázóbb” bérmunkástartó a kisbirtokosnál), ami a piaci szerveződésű, polgári közösségeként azonosított nemzet megteremtését akadályozná.²¹

Parlamenti viták

¹⁴ Sebest Dénes: A földreform Magyarországon. *Budapesti Szemle*, 1917. 482. sz. 251. A törvényjavaslat nem került a képviselőház elé.

¹⁵ A Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében földbirtokkal rendelkező Czettler 1914-től a Honvédelmi Minisztérium mellett felállított gazdasági tanács tagja volt.

¹⁶ Alsó-középosztály.

¹⁷ Czettler Jenő becslése szerint a rokkantak 70–80%-a a mezőgazdaságból kerül ki, 35–40%-uk kisgazda.

¹⁸ Czettler Jenő: A földművelő rokkant katonák jövője. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1915. május–június. 160–172.

¹⁹ Balkányi a kedvezményes árú részgálic- és vetőmagakciókat, valamint a műtrágya, a tenyésztőállatok és a gépek beszerzésének kormányzati támogatását is szorgalmazta. Balkányi Béla: A magyar földbirtok. *Nyugat*, 1917. január 16. 208–215.

²⁰ Pikler 1917-től a fővárosi telekérték-nyilvántartó hivatal vezetője volt.

²¹ Pikler J. Gyula: Többtermelés, földbirtok-politika és adórendszerek. I–III. *Nyugat*, 1918. március 1. 401–416.

Prohászka Ottokár tervezete és annak reflexiói az országgyűlés két házában is napirendre és ezáltal a pártpolitikai viták fókuszába kerültek. Nagyatádi Szabó István 1916 júniusában a „nép” földhöz juttatása érdekében az államot, a községeket, a közbirtokosságokat és a hitelszövetkezeteket megillető elővételi jog törvénybe iktatását követelte, és Prohászka javaslatával szemben, a 10 000 holdnál kisebb birtokokat is igénybe kívánta venni. Támogatta a szövetkezeti kisbérletek és az egyéni örök-bérletek létesítését, aminek a nagyságát a családok megélhetése és munkaereje szerint kell megállapítani. Szabó a kisajátítási jogot is elfogadhatónak tartotta (bár hozzátette, hogy az állam természetesen „nem veszi el mindenki földjét”), és javaslatait a kisgazdák társadalmi emancipációjával indokolta. („Meg kell becsülni a mezei munkát végző társadalmat.”)²² Egy évvel később már az előkészítésre szólította fel a kormányt. Községenként kell megállapítani, kit lehet öröktulajdonhoz vagy bérlethez juttatni, ki vállalkozik a telepítésre, és a parcellázásra alkalmas birtokokat is ki kell jelölni. Az egyének szerint differenciált földosztás igénye fogalmazódott tehát meg, aminek a tervezésébe és a háború utáni végrehajtásába a gazdákat is be kell vonni.²³

Tisza István szintén 1916 júniusában fejtette ki a véleményét. Szerinte a kisbirtokososztály az elmúlt 2-3 évtized gazdasági szabadságának légkörében fejlődésnek indult, kedvező szociálpolitikai jelenségnek tartotta, hogy a „gazdasági munkásosztály” nagy része csekély földbirtokkal rendelkezik, a liberalizmus pedig nem a kisegzisztenciák és általában a gyengék iránti közönyt jelenti,²⁴ hanem olyan eszközök alkalmazását,²⁵ melyek „erősekké teszik őket a szabad verseny légkörében.” A miniszterelnök ezután a termelékenységéről folytatott vitákhoz szólt hozzá. A termelés fokozásához a nagytőke kezében lévő nagyüzemekre van szükség (a kisbirtok rentabilitása ezeket nem tudja megközelíteni), ugyanakkor nemzeti érdek a saját gazdaságában dolgozó, anyagilag és erkölcsileg független magyar családok számának a gyarapítása. Ezért utasította el az örökbérletek és a járadék-birtokok juttatá-

sát, és tartott ki a magántelepítés és a parasztok szabad (akár törlesztéses kölcsönrel megvalósuló) földvásárlása mellett. Tisza tehát fontosnak tartotta az önálló paraszti termelést, az állami birtokpolitikának azonban legfeljebb a háborúból csökkent munkaképességgel visszatérők segítségével (és nem a birtokstruktúra szabályozásával) kell foglalkoznia, ám erről ma (1916-ban) „korai és célszerűtlen volna konkrétan beszélni.”²⁶

Zselénszky Róbert nagybirtokos, az OMGE egyik vezetője a főrendiházban szólt hozzá a vitához. A telepítést, a parcellázást és általában a birtokpolitika „demagóg” jelszavát természeti csapásokhoz (földrengéshez, jégesőhöz, árvízhez vagy aszályhoz) hasonlította, és a nagybirtok számtalan előnyét sorolta fel (például többet termel a kisbirtoknál és munkát biztosít a nagy létszámú napszámos és szegődményes családok számára). Szerinte a földforgalom a világháború alatt fellendült, és az ország szabad földjeinek fele eladó, akinek tehát megtakarítása van, könnyen birtokhoz juthat. Ezért legfeljebb egy új uzoratorvényre, tagosítási törvényre, homestead-törvényre és nem utolsósorban a mezőgazdaságot sújtó vagyonadó-tervezet mérséklésére van szükség.²⁷

Összegzés

Különböző szövegekből: szakkönyvből, publicisztikából, törvényjavaslatokból idéztem, a műfaj maga is alakította a mondanivalót. A szerzők tisztviselők, politikusok, értelmiségiek, egyúttal érdekvéköreket vezetői vagy földbirtokosok voltak, egyszerre tehát többféle szerepben szólalhattak meg. Eszmei és gyakorlati orientációként elsősorban Darányi Ignác világháború előtti telepítési és birtokfelosztási törvényjavaslatait,²⁸ valamint Adolf Damaschke reformelképzeléseit említhetjük (földjáradék, telekértékaadó, a földspekuláció megfékezése, rokkantak földhöz juttatása).²⁹ A Német Földreformerek Szövetségének alapítója szerint a falusi szegénység fő oka a nagybirtok, ami népszerű gondolat volt a hazai középbirtokok régóta tartó

²² *Képviselőházi Napló*, XXX. 1916. június 14. 37–43.

²³ *Képviselőházi Napló*, XXXVII. 1917. szeptember 12. 28–29.

²⁴ Tisza a Függetlenségi, majd a Károlyi-párt képviselőjének, Beck Lajosnak a felszólalására reagált, aki a birtokkoncentrációért és a kisgazdaságok aprózódásáért a gazdasági liberalizmust okolta, és a telepítésre alkalmas földek önkéntes átengedését javasolta. Ha ez nem valósul meg, akkor az államnak kell az alacsony hozamú kötött „latifundiumokat” értékesítés vagy bérbeadás céljából kisajátítania. *Képviselőházi Napló*, XXX. 1916. június 16. 123–127.

²⁵ A telepítéseken nyereszkezők ellenőrzését és a földhitel drágaságának mérséklését.

²⁶ *Képviselőházi Napló*, XXX. 1916. június 16. 127–130.

²⁷ *Főrendiházi Napló*, IV. 1916. június 23. 217–219.

²⁸ Erről Fehér 2007: 115–142.

²⁹ Damaschke földreformról írt munkája 1916-ban jelent meg magyarul. Damaschke 1916; Schjöring 1979: 63; Hugler–Dieffenbacher 2005.

„hanyatlásáért” aggódók körében is, közülük Polónyi Géza (a Szent Korona birtokjogára emlékeztetően) a magyar nemzetre visszaháramló birtokokból kívánta a dzsentrit és a parasztságot megmenteni. Sokan a nagybirtokok, mindenekelőtt az egyházi javadalmak és az egyéb kötött birtokok jövedelmességével érveltek, Tisza István viszont a tőkés nagyüzemek ökonómiai és az anyagilag önálló parasztgazdaságok nemzeti szerepét kívánta összegezgetni.

A világháború éveiben a gazdasági nacionalizmus erősödött, és az agráriusok az idegenek, a bankok és a zsidók birtokszerzését (a háborús nyereségek földbe fektetését) kifogásolták. Ennek mértékéről a kortársaknak sem lehetett pontos ismerete, a lapok egy-egy tranzakció alapján általánosítottak és keltettek pánikot.³⁰ Az ezeréves határok védelme ugyancsak „nemzeti” birtokpolitikát igényelt,³¹ Czettler Jenőt a rokkantügyön kívül az is foglalkoztatta, hogy a paraszt-hitbizomány éppúgy védené a román és a szerb, mint a magyar kisbirtokosokat, és a nagybirtokok „megbontása” a nemzetiségi kisgazdákat is földhöz juttatná, aminek súlyos demográfiai következményei lennének. („Mi biztosítja, hogy a magyar faj népszaporasága a reform után eléri a sokkal szaporább oláhét, totét és az egyéb nemzetiségeket?”)³² Tisza István az egyén gazdasági szabadságából és a töle nem idegen szociáldarwinizmusból indult ki: a magyar nép szabad birtokot akar és a birtokszabadság mellett is boldogul. „Természetesen elhull a gyengéje, de a helyét erősebb parasztember foglalja el, ami mellesleg megjegyezve,

vegyes nemzetiségű vidékeken a magyarság térfoglalását jelenti.”³³

A birtokpolitikai elképzelésekben tehát gazdasági, szociális és nemzeti szempontok keveredtek, és az alkalmazni kívánt eszközök is sokszínűek voltak. Tisza István elegendőnek tartotta a magántelepítéseket,³⁴ Hegedűs Lóránt (éppen úgy, mint a polgári radikálisok) a kötött birtokok progresszív adóztatását, az agráriusok szövetkezetek alapítását, Balkányi Béla az állami beavatkozás erősödése nyomán a piac szociális szabályozását javasolta, a függetlenségi Beck Lajos és a Kisgazdapárt képviselői jutottak el a kisajátításig. A különböző elképzelések a társadalom átalakításával kapcsolódtak össze, ezek fókuszában a középosztály kistermelőkkel megerősítése, illetve egy új paraszti középosztály megteremtése állt. A parasztság polgárosodását és a polgári nemzet eszményét a polgári radikálisokhoz közel állók fogalmazták meg.

Nem tartozik a témámhoz a Nagyatádi-féle földreform vizsgálata,³⁵ csupán a világháború éveiben megfogalmazódó koncepciók folytonosságára vagy átalakulására utalok röviden. Az előkészítés során az idézett szereplők közül többen ismét kifejtették véleményüket. Az 1920. május 12-én kezdődő értekezleten elsőként Darányi Ignác szólalt fel, aki a hadirokkantak földhöz juttatását támogatta, de a földosztást az agrárproletárok számára elutasította („senki se foglalkozzék azzal a gondolattal, hogy a

³⁰ A *Pesti Napló* például 1917 tavaszán arról értesült, hogy egy német és egy magyar bankcsoport Károlyi Lajos Pozsony és Nyitra megyei uradalmainak bérbevételéről tárgyal. Az illetékek ezt határozottan cáfolták. Gróf Károlyi Lajos uradalmi. *Pesti Napló*, 1917. március 7. 7. Szabó István párttársa, Novák János a külföldi bankok földvásárlását kifogásolta. *Képviselőházi Napló*, XXXV. 1917. március 20. 226, 229.

³¹ Eötvényi Nagy Olivér, a kassai jogakadémia tanára szerint Magyarország határain Sároستól Temes megyéig alattomos áruháztól kell tartani, de ha oda szorgalmas és „földet imádó” parasztokat telepítünk, akkor a haza védelmét „minden pokolnál erősebb és ellenállóbb talpra építettük.” Az önvédelmi harcra az országhoz csatolandó macsói bántságban is szükség van, tehát Mátyás király politikáját kell felújítani. „Magyar legyen a föld nemcsak politikailag, hanem fajilag is [...] Századokra kell ennek az országnak a jövőjét megalapozni.” (Eötvényit 1917-ben Krassó-Szörény vármegye főispánjává nevezték ki, majd 1922-ben a Magyar Külügyi Társaság igazgatója lett.) Eötvényi Nagy Olivér: Magyar telepesek magyar végeken. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1915. szeptember–október. 273–276.

³² Czettler Jenő: A birtokpolitika újabb irodalma I. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1917. január–február. 53.

³³ Mailáth 1920: 24–25.

³⁴ A kormány a világháború utolsó éveiben az adásvételeket kívánta kontrollálni. A földművelésügyi miniszter 1917 márciusában a képviselőházban a parcellázások során elszaporodó uzsonrőről beszélt, amit az üzletszerű birtokközvetítés engedélyhez kötésével, valamint a közvetítőknek felajánlott birtokok esetén az állam és az „altruista intézmények” (az Altruista bank) elővásárlási jogával akart megfékezni. Ghillány Imre reményét fejezte ki, hogy ez a szabad birtokforgalmat (az „üdvös birtokcserét”) nem fogja akadályozni, az új kormány földművelésügyi minisztere, az agrárius Mezőssy Béla (a Gazdaszövetség egyik vezetője) azonban 1917 októberében már arról alkotott rendeletet, hogy ingatlan csak a hatóság (a minisztériumi kirendeltségek) hozzájárulásával lehet elidegeníteni vagy 10 évet meghaladó időre haszonbérbe adni, aminek a hatályát először a felvidéki, kárpátaljai és erdélyi megyékre, majd 1918 nyaráig az ország egész területére kiterjesztették. A szigorítást nemcsak a spekuláció elleni küzdelem, hanem szociális és nemzeti szempontok is indokolták (a hazatérő katonák és a rokkantak kedvező áron való földhöz juttatása, a föld megtartása a magyarság kezén). *Képviselőházi Napló*, XXXV. 1917. március 30. 397–398; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1917. 2167–2171, 2531–2538, 2563; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1918. 1225–1228.

³⁵ Nagy 1993; Nagy 2003; Gunst 2006: 245–258.

nincsteleneket, akik megfelelő erővel a földek megműveléséhez nem rendelkeznek, most egyszerre birtokossá lehet tenni”).³⁶

Sebess Dénes, aki Rubinek Gyula mellett ezúttal is részt vett a kodifikációban, a jogosultság megállapítását és általában a konkrétságot hiányolók kritikájára válaszolt: a törvényjavaslatnak éppen ez a lényege, mert ha 500, 200, 20 vagy 3 holdas maximumot és minimumot határoznak meg, az a „félreértések légiját szabadítja fel, és újból letűnt demónokat zúdít a nyakunkba.” Sebess az 1918-as (forradalmi) földtörvényre utalt, azt azonban fontosnak tartotta, hogy falusi „kupaktanácsok” ne avatkozzanak be a „korszakalkotó” és a társadalmi béke megővését célzó törvényjavaslat végrehajtásába.³⁷

Nagyatádi Szabó István tervezete 1920 nyarán vált országszerte ismertté, mely a törpebirtokosok földjét kívánta kiegészíteni 15 holdig (ami szilárd családi gazdaságokat teremt), a földnélküli mezőgazdasági munkások telepítés révén legfeljebb 10 hold földben részesülhetnének. (A vételár kifizetéséhez a háborúban kitüntetett kisbirtokosok, a hadirokkantak és az áldozatok hozzátartozói állami támogatást kapnának.) A fedezetet a kisajátított 500 holdon felüli birtokok biztosítanák, valamint a 100 holdon felüliek, ha az özszerületük eléri egy-egy település területének 30%-át, és a végrehajtásban a helyi képviselő-testületek is részt vennének.³⁸

Czettler Jenő a nemzetgyűlés 1920. november 8-ai ülésén a függetlenségiből kereszténnyé alakult Kiszgazdapárt képviselőjeként szólalt fel a törvénytervezet vitájában. Szerinte szociális igazságtalanság volna, ha termelési eszközt (földet) vennének el valakitől, hogy azt másnak adják, és elfogadta Rubinek Gyula „bölcs” mértékletességét, amennyiben „háztartási” (önellátó) gazdaságokat és nem piacra termelő kisüzemeket akar létrehozni – ehhez ugyanis az állam nem tud elegendő támogatást, illetve földet biztosítani.

Czettler a földreform szociális eredményeit méltatta (miközben a háború előtti birtokstruktúrát kívánta megőrizni), nem volt megelégedve viszont a „nemzeti” tartalmával, ezért kiegészítését javasolta. Az elcsatolt területek (és a Tiszántúl) „földönfutóinak” Alföldre telepítését szorgalmazta, velük lehet majd a „nyelvhatárokat lejjebb és lejjebb tolni [...], és az idegen fajt visszaszorítani.” Ez a medence lesz az „akkumulátora a magyar erőnek, ezek az emberek a

földjükért, a hazájukért tudnak és mernek majd erősebb eszközökhöz is nyúlni.”³⁹

Az 1920 szeptemberében elfogadott XXIX. törvénycikk arra hatalmazta fel a földművelésügyi minisztert, hogy sürgős esetekben nincstelenek számára házhelyek, hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvaik részére haszonbérletek alakításáról rendelkezhet, utóbbiak területe legfeljebb két kataszteri hold lehetett.⁴⁰ A birtokok „helyesebb megoszlását” szabályozó földtörvény a földhöz juttatás sorrendjében (ha elegendő terület áll rendelkezésre) első helyen ugyancsak a hadirokkantakat, hadiözvegyeket és a felnőtt hadiárvaikat jelölte meg, akik családonként maximum 600 négyszögöl házhelyet és 3 hold földet kaphattak, ezután a mezőgazdasági munkások következtek, akik szintén három hold földben részesülhettek. A törpe- és kisbirtokosok, amennyiben vagyoni helyzetük lehetővé tette, 15 holdra egészíthették ki gazdaságukat. Nem volt szó tehát a rokkantügy Czettler-féle szociálkonzervatív kezeléséről vagy Prohászka Ottokár legalább 15 holdas örökbérlet-javaslatáról, a szövetkezetekről, ahogyan az „alacsony jövedelmű” egyházi birtokok felhasználásáról sem. A törvény ugyanakkor biztosította az államnak, mint főhaszonbérelőnek, hogy a korlátozott forgalmú ingatlanokból kishaszonbérletek létesítése céljából egy-egy területre 25 évre átvegyen, továbbá a korábbi homestead-elképzelések nyomán bevezette a családi birtok intézményét, melynek elidegenítését és öröklését korlátozta. Az 1920. évi XXXVI. törvénycikk társadalompolitikai prioritása az agrárproletariátus pauperizációjának enyhítése és nem kisbirtokosként való megerősítése volt, és a háború alatti jelszavak a „hősként” harcoló kiszgazdák (parasztok) földhöz juttatásáról és egy új középosztály megteremtéséről ugyancsak feledésbe merültek.

A földtörvény biztosította az állam számára a földbirtokok kisajátítását, ami a magántulajdon biztonságát csorbította, és szelektíven érvényesült. Előszörban a háborús szerzeményekre, valamint a vállalatok ingatlanaira vonatkozott, és a gyakorlatban a zsidó tulajdonosok megkülönböztetésére adott lehetőséget.⁴¹

Rubinek Gyula szándéka szerint a felek a földről maguk egyezkedjenek, a törvény azonban az egyéni igénylés lehetőség kizárta, és a helyi tárgyalóbizottságokban a birtokosok, az igénylők képviselői és a községi előjárók vettek részt. Így módon a hosszan

³⁶ *Értekezlet a földbirtokreform ügyében*. Budapest, 1920. 4–6; Fehér 2017: 521–523.

³⁷ Nagy 1993: 45–46.

³⁸ Nagy 1993: 49–50.

³⁹ *Nemzetgyűlési Napló*, VI. 1920. november 8. 320–326.

⁴⁰ A törvény fél évig maradt hatályban.

⁴¹ Nagy 1993: 82–83; Csíki 2012: 146–147.

elhúzódo végrehajtást a lokális hatalmi viszonyok és az informális érdekérvényesítés befolyásolta.

Felhasznált irodalom

- Balogh Margit 1998: Örökbérlet vagy verkli? Prohászka Ottokár örökbérlet-javaslat. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Prohászka ébredése II.* Távtalok, Budapest, 69–79.
- Csíki Tamás 2012: *Egy uradalom végnapjai. A gödöllői koronabirtok a két világháború között.* Didakt, Debrecen.
- Damaschke, Adolf 1916: *A földreform.* Szent István Társulat, Budapest.
- Fehér György 2007: Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896–1909). *Agrártörténeti Szemle* (48.) 1–4. 115–142.
- Fehér György 2017: *Darányi Ignác élete (1849–1927).* Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest.
- Gunst Péter 2006: Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 245–258.
- Hegedüs Lóránt 1916: *A magyarság jövője a háború után.* Athenaeum, Budapest.
- Hugler, Klaus – Diefenbacher, Hans 2005: *Adolf Damaschke und Henry George. Ansätze zu einer Theorie und Politik der Bodenreform.* Metropolis Verlag, Marburg.
- Kerek Mihály 1939: *A magyar földkérdés.* Mefhosz, Budapest.
- Mailáth József 1920: *A magyarországi birtokpolitikai reform előzményeiből.* Pesti Lloyd, Budapest.
- Nagy Emil 1916: *A kisbérletek általánosítása.* Pátia, Budapest.
- Nagy József 1993: *A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928.* Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Eger.
- Nagy József 2003: *Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között.* Líceum, Eger.
- Polónyi Géza 1916: *Birtokpolitika.* Hunnia, Budapest.
- Schjöring, Holger 1979: *Theologische Gewissenethik und politische Wirklichkeit.* Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.

CSALÁDI TÖRTÉNETEK A VÁROSBÓL.

AZ ESTERHÁZYAK ÉS NAGYSZOMBAT A 17. SZÁZADBAN

Viskolcz Noémi

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
noemi.viskolcz@uni-miskolc.hu

Esztergom török kézre kerülése után Nagyszombat városa vált a katolikus egyház központjává, amikor 1543-ban az érsekség és a káptalan is ide költözött és a város gyors fejlődésnek indult.¹ A 17. század elejétől a Magyar Királyság történetében jelentős szerepet játszó Esterházy családot szoros szálak fűzték Nagyszombat városához, ezek már Esterházy Miklós gróf családfősege alatt kialakultak, de fiai, így László, majd őt követően Pál alatt is erősek maradtak. A jelenlét okai elsősorban a város katolikus intézményeiben keresendők, azon belül is a jezsuita rend által fenntartott gimnáziumban és egyetemben, amely az Esterházy család sok tagjának tanulmányi színhelyéül szolgált. Az alma materhez való ragaszkodás is indokolhatta, hogy Esterházy Pál két alapítványt is létrehozott egykori iskolájában. A városban működő vallási társulatok, kongregációk az egyetemhez hasonlóan tagjaik és támogatóik között tudhatták az Esterházyakat, akik – és közülük nyomatékosan Esterházy Pál említhető – az egyetemi-akadémiai könyvkiadásban is aktív szerepet vállaltak saját és mások műveinek kiadása révén. Az egyetem mellett kiemelkedő jelentőséggel bírt az egyetemi templom nagyszerű barokk épülete, amely az Esterházy családnak köszönhetően épült fel a 17. században, s amit évtizedekig a család temetkezőhelyeként használtak.

Az Esterházy fiúk iskolába járása Nagyszombatban

Esterházy Miklós fiai számára a jezsuita oktatásban látta a lehetőséget a megfelelő képzettség megszerzéséhez. Már a kismartoni udvarban is működött

egy a rend tagjai által vezetett iskola, de a nádor szükségesnek tartotta az intézményesített tanulmányokat.² Elképzelései szerint ennek két részből kellett állnia: egy hazai és egy külföldi szakaszból, ahogy ezt már egyik korai végrendeletében is megfogalmazta elsőszülött fiára, Istvánra vonatkozóan:

„Az után ez szerént, valamint ott Nagyszombatban tanultanak, menjenek avagy vitéssenek Bécsben és ott is három vagy négy esztendőit continualván, az eő Felségek udvarában való járással és oskolákban. Ha azután úgy fog tetszeni néki, el hagyhatja az oskolát, úgy mindazon által, hogy ha nem tovább, két esztendeig maradjon az fejedelmek udvarában Bécsben, ott is két fő öreg ember lévén mellette.”³

Ugyanez a szándék harmadik fiát, Pált illetően is olvasható az 1641. évi végrendeletében:

„mind tizenkét esztendőös koráig ott a nagyszombati iskolában tanuljon, azután Bécsbe vihetik a tutor atyafiak, kiknek szintén úgy tartozzanak engedni, mint maguknak, s ott is mint a bátya Laczkó aszerint tanulván és költséget is állapotjához rendeltetvén..., kívánom, hogy valamíg éppen huszonegy esztendőös nem léssen, addig Isten éltetvén az iskolát el ne hagyja.”⁴

¹ A város koraiújkori történetéhez: Granasztói 2004.

² Kazy 1737: 285.; Martí 2014: 32.

³ Esterházy Miklós végrendelete, Kismarton, 1623. június 11. Idézi Martí 2014: 40.

⁴ Esterházy Miklós végrendelete, Sempete, 1641. augusztus 14. Közölte: Bubics – Merényi 1895: 271.

1. táblázat: Esterházy Pál alapítványai 1675–1701 között

Év	Kedvezményezett	Cél	Összeg
1675	Nagyszombati jezsuiták	szegény sorsú diákok jutalma	1 000 forint tőke évi 60 forint kamat használható fel
1679	Soproni jezsuiták	szegény sorsú diákok jutalma	1000 forint tőke évi 60 forint kamat használható fel
1686	Zsolnai jezsuiták	a templom és iskola támogatása	nem ismert
1700	Nagyszombati jezsuiták	a jezsuita templomban Mária szeplőtlen fogantatása tiszteletére elmondott orációk kinyomtatása és kiosztása	400 forint tőke évi 24 forint kamat használható fel
1701	Bécsi jezsuiták	a bécsi Szent István székesegyházban az uralkodó jelenlétében elmondott hasonló tartalmú orációk kinyomtatása és kiosztása	550 forint tőke évi 33 forint használható fel

Az alapismereteket tehát a nagyszombati gimnáziumban kellett elsajátítani, amely 1616-ban kezdte meg a működését és 1635-ben kiegészült a Pázmány Péter alapította két egyetemi fakultással, a teológiával és a bölcsészettel.⁵ A választás azért eshetett erre a városra, mert a nádor és családja patrónusként finanszírozta a jezsuita templom építését, ahogy erről a későbbiekben is szó lesz, illetve ide tervezte meg a család temetkezőhelyét. Esterházy Miklósnak tehát mind a négy fia itt tanult, jobban mondva itt is tanult. A legidősebb Esterházy István esetében nem ismerjük a pontos adatokat, viszont a másik három fiú esetében igen: Esterházy László 14–17 éves kora között a felsőbb osztályokat, Pál – akinek tanulmányairól naplójegyzetei is fennmaradtak – 12–16 évesen a középső és felső osztályokat, Esterházy Ferenc pedig 11–16 éves korában az összes évfolyamot itt végezte.⁶ Az apának az is fontos volt, hogy fiai idegen országban, ez esetben Bécsben is járjanak iskolába, emellett a bécsi udvart is megismerjék, több helyen tapasztalatokat szerezzenek és kapcsolatokat építsenek. A sorrend Esterházy Lászlónál megfordult, ő Bécsben kezdte, majd Nagyszombatban fejezte be tanulmányait, 1645-ben már az egyetem „*externi*” hallgatói között említik.⁷ Esterházy Pálnak 12 esztendőse kora után szintén Bécsben kellett volna tanulnia, ám Grazba iratták be a *principia* évfolyamra 1647-ben, majd onnan Nagyszombatba vitték át.⁸ 1649 októberében hiába javasolta Esterházy Dániel a családfő Lászlónak,

hogy Palkónak fontosabb lenne Bécsben folytatnia a nyelvtanulást miatt, mégis Nagyszombatban maradt.⁹ Esterházy Miklós fivérei, Dániel és Pál, abban is alkalmazkodtak az elhunyt családfő akaratához, hogy fiaikat, Tamást, Jánost, Gáspárt, Mihályt, Györgyöt és Sándort a gróf unokatestvérek mellé küldték Nagyszombatba.¹⁰

A hagyomány azonban a későbbiekben megszakadt, Esterházy Pál az 1670-es évektől a saját fiait már nem a nagyszombati gimnáziumban és egyetemen taníttatta, hanem a közelebbi Sopronban, illetve külföldön: Miklós Bécsben és Rómában, László Bécsben, Mihály és Gábor Sopronban, Bécsben és Pármában, végül József Sopronban és Bécsben járt iskolába.¹¹

A városban és az egyetemhez kötődően több vallási társulat jött létre a 17. században, ezekben az Esterházyak tevékenyen részt vettek. 1645-ben Nádasí János jezsuita atya a Sárlos Boldogasszony Társulat nevében adott ki egy elogiumot az elhunyt Esterházy Miklósról a társulat akkori előjárója, Esterházy László kérésére.¹² A tanulmányaik alatt az Esterházy fiúk mindegyike töltött be vezető tisztségeket ezekben a sodalitásokban, például Esterházy Pál ugyancsak a Sárlos Boldogasszony társulat prefektusa volt 1651-ben, öccse, Ferenc pedig 1659-ben.¹³ Aktivitásukat az Esterházy-levéltárban

⁵ A gimnázium és egyetem történetéről Szögi 2015: 11–12.

⁶ A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Adatbázis: Esterházy Pál Nr. 6577. és Esterházy Ferenc Nr. 07979. Esterházy István és László nem szerepelnek ebben az adatbázisban, hozzájuk Marti 2014: 32–34., 40. és 48.

⁷ Zsoldos 1990: 48.; Dominkovits 2009: 885.

⁸ Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára 1989: 311.

⁹ Esterházy Dániel Esterházy Lászlónak, Galánta, 1649. október 19. MNL OL P 124 Nr. 76.

¹⁰ A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Adatbázis. Esterházy György: Nr. 04424; Mihály Nr. 04488; Gáspár Nr. 04566; Esterházy Miklós végrendelete, Sempte, 1641. augusztus 14. Búbics – Merényi 1895: 271.; Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára 1989: 311.; Dominkovits 2009: 885.

¹¹ Viskolcz 2022.

¹² Nádasí 1645.

¹³ Viskolcz 2007: 189.

és könyvtárban nagy számban fennmaradt társulati meghívólevelek és kiadványok is bizonyítják.¹⁴

2. táblázat: Esterházy Pál támogatásával megjelent nagyszombati egyetemi beszédek 1701–1713

Szerző, cím	Kiadás helye, éve	Könyvtár
1. Szentiványi Márton: Hungaria in immaculatam conceptionem B. Mariae Virginis magnae dominae suae Credens, et jurans. ¹⁵	Nagyszombat, Andreas Hörmann, 1701.	ÖNB, OSZK, Esterházy-Bibliothek, Eisenstadt
2. [Petretics István]: Rosa sine spina ex gentilitis Eszterhazianae Domus ceris decerpta. ¹⁶	Nagyszombat, Andreas Hörmann, 1702.	ÖNB, OSZK, Esterházy-Bibliothek, Eisenstadt
3. Mater Gratiae Seu Augusta Virgo Deipara Maria ... A Labe Originali Sermone Panegyrico vindicata. Ab uno Societatis Jesu Religioso.	Nagyszombat, Typis Academicis, 1707.	ÖNB, OSZK
4. [Újházi Gáspár]: Mulier Amicta Sole, Seu Augusta Virgo Deipara Maria ... Ab Originali macula a quodam Societatis Jesu Religioso ... vindicat.	Nagyszombat, Typis Academicis, 1708.	ÖNB, OSZK
5. Ancilla Domini a servitute peccati vindicata, seu Augusta Virgo Deipara. ¹⁷	Nagyszombat, Typis Academicis, 1709.	OSZK, Esterházy-Bibliothek, Eisenstadt
6. Vellus aureum devicto dracone divino Jasoni in praemium statutum ex gentiliis Eszterhazianae domus ceris acceptum. ¹⁸	Nagyszombat, Typis Academicis, 1711.	ÖNB, OSZK, Esterházy-Bibliothek, Eisenstadt
7. [Túróczy László]: Maria Angelorum Regina ab originali primorum parentum labe hoc titulo vindicata ¹⁹	Nagyszombat, Typis Academicis – Johann Heinrich Geich, 1711.	OSZK, Esterházy-Bibliothek, Eisenstadt
8. Maria augusta gemino Majestatis, et formae praesidio. Ab servitute originali defensa princeps libertatis.	Nagyszombat, Typis Academicis – Georg Andreas Roden, 1712.	OSZK, ELTE EK
9. [Árvai György]: Vindiciae Marianae seu Maria dei-hominis mater a primigenia labe vindicata.	Nagyszombat, Typis Academicis – Georg Andreas Roden, 1713.	ÖNB, OSZK, ELTE EK

Esterházy Pál alapítványai és kiadványai Nagyszombatban

Esterházy Pál alapítványaira vonatkozóan sok adat olvasható a szakirodalomban. Az Esterházy levéltárban fennmaradt források alapján pontosítható, hogy mikor és mit alapított a herceg (1. táblázat).²⁰

Esterházy Pál mindegyik alapítványa a jezsuitákhoz kötődik, kettő közülük pedig a nagyszombatiakhoz. Kezdetben a diákok éves jutalmazására irányult az alapítói szándék, a későbbiekben pedig a legtehetségesebb diákoknak a Szeplőtlen Szűz Máriáról az egyetemi templomban december 8-án tartott beszédei kiadására. Az első nagyszombati alapítványt 1675-ben hozta létre Esterházy Pál, s az igen nagyvonalúnak nevezhető 1 000 forint tőke

éves kamatait használhatta fel az egyetem a Gríbóczy Mihály rektor által kijelölt hallgatók jutalmazására, akiknek a feladatuk a humanista irodalom tanulmányozása volt, „nehogy a mecénás hiánya miatt a múzsák ellankadjanak”.²¹ A második nagyszombati alapítvány alapítólevele 1700-ból egyelőre nincs meg, fennmaradt viszont Sennyei László rektor elismervénye 400 forint átvételéről,²² valamint a kamatokból finanszírozott nyomtatott beszédek közül is jó néhány megőrződött. Ebből a szempontból különösen értékes az Osztrák Nemzeti Könyvtár (ÖNB) gyűjteménye, de a kismartoni Esterházy-könyvtárban, az ELTE Egyetemi Könyvtárában (ELTE EK) és az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK) is őriznek példányokat. 1700 és 1713 között nyolc évből találtam meg kilenc kisnyomtatvány egy-egy példányát, s mivel nem mind

¹⁴ Az Esterházy család kongregációs tevékenységéről: Viskolcz 2007: 187–190.; Zvara 2011: 237–241.; az Esterházy Lászlónak küldött nagyszombati társulati meghívók Monok – Zvara 2020: 56–57.

¹⁵ Monok – Zvara 2020: 76.

¹⁶ Monok – Zvara 2020: 74.

¹⁷ Monok – Zvara 2020: 68.

¹⁸ Monok – Zvara 2020: 77.

¹⁹ Monok – Zvara 2020: 76–77.

²⁰ Az Esterházy-ház által létrehozott különböző alapítványok („Extract deren von den fürst Eszterhazyschen Hauß denen Jesuïtern, und respective dem Publico gemachten verschiedenen Fundationen”). MNL OL P 108 Rep. 1 Fasc. M Nr. 198.

²¹ Esterházy Pál alapítólevele (külső: „Nagyszombati Academia Praemiumirol valo örökös Fundationalis levél”), Nagyszombat, 1675. január 25. MNL OL P 108 Rep. 1 Fasc. D Nr. 84. egy másik példány MNL OL P 108 Rep. 1 Fasc. M Nr. 179.

²² Sennyei László elismervénye, Nagyszombat, 1700. július 31. MNL OL P 108 Rep. 1 Fasc. D Nr. 88.

szerepel Monok István és Zvara Edina Esterházy Pál könyvtáráról szóló könyvében, ezért az alábbi táblázatba adom közre őket (2. táblázat).

A beszédekben a szeplőtlen fogantatás („*immaculata conceptio*”) mellett kellett érvelniük a hallgatóknak, akik egyébként Szentiványi Márton kivételével nincsenek megnevezve a címlapon. A téma

közel állt Esterházy Pálhoz, maga is írt egy terjedelmes latin nyelvű művet erről 1698-ban *Speculum immaculatum* címmel.²³ Ebben és a diákbeszédek címlap előzőkén egyaránt látható az a metszet, amely a holdsarlón álló Szeplőtlen Szűzet ábrázolja, a lábai alatt a gonoszt megtestesítő sárkánnyal, fellette az Atyaistennel és mellette az Esterházy hercegi címert tartó angyalokkal.

3. táblázat: Esterházy Pál Nagyszombatban kiadott művei

Kiadás éve	Kiadvány
1690	Esterházy Pál: Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz kepeinek rövideden föl tett eredeti: Mellyet sok tanúságokból öszve szerzett, és az Aétatos hivek lölki üdvösségére ki bocsátott Galanthai Esteras Pal ... 1690. esztendőben. Nagy-Szombatban, az academiái bötükkal, 1690.
1691	Esterházy Pál: Az Boldogságos Szűz Maria szombattya az-az minden szombat napokra való aetatosságok. Mellyet azon Szent Szűz igaz, és buzgó hiveinek uedvoességére Szerzett Galantai Esteras Pal ... Nagy Szombatban, Friedl János, 1691.
1696	Esterházy Pál: Mennyei korona az az Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz kepeinek rövideden föl tett eredeti. Mellyet sok tanúságokból öszve szerzett, és az aetatos hivek lelki idvoességekre ki bocsátott uyonann Galanthai Esteras Pál, szentséges romai birodalombeli herczeg Magyar Országi Palatinus 1696. esztendőben. Meg szaporított pedig az előbbenni, könnyu ugy hogy az Historiáknak száma Ezer Harom Száz. Nagyszombat, akadémiái ny., 1696.
1698	Andreas Brunner: Esterházy Pál (ford.): Regina Sanctorum omnium. Minden szentek királynéja Boldogságos Szűz Maria tisztelete, az az az esztendőnek minden napjaira ki-osztott szentek élete. Mellyekben foglaltatnak ugyan azon boldogságos szűznek csudálatos jó-teteményi, és hét innepei a változó sátoros innepekkel edgyütt ... a Magyar Nemzetnek nagyobb lelki vigasztalására Magyar nyelvre fordított és ki-bocsáttatott a Meltóságos Herczeg Eszterhasi Pál Magyar Ország Palatinussa költségével. Nagy-Szombatban, Hörmann János, 1698.
1701	Esterházy Pál: Az Boldogságos Szűz Maria szombattya az az minden szombat napokra való aetatosságok. Mellyet azon Szent Szűz igaz, és buzgó hiveinek uedvoességére szerzett Galantai Esteras Pal ... Nagy Szombatban, Hörmann János, 1701.
1703	Esterházy Pál: Litaniae de sanctis conversis per clarissimum sacri romani imperii principem, ac Regni Hungariae Palatinum, Paulum Estoras in peccatorum spiritualem Consolationem Compositae Anno Domini M. D. C. C. II. Tyrnaviae, per Joan. And. Hörmann, 1703.

Érdemes megjegyezni, hogy Esterházy Pál bécsi alapítványa a nagyszombatihoz hasonló célokkal működött 1701-től, azaz a Szent István-székesegyházban elhangzott Mária-napi egyetemi beszédek adták ki a támogatásával. Az 1701–1713 közötti bő évtizedből 11 nyomtatvány maradt meg, a nagyszombatiakkal ellentétben ezekhez előlapként több metszetet is felhasználtak.²⁴ Eddig négy különbözőt találtam, köztük azt a kvalitásos rézmetszetet, amelyet az itáliai festő, Andrea Pozzo – a bécsi jezsuita egyetemi templom nagymestere a 18. század elején – készített és Serfőző Szabolcs mutatott be egy tanulmányában.²⁵ Visszatérve Nagyszombathoz, az egyetemhez köthető kiadó és nyomda számos más

Esterházy művet is gondozott. Itt Esterházy Pál saját, főként magyar nyelvű művei említhetők, de több, az Esterházy család tagjainak ajánlott kiadvány is megjelent itt. Az alábbi táblázat Esterházy Pál saját, Nagyszombatban kiadott műveit összegzi (3. táblázat). A hat mű egy kivételével magyar nyelvű és Mária tiszteletéről szólnak különböző műfaji megközelítésben, volt köztük Mária-atlasz, azaz a Mária-kegyhelyeket és képeket bemutató illusztrált kiadvány, volt áhítatok, elmélkedéseket tartalmazó mű, illetve Mária és a szentek csodáiról szóló fordítás.²⁶ A nagyszombati nyomtatványok mellett ugyanebben az időszakban Bécsben Leopold Voigt egyetemi nyomdásznál további Esterházy-művek jelentek meg, egyértelműen jelezve,

²³ Monok – Zvara 2020: 65–66.

²⁴ A 11 nyomtatvány közül hét szerepel Monok István és Zvara Edina könyvében, Monok – Zvara 2020: 71–73., 76.

²⁵ Serfőző 2014.

²⁶ Knapp – Tüskés 1994: 8–9.

hogy a szerző más piacra és más közönségnek szánta őket. A fentiekben bemutatott iskolai és saját kiadványokon túl számos író támogatott Esterházy Pál a nyomdai költségek átvállalásával. A neki szóló szerzői ajánlások általában a herceg mély vallásosságát, jámborságát és kegyességét hangsúlyozták. Mindezeket Monok István és Zvara Edina is felsorolták a könyvükben *A mecénás Esterházy Pál* című fejezetben, ezek közül a jelentősebbek alább láthatók (4. táblázat):²⁷

Az Esterházyak és a Keresztelő Szent János-templom

Az Esterházy család tehát ezer szállal kötődött Nagyszombat katolikus oktatási intézményeihez. A következőkben a Magyar Királyság legkorábbi barokk egyházi épülete, a Keresztelő Szent János-templom felépítésének az 1620-as évektől az egész századon végighúzóódó fázisait mutatom be. A téma jelentős és kiaknázatlan forrásait mai a Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltárában, az Esterházy hercegi levéltárban és az ELTE Egyetem Könyvtárában őrzik, utóbbiban annak a jezsuita Dobronoki Györgynek a naplóját, aki feljegyzéseiben számos részletet rögzített az építkezésről.²⁸ A nagyszombati jezsuita kollégium vonatkozó iratait egyébként Ján Dubnický 1948-ban egy szlovák nyelvű monográfiában feldolgozta, de sok forrás nem került a látószögébe, illetve csak kivonatolta a legfontosabbakat.²⁹ A témát magyar kutatók is érintették már, Galavics Géza, Báthory Orsolya és Kádár Zsófia tanulmányai említhetők.³⁰

A Keresztelő Szent János templom a korabeli forrásokban sokféle megnevezéssel szerepel, hívják akadémiai, egyetemi vagy jezsuita templomnak is. A reformáció előtt eredetileg dominikánus templom erősen leromlott állapotba került az 1610-es évekre, amikor is Forgách Ferenc érseksége alatt a jezsuitáké lett. 1626-tól a közeli Galántán lakó Esterházy Dániel próbált támogatókat keresni az újjáépítéshez, kevés sikerrel, végül a jezsuiták Dániel fivérében, a nádor Esterházy Miklósban találták meg a fő és – ami lényegesebb – elhivatott patrónust. Ennek oka abban keresendő, hogy családi kriptá híján

Esterházy ide temettette első feleségét, Dersffy Orsolyát, tehát érzelmi szálak fűzték a templomhoz.³¹

Az építkezés 1629-ben indult, a lebonyolítást a kitűnő gyakorlati érzékkel rendelkező jezsuita atyára, Dobronoki Györgyre bízta („*praefectus fabricae*”).³² A szerződést egy Anton nevű kőművessel Esterházy Miklós kötötte, ebben még ekkor az állt, hogy a tornyot és a szentélyt meghagyják. Négy hónappal később egy személyes látogatás során azonban úgy találta a nádor, hogy az épülő hajó és a szentély nem képeznek szerves egységet, így a régi részeket lebontották. Az új szerződés 1630. június 15-én született, amely tartalmazza az elvégzendő feladatokat és a templom méreteit.³³ Az ellenőrzést Esterházy Dániel végezte, aki rendszeresen tájékoztatta Miklóst az építkezés előrehaladtáról, de a nádor maga is megtekintette időnként a munkálatokat, ahogy erről 1636-ban feleségének, Nyáry Krisztinának is beszámolt:

4. táblázat: Esterházy Pálnak ajánlott jelentősebb nagyszombati kiadványok

1681	Csete István: Duodecim Stephani heroes Hungariae. Nagyszombat, 1681.
1694	Koller Ferenc: Vox clamantis in deserto, seu S. Joannes Baptista orator efficax. Tyrnaviae, 1681.
1701	Illyés András: Keresztényi jóságos cselekedeteknek, és tekleletességnek gyakorlatossága, Nagyszombat, 1701.
1703	Sebacher, Joannes a Capistrano: Der zum vierten erbaute Tempel Salomon, das ist: Heochst-Schuldigst-Demeuthige Danch-Lob-Ehr Und Dedications-Predig, Von der Zum Vierten Heochst-Kostbar von Ihro Hoch-Feurst: Durchleucht Paulo Esterhasy Erbauten Kirchen desz weit-bereuhmten Gnaden-Orths Maria Auf der Haydt Hinter dem Vngerischen See-Feorto. Tyrnaviae, 1703.

„Én tegnap térek meg Nagyszombatból Istennek hála jó egészségben, megnézvén ott való épületemet is, de még ez esztendőben nem fog megglehetni a megszentelése, egyébaránt az öreg botot szombaton végezték el. kin kívül még tíz bót vagyon melleleg készen. Nagy épület, s ha megkészsülhet, igen szép is leszén.”³⁴

²⁷ Monok – Zvara 2020: 68–78.

²⁸ Dobronoki György diáriuma.

²⁹ Dubnický 1948.

³⁰ Galavics 2001; Báthory 2001; Kádár 2011.

³¹ Báthory 2011: 387–388.

³² Dobronoki György diáriuma: 25–26.; Báthory 2001: 374.; Kádár 2011: 384.

³³ Anton mester konvenciója (külszeten: „Conventio cum M. Antoni in aedificio templi”), 1630. június 15. MNL OL MKA E 152 Irreg. Coll. Tyrn. 14.t. 7.sz., közölte Dubnický 1948: 48.

³⁴ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Pozsony, 1636. szeptember 2. Merényi 1901: 508.

Dobronoki György is feljegyezte a naplójába a nádor augusztus 30-iki látogatását, amikor a rektorral és a káptalan néhány tagjával együtt megnézte az építkezést abból az alkalomból, hogy a templomhajó elkészült. Esterházy ekkor 1 000 forintot adott át Dobronokinak a folytatáshoz.³⁵ A mély vallásosság és kegyesség kifejezésén és a jezsuiták támogatásának szándékán túl személyes indokok is vezérelték Esterházyt a templom felépítésében: egy méltó temetkezési hely létrehozásának a szándéka. Ennek megfelelően a szentély alatt alakították ki az Esterházyak családi kriptáját. Magáról az épületről elmondható, hogy látványos két tornyával, nagyszabású és modern koncepciója alapján a bécsi jezsuita egyetemi templom méltó párja lett.³⁶ Az ereje teljében lévő Esterházy család így hangsúlyosan volt jelen egy olyan városban, amelyet a magyar katolikus egyház központjaként kis Rómának is neveztek a korban. Esterházy Miklós nádor mindezzel nagy vetélytársa, Pázmány Péter terepén hozott létre marandó és reprezentatív emlékművet.³⁷ Királyi helytartóként rangban az esztergomi érsek felett állt, nem véletlen, hogy az 1638. évi nemzeti zsinathoz írt emlékiratában – annak ellenére, hogy nem volt illetékessége – javaslatokat tett a katolikusság megerősítése érdekében.³⁸

A Keresztelő Szent János-templom felszentelését egy nagy ünnepségsorozat kísérte 1637. augusztus 29. és szeptember 2. között, amelyen Esterházy Miklós is részt vett a családjával együtt. Már a második napon az Esterházyak kerültek előtérbe, a három fivér, Miklós, Dániel és Pál korábban Kismartonban és Nagyszombatban eltemetett hat gyermekét helyezték végső nyugalomra az új templomban. Az augusztus 30-án este elkezdődött szertartások 31-én reggel folytatódtak, amikor is a szentélyben egy fából ácsolt és festők által kifestett virágos kertben állították fel a kis koporsókat, mellettük pedig angyalnak öltözött gyermekek álltak fáklyákkal.³⁹ A templom azonban még korántsem volt készen sem 1637-ben, sem Esterházy Miklós halálakor 1645-ben. A megmaradt számadások alapján Kazy

Ferenc és nyomában Frankl Vilmos a nádor építkezésekkel kapcsolatos költségeit 80 000 forintra becsülték.⁴⁰ A nádor Semptén 1641-ben kelt végrendeletében kötelezte utódait az épület befejezésére. Ehhez megfelelő forrásokat is rendelt a kismartoni és fraknoi uradalmak bevételeiből, sőt, 4 000 forintot külön is hagyott a jezsuitákra.⁴¹ Emellett ingatlanvagyonuk gyarapításában is jelentős segítséget nyújtott a rendnek, élve nádori adományozási jogával. Amikor egy a városhoz közel fekvő értékes (pozsony)fehéregyházi birtok 1628-ban a kincstárra szállt – mivel egy 1608-as törvény szerint a jezsuiták nem bírhattak ingatlanokat –, azt Esterházy a fivérének, Dánielnek adományozta, aki egy hónappal később 3 000 forintért elzálogosította a nagyszombati jezsuitáknak. A kis birtokot rekreációra, gazdálkodásra használták a rend tagjai.⁴²

A Keresztelő Szent János-templom homlokzata egy felirat formájában ma is őrzi Esterházy Miklós gróf nevét és a kriptában is látható egy márványtábla, amely őt alapítóként méltatja. A jezsuiták a rendtörténetükben részletesen megemlékeztek Esterházy támogatásáról és az egyetemalapító Pázmány Péter esztergomi érsekkel helyezték egy sorba.⁴³ Nem csoda, hiszen ahol a jezsuiták nem rendelkeztek saját templommal, mint például Pozsonyban, ott nehézségekbe ütközött nemcsak a hívek lelki gondozása, prédikáció tartása, de még a rendtagok eltemetése is. Nagyszombatban Esterházy Miklósnak köszönhetően elhárult ez az akadály.

Esterházy Miklós fiai, László és Pál, tovább támogatták az építkezést, Esterházy László 1650–1652 között 3 000 forintot adott erre a célra.⁴⁴ A munkálatok még a 17. század végén is folytak. 1690-ben Esterházy Pál arról levelezett Szentiványi Márton rektorral, hogy a templom homlokzatára milyen szobrok kerüljenek. Szentiványi kettő, 12 szoborból álló listát mellékel a nádornak, hogy ő válasszon közülük (5. táblázat).⁴⁵

³⁵ Dobronoki György diáriuma: 43.

³⁶ Galavics 2001: 317–318.

³⁷ Pálffy 2022. Köszönöm Pálffy Géának, hogy betekintést nyújtott megjelenés előtt álló kéziratába.

³⁸ Tusor 2020.

³⁹ Dobronoki György diáriuma: 115.; Báthory 2001: 390.

⁴⁰ Kazy 1737: 271.; Frankl 1872: 227–231.

⁴¹ Esterházy Miklós végrendelete, Sempte, 1641. augusztus 14. Bubits – Merényi 1895: 266–267.

⁴² Frankl 1872: 223–224. Az adománylevelek eredetije: Esterházy Miklós adománya Esterházy Dánielnek, Pozsony, 1628.

december 3. MNL OL MKA E 152 Acta Jesuitica, Coll. Tyrn. Fasc. 31. Nr. 1. Esterházy Dániel záloglevele a nagyszombati jezsuitáknak, Kismarton, 1629. január 2. MNL OL E 152 Coll. Tyrn. Fasc. 31. Nr. 3.

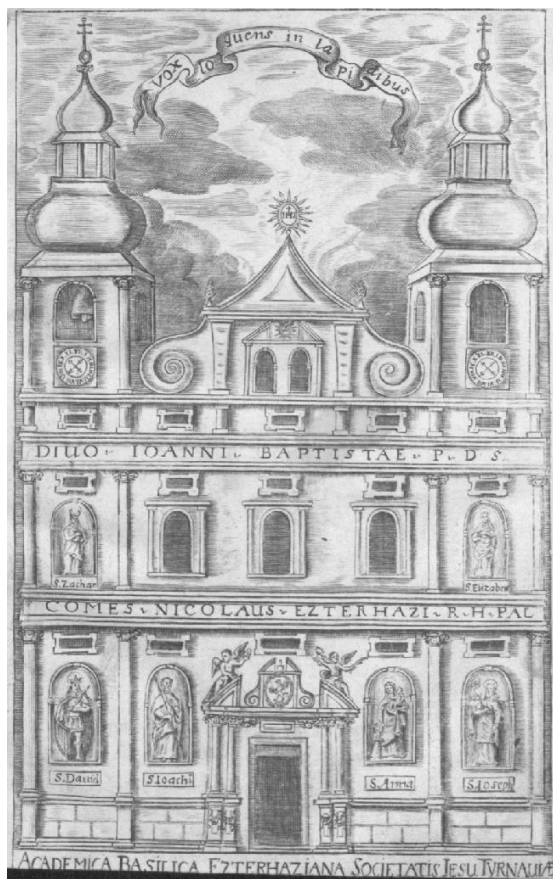
⁴³ Litterae annuae provinciae Austriae 1637. ÖNB, Cod. 12034 f.71.

⁴⁴ Esterházy László adománya 1650–1652, MNL OL MKA, E 152 Acta Jesuitica, Coll. Tyrn. Fasc. 10. f.186–186.

⁴⁵ Szentiványi Márton Esterházy Pálnak, Nagyszombat, 1690. július 2. MNL OL P 125 Nr. 3997.a.

5. táblázat: A Szentiványi Márton által megküldött két szoborcsoport listája

1. Beatissima Virgo	1. S. Nicolaus
2. S. Josephus	2. S. Paulus
3. S. Joachim	3. S. Petrus
4. S. Anna	4. S. Ladislaus
5. S. Zacharias	5. S. Stephanus Rex
6. S. Elisabeth	6. S. Adalbertus
7. S. David Rex	7. S. Gerardus
8. S. Simeon	8. S. Josephus
9. S. Jacobus Frater Domini	9. S. Emericus
10. S. Joannis Evangelista	10. S. Casimirus
11. S. Jacobus minor	11. S. Stephanus protomartyr
12. S. Ignatius SJ Fundator	12. S. Xaverius

1. kép: A nagyszombati Keresztelő Szent János-templom (ismeretlen metszete a *Calendarium Tyrnaviense* 1692. évi példányában)

Egy négy évvel későbbi levélben Szentiványi már a készülő szobrokról tudósította Esterházy Pált, amelyeknél véleménye szerint harmóniájukban és eleganciájukban nincs szebb a királyságban.⁴⁶ Bár a

herceg válasza nem maradt meg, a korabeli metszet és a ma is meglévő szobrok egyértelművé teszik, hogy az első koncepció valósult meg.

A templom bejárata felett Szűz Mária szülei, Szent Joachim és Szent Anna, mellettük egyik oldalról Dávid király, illetve Szent József látható, felettük pedig Szent Zachariás és Szent Erzsébet. Az oldalhomlokzatra pedig János evangélista és testvére, idősebb Jakab, valamint két apostol Szent Simon és Szent Jakab szobrai kerültek. A listán szereplő Szűz Mária és a rendalapító Loyolai Szent Ignác figurái viszont hiányoznak a homlokzatról, jobban mondva hely sincs nekik kialakítva, valószínűleg kimaradtak a végleges változatból. Hámori Katalin disszertációjában azt a megállapítást tette, hogy a homokkőből faragott és fülkébe állított életnagyságú szobrok „dinamikus beállítása, realisztikus megformálása és virtuóz faragásmódja egyedülállóan magas kvalitást képvisel a 17. századi magyarországi szobrászatban.”⁴⁷ Ő és más kutatók is bécsi művészt sejtene kivitelezőként. A forrásokban még nem akadtam a szobrász nevére, de az időkor szűkítése és a megbízói kör azonosítása közelebb vihet a megoldáshoz. Ma az egykori tíz szoborból nyolc van meg, az első szinten lévő Szent Zacharias és Szent Erzsébet már a 19. század közepén sem álltak homlokzati fülkében a korabeli fotó tanúsága szerint.

Az új templom azonban nemcsak a jezsuita rend és az új egyetem szakrális központjaként szolgált, hanem az Esterházy család mauzóleumaként is. Esterházy Miklós nádor immár olyan ranggal és hírnévvel rendelkezett, amely egy a család Pozsony megyei ősi földjeihez közel fekvő városban új egyház emelését és egyben új reprezentatív családi temetkezőhely kialakítását is lehetővé tette. Már említettem, hogy 1637-ben itt helyezték el az Esterházyak gyermekeit, s aztán ide temették a nádor legidősebb fiát, Esterházy Istvánt, feleségét, Nyáry Krisztinát, s őt magát is 1645 decemberében. Esterházy Miklóst követően a legismertebb nagyszabású temetést az 1652-ben csatában elesett Esterházy Lászlónak és három unokatestvérének rendezték. Esterházy Pál azonban felülírta édesapja elképzelését és a fő rezidenciája mellett, a kismartoni ferences kolostorban alakíttatott ki egy dinasztikus temetkezőhelyet, azonban szülei és testvérei emléket

⁴⁶ Szentiványi Márton Esterházy Pálnak, Nagyszombat, 1694. január 27. MNL OL P 125 Nr. 3998.

⁴⁷ Hámori 2014: 13.

Nagyszombatban is ápolni kívánta, így édesapjának egy márványtáblát állíttatott a kriptá lejáratánál.⁴⁸

A 18. században Nagyszombat jelentősége csökkenni kezdett az egyetem karainak Budára költözésével és a vallási rendek feloszlásával. Az elhagyott épületeket az invalidusok kapták meg. Valószínűleg maguk az Esterházyak is elfeledtek az ősök temetkezőhelyéről, mígnem 1864-ben Ignaz Fuchshuber, a nagyszombati hadirokkant ház lelkipásztora egy levelet írt Esterházy Pál Antalnak. Ebben hiteles források alapján számolt be a hercegnek a Keresztelő Szent János-templom jelentőségéről az Esterházyak vonatkozásában és az általa tapasztaltakról. Ez utóbbiak különösen érdekesek a számkra, ugyanis Fuchshuber a lelkipásztori szolgálata során megvizsgálta a kriptát. Az Esterházy Pál-féle márványtáblát már nem találta, ellenben hét cinkoporsót látott károsodott állapotban, bennük és körülöttük pedig szétszórva emberi csontokat. Úgy tudta, hogy Napóleon francia csapatai az 1809-iki asperni csata után hadikórháznak használták az épületet, s ekkor a kriptát is feldúlták. Fuchshuber rendbe hozta a kriptá környezetét, s egyben felajánlotta a szolgálatait a hercegnek.⁴⁹ Esterházy Pál Antal ekkor elhatározta a temetkezőhely teljes restaurálását, amely 1864–1865 folyamán meg is történt. A legjelentősebb lépés történeti szempontból az volt, hogy a bécsi Allgemeines Krankenhaus egyik orvosa – akinek csak a vezetékneve ismert az iratokból, Langnak hívták – agnoszkálta a csontokat, mesteremberekkel helyreállíttatták a cinkoporsókat, eközben lejegyezték a rajtuk lévő feliratokat.⁵⁰ Ezek szerint a hét szarkofágban a következők nyugodtak: Esterházy Miklós, Dersffy Orsolya, Nyáry Krisztina, Esterházy László, Esterházy István, Thurzó Erzsébet, valamint a hetedikben gyermekcsontok, továbbá a kriptában mások maradványai is voltak, akiket a források alapján Esterházy Dániel (†1654), Esterházy Pál (†1664), Esterházy Sándor (†1681) és Ocskay Imre (†1656) személyében azonosítottak.⁵¹ A helyreállítás során fényképek is készültek, az egyik három férfit és az előttük felhalmozott csontmaradványokat ábrázolják, ők feltehetőleg Lang doktor, Fuchshuber plébános és az Esterházyak tisztviselője, Vincent Dankh. A többi felvé-

tel a Keresztelő Szent János templomot mutatja kívülről és belülről, feltehetőleg ezek a létező legrégebbi fotók az épületről (2–4. kép).

2. kép: a vizsgálatot végzők a csontokkal (1865)

A kriptáról a 20. század elején és 1970-ben is készültek fotók, az utóbbiakon a koporsók már nem láthatók, csak a szétdobált csontok, tudomásom szerint ma már azok sincsenek meg.⁵²

*

Az Esterházy család jelentős szerepet játszott Nagyszombat városa és oktatási intézményei történetében és fejlődésében a 17. században. A két Esterházy-nádor, Miklós és Pál támogatásával a jezsuita rend olyan reprezentatív és látványos módon tudott megjelenni a város szellemi és fizikai terében, mint kevés más magyar városban ebben az időszakban. A segítség kölcsönös volt: az Esterházy-birtokokon működő jezsuita missziók hatékonyan támogatták a földesúri ellenreformációt és templomukban fő helyet biztosítottak a dinasztia mauzóleumának.

⁴⁸ Viskolcz 2010: 246.; Esterházy Miklós temetésére újabban: Duchoňová – Martí 2022.

⁴⁹ Ignaz Fuchshuber Esterházy Pál Antalnak, dátum nélkül [1864], MNL OL P 108 Rep. 1 Fasc. M Nr. 198 et F/1.

⁵⁰ Ignaz Fuchshuber („K.K. Invalidenhaus Seelsorger”), Vincent Dankh („Fürstlich Eszterházyischer Rechnungsrat”) és Dr. T. Lang („Assistenzarzt im K.K. Allgemeinen Krankenhaus zu

Wien”) jelentése az anatómiai vizsgálatokról, Nagyszombat, 1865. július 2. MNL OL P 108 Rep. 1 Fasc. M Nr. 198 et F.

⁵¹ Ignaz Fuchshuber Esterházy Pál Antalnak, Nagyszombat, 1865. október 11. MNL OL P 108 Rep. 1 Fasc. M Nr. 198 et F/34.

⁵² A fotókat közölte Duchoňová 2017: 469–471.

3. kép: a Keresztelő Szent János-templom homlokzata (1865)

4. kép: a Keresztelő Szent János-templom belülről (1865)

Források

Dobronoki György diárium. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Collectio Prayana. Vol. 30.

(https://library.hungaricana.hu/hu/view/B2_Col1_Prayer_030_1/?pg=4&layout=s – Letöltés: 2022. november 3.)

Litterae annuae provinciae Austriae Societatis Jesu anno 1637. Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Sign. Cod. 12034.

A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Adatbázis. Kiad. Fazekas István. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=0&layout=s - Letöltés: 2022. szeptember 22.)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Esterházy hercegi család levéltára

P 108 Repositorium

P 124 Esterházy László iratai

P 125 Esterházy Pál iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Magyar Kamara Archivuma
E 152 Acta Jesuitica

Hivatkozott irodalom

Báthory Orsolya 2001: Dobronoki György S. J. latin nyelvű diárium. In: Hargittay Emil (szerk.): Pázmány Péter és kora. Piliscsaba, 372–394.

Bubics Zsigmond – Merényi Lajos 1895: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713. Budapest (Magyar Történelmi Életrajzok)

Dominkovits Péter 2009: Gróf Esterházy László, Sopron vármegye főispánja. Századok (143.) 883–903.

Dubnický, Jaroslav 1948: Ranobarokový univerzitný kostol v Trnave. Bratislava.

Duchoňová, Diana 2017: Palatín Mikuláš Esterházy. Dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť. Bratislava.

Duchoňová, Diana – Martí Tibor 2022: Az Esterházy család hatalmi reprezentációjához: Esterházy Miklós nádor temetésére meghívott személyek jegyzéke. Arrabona. Regionális Tudományos Évkönyv 57–96.

Frankl Vilmos 1872: Pázmány Péter és kora. III. kötet (1632–1637). Pest.

- Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára 1989. In: Héjjas Eszter, Iványi Emma, Hausner Gábor (kiad.): Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Budapest (Zrínyi könyvtár 3.), 311–317.
- Galavics Géza 2001: Barokk. In: Galavics Géza, Mikó Árpád, Marosi Ernő, Wehli Tünde (szerk.): Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig. Budapest, 731–441.
- Granasztói György 2004: A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711. Budapest.
- Hámori Katalin 2014: Georg Raphael Donner hatása a magyar szobrászatra. Művészettörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. (Ph.D. disszertáció), Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Kádár Zsófia 2011: A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640). Dobronoki György SJ superiora. Soproni Szemle (65.) 381–402.
- Kazy Franciscus 1737: Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu. Tyrnaviae.
- Marti Tibor 2014: Gróf Esterházy László (1626–1652). (Ph.D. disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Knapp Éva – Tüskés Gábor 1994: Kísérőtanulmány. In: Esterházy Pál: Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövidesen föltett eredeti. Nagyszombat, 1690, faksimile kiadás. Budapest (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30).
- Merényi Lajos 1901: Eszterházy Miklós újabb levelei Nyári Krisztinához. 2. közlemény. Történelmi Tár (2.) 481–512.
- Monok István – Zvara Edina 2020: Esterhasiana Biblioteca. A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója. Budapest (Esterhazyana).
- Nádasi János 1645: Imago elogio adumbrata. Excellentissimi, ac illustrissimi comitis Nicolai Eszterhazi... imago elogiai adumbrata, et a Mariano Coll. S.J. Tyrnaviae Beatiss. V. Matris Visitantis Parthenio... Viennae Austriae.
- Pálffy Géza 2022: Királyi helytartó vagy nádor? Pázmány Péter és Esterházy Miklós konfliktusának gyökereiről (kézirat, megjelenés előtt).
- Serfőző Szabolcs 2014: Győztes Immaculata Esterházy-címerrel, Andrea Pozzo rézmetszete Esterházy Pál herceg számára. Ars Hungarica (40.) 169–175.
- Szögi László 2015: Az Eötvös Loránd Egyetem története képekben. Budapest.
- Tusor Péter 2020: Esterházy Miklós nádor és az 1638. évi nemzeti zsinat. Egyháztörténeti Szemle (21.) 40–63.
- Viskolcz Noémi 2007: 17. századi ismeretlen hazai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból. Magyar Könyvszemle 123. (2007) 185–199.
- Viskolcz Noémi 2022: Papi szemináriumok és Ritterakadémiák. Esterházy Pál gyermekeinek iskolába járása (1665–1705). (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt)
- Viskolcz Noémi (2010): Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. Művészettörténeti Értesítő (59.) 245–269.
- Zvara Edina 2011: 18. századi ismeretlen társulati kiadványok a kismartoni Esterházy-könyvtárból, pótlások az RMNY-hez. In: Simon Melinda, Perger Péter (szerk.): Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára. Budapest (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetek), 237–241.
- Zsoldos Attila 1990: Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701. Budapest (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 11.)

FEJEZETEK AZ ANTANT-ELLENES OSMÁN DZSIHÁD TÖRTÉNETÉBŐL: A SZUEZI-CSATORNA
ELLEN INTÉZETT KÉT TÖRÖK–NÉMET TÁMADÁS.

ELSŐ RÉSZ: A SZUEZI-CSATORNA VONALÁNAK ELÉRÉSÉRT INDÍTOTT, NÉMET VEZETÉSŰ
TÖRÖK–ARAB TÁMADÁS (1915. JANUÁR 26. – FEBRUÁR 4.)*

Szlávik Gábor Tibor

Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros
gabor.szlavik@uni-miskolc.hu

A damaszkuszi székhelyű Negyedik Oszmán Hadsereg – a török katonák mellett szíriai és palesztinai arabokból álló, lovas és tevék beduin alakulatokkal kiegészített – egységei két támadást is intéztek Szezi-csatorna ellen: 1915 telén, majd az 1916-os év nyarán. A Brit Birodalom közel- és távol-keleti területeire irányuló hajóforgalom szempontjából létfontosságú Szezi-csatorna vonalának elérését, majd annak tartós fenyegetését célzó két hadművelet terveit zömme német katonai szakértők készítették, és mindkét támadás német vezetés alatt állt. A második támadásban már jelentősebb létszámú német alakulatok is részt vettek az Osztrák–Magyar Monarchia kisebb, sivatagi szolgálataira is alkalmasá tett egységeinek támogatásával. A terjedelmi okokból két részre bontott tanulmány első részében a Csatorna vonalának eléréséért indított első támadás részletes bemutatására vállalkozom.

Mezopotámiában már hónapok óta folyt az angolokkal vívott háború,¹ amikor Isztambul újabb frontot nyitott a Brit Birodalom ellen. Ezúttal saját szándéka szerint. Enver pasa, az oszmán állam tényleges vezetője engedett az erősödő német nyomásnak, és megindította csapatait a Szezi-csatorna felé. Igaz, a tervezettnél korábban. További módosulást jelentett az is, hogy viszonylag szerény erőt sorakoztatott fel az első offenzívához (mindössze két csapásmérő és két tartalék oszmán hadosztályt a mellékük rendelt irreguláris egységekkel). Ez a támadás ugyanis, a Boszporusz-parti döntéshozók korábbi, messzebbre tekintő elképzeléseivel szemben már csak korlátozott célokat követett.² Egyiptom visszahódítása helyett a támadók ezúttal csak a Szezi-csatorna vonalát akarták elérni.

Ugyanez lesz majd érvényes a második, ugyancsak német vezetéssel végrehajtott, de most már jelentősebb német erők részvételével zajló offenzívára is.

Az előzmények és az első támadás előkészületei

* Az alább következők egy már elkészült könyv átszerkesztett és helyenként kibővített részein alapulnak. Jelenleg kiadásra váró munkám az alábbi címet viseli: *Sas és félhold: Német katonai tanácsadók és harcoló német egységek az Oszmán Birodalom frontjain (1914–1918)*. Mivel szinte kivétel nélkül csak idegen nyelvű szakirodalmat használtam fel a könyv, illetve a jelen tanulmány megírásához, a szó szerinti idézetek kapcsán, vagy a parafrázis jellegű hivatkozások esetében is tennem kell néhány megjegyzést. A fiatal- és a középnemzedék tagjai többnyire képek az angol nyelven írott szövegek megértésére. Ezért a végjegyzetekben angolul közölt szövegeket (esetenként korabeli jelentéseket és naplórészleteket, vagy más természetű idézeteket is) a magyar fordítás nélkül közlöm. Minden más idegen nyelven íródott szöveget viszont, amely az eredeti nyelven is szerepel a jegyzetapparátusban, lefordítok. A német, esetenként pedig francia nyelven írott szövegek magyar fordításban történő közlését azért tartottam szükségesnek, mert franciául ma már csak kevesen tudnak, a német nyelv pedig napjaink Magyarországon, főként a fiatalabb nemzedékek számára, mindinkább egyfajta holt nyelvnek tekinthető.

¹ Ti. az Európában akkor Mezopotámiának nevezett Irak területén. – Az Oszmán Birodalom állami létére végül végzetessé váló angol–török ellenségeskedések azzal kezdődtek Irakban, hogy egy nappal a francia–angol hivatalos hadüzenet Isztambulba érkezése után (1914. november 6-án) brit–indiai alakulatok szálltak partra a Perzsa-öböl északi partján fekvő oszmán kikötőnél, Faonál. A csak nemrég felállított Mezopotámiai Brit Expedíciós Haderő (*British Mesopotamian Expeditionary Force*) kezdetben mindössze ötezer főt számlált. Alakulatait már két héttel korábban behajózták, és elindították a Perzsa-öböl északi része felé. Küldetésük deklarált célja az volt, hogy egy esetleges török támadással szemben megvédjék az angolok által üzemeltetett ábadáni kőolajfinomítót és az ottani (a a Shatt-al Arab területén fekvő) olajkutakat.

² A fenti állításokhoz legutóbb I. M. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War*, London–New York 2021; a továbbiakban Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 106.

Enver pasa, a németbarátságáról (is) ismert hadügy-miniszter, aki az ifjútörök kormányzat katonai szárnyának vezető személyisége volt, az akkor már régebb óta angol fennhatóság alatt álló Egyiptom³ megtámadásával akarta kiteljesíteni az Oszmán Birodalom háborúját a Központi hatalmak oldalán. Bár az ifjútörökök hadicéljai között Egyiptom csak a tengerszorosok és a főváros védelme, illetve a kaukázusi expanzió után következett,⁴ Enver és támogatóinak köre mindezzel együtt fontosnak tartotta a Nílus-menti ország visszaszerzését.⁵

Török részről a támadásnak elsősorban presztízs okai voltak:⁶ a most végleg elvesztett Egyiptom 1914 novemberéig, a Brit Birodalommal való hadiállapot beálltaig formálisan a szultán jogára alá tartozott.⁷ A török kormányzat Egyiptom visszaszerzését állította be a szultántól, mint „az igazhívők kalifájától” meghirdetett szent háború, az antant államokkal vívott harc legfőbb célkitűzéseként. Azért harcolnak, mondta a vállalkozás egyik főszereplője, hogy „Egyiptomot, az iszlám jogos tulajdonát megszabadítsák az országot bitorló angoloktól”.⁸

Ennek szellemében 1914. november 14-én, az isztambuli Fátih Mehmed dzsámi előtt meghirdették a „szent háborút.”⁹ Ebben természetesen nem esett szó az egyiptomi hadjárat legfontosabb eleméről, a Szezei-csatornáról. Ám hogy a Nílus-menti országot 1882 óta megszállva tartó angolok ellen irányuló vállalkozás vallásos jellegét nyomatékosabbá tegyék, a Szezei-csatorna irányába indított expedíciós hadsereg résztvevőit feleskették a *dzsihádra*, és az Egyiptomba induló török, szíriai és palesztinai arab, valamint az irreguláris alakulatokban szolgáló beduin katonák magukkal vitték a próféta zászlaját.¹⁰

Enver pasa eredeti elképzelése szerint két irányból és egy időben támadják meg Egyiptomot. Nyugatról a Líbiai-sivatagban élő szanúsita-felkelők¹¹ indultak volna meg az egyiptomi határ felé, míg keletről az oszmán haderő. Mindez hosszabb előkészületeket igényelt volna. A berlini döntéshozók azonban nem akartak hosszasan várni. Így, a német Nagyvezérkar rábeszélésének engedve, a mielőbbi és csak egy irányból végrehajtott támadás terve mellett döntöttek Isztambulban.¹²

³ A névlegesen az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó Egyiptom 1882-ben lett angol protektorátus.

⁴ Így J. Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches – Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich–Leipzig–Wien 1928; a továbbiakban Pomiankowski (1928), 97 sk.

⁵ Egyiptom visszaszerzése, mint realizálható hadicél, ténylegesen csak 1914 novemberétől jelent meg a török politikai gondolkodásban: vö. ehhez Oberst Freiherr [Friedrich] Krefß von Kressenstein, *Überblick über die Ereignisse an der Sinaifront von Kriegsbeginn, bis zur Besetzung Jerusalems durch die Engländer Ende 1917*. In: *Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer*, Bd. 1, Berlin-Tempelhof 1921, 11–54; a továbbiakban Krefß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 11. Ezzel együtt már korábban voltak erre vonatkozó török hadművelési tervek, ill. történetek előkészületek a tervezett támadáshoz. – Újabban és szélesebb összefüggéseiben l. ehhez E. J. Erickson, *Palestine: The Ottoman Campaigns of 1914–1918*, Barnsley 2016; a továbbiakban Erickson, *Palestine* (2016), 10–27 (Ch. 1: *1914: Planning and Concentration*); küln. 15 skk., ill. 20 skk. Vö. még i. m. 29.

⁶ Részletesebben l. ehhez S. Oberhaus, „Zum wilden Aufstande entflammen”. Die deutsche Ägyptenpolitik 1914–1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges. (Inaugural-Diss.), Düsseldorf 2006; 224.”

⁷ Az egyiptomi kormányzat 1914. november 5-én, az Isztambulnak átadott angol hadüzenet napján deklarálta, hogy Egyiptom hadban áll a Brit Birodalom ellenségeivel. Az országot azonban csak 1914. december 18-án szakították el végleg az Oszmán Birodalomtól. Egyiptomot ekkor hivatalosan is brit protektorátussá nyilvánították.

⁸ In: A. Djemal Pascha, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes: von Ahmed Djemal Pascha früherem Kaiserlich*

Ottomanischen Marineminister und Kommandanten der IV. Armee (Bücherei für Politik und Geschichte des Drei Masken Verlages. Djemal Pascha/Erinnerungen), München 1922; a továbbiakban Djemal, *Erinnerungen* (1922), 144: „[...] um Ägypten, das rechtmäßige Eigentum des Islam, aus den Händen der englischen Usurpatoren zu befreien.”

⁹ A fentiek egészéhez, újabb összegzésben l. T. Lüdke, *Strange Fronts, Strange Wars: Germany's Battle for „Islam” in the Middle East during the First World War, and British Reactions*. In: *Other Fronts, Other Wars? First World War Studies on the Eve of the Centennial (History of Warfare; Volume 100)*, Leiden–Boston 2014, 389–414 (Part 6; Ch. 17), küln. 406–411 skk.

¹⁰ Így Fr. Krefß von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal: Erinnerungen eines deutschen Generalstaboffiziers in türkischen Diensten*, Berlin 1938; a továbbiakban Krefß v. Kressenstein, *Suezkanal* (1938), 88. A szentnek tekintett zászlót 1914 decemberében hozták Medinából Jeruzsálembe.

¹¹ Rövid áttekintésben l. ehhez G. MacMunn – C. Falls, *Military Operations Egypt & Palestine: from the Outbreak of War with Germany to June 1917*; *Official History of the Great War*; based on Official Documents by Direction of the Historical Section of the Committee of Imperial Defence; London 1928; a továbbiakban MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 101–106. és 106–110 skk. (*Islam, Egypt, and the Senussi*, ill. *The Outbreak of Hostilities*; a VII. fejezet részeként); E. E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1954 (1949), küln. 104 skk. és újabban R. McGuirk, *The Sanusi's Little War: The Amazing Story of a Forgotten Conflict in the Western Desert, 1915–1917*, London 2007.

¹² Így U. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918*, Princeton, New Jersey, 1968; a továbbiakban Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918* (1968), 121.

Mivel a németek sürgették őket, ez további módosításokat is eredményezett az eredeti török hadműveleti terven.

Enver és Dzsemal pasa nagyratető ambíciója eredetileg egész Egyiptom visszaszerzésére irányult.¹³ Ennek a célnak a megvalósítása végett hozták létre – Bagdad helyett most már damaszkuszi székhellyel – a *Negyedik Oszmán Hadsereget*.¹⁴ Envernek azonban hamarosan rá kellett jönnie, hogy az Egyiptom egészének birtokba vételéhez indított vállalkozás egy irányból indított támadással is kivitelezhetetlen. Ezért igen korán már csak korlátozott célú offenzívával számoltak: az általános mozgósítás idején¹⁵ kidolgozott hadműveleti terv szerint az Egyiptomra támadó az oszmán erőknél csupán a Szezi-csatorna vonalát kellett elérniük, majd azt, hogy annak mentén tartósan megkapaszkodhassanak.¹⁶

*

A németek nem véletlenül sürgették török szövetségeseiket. Jó okkal, de nagyrészt a kényszerűség okán avatkoztak bele az oszmán Nagyvezérkar Egyiptommal kapcsolatos terveibe. A Nyugati front eseményei ekkor már messze nem az előzetes elképzeléseik szerint alakultak. Párizs előtt feltartóztatták II. Vilmos csapatait, amelyet kénytelenek voltak visszavonni az Aisne vonaláig, ahol a folyótól

északra beásták maguk. Azután kezdetét vette a „versenyfutás a tengerhez”, majd kialakult az állóháború.¹⁷

Keleten sem úgy alakultak a hadi események, ahogy azt Berlinben korábban gondolták. A Tannenbergi csata, majd a Mazuri-tavaknál vívott első csata sikerrel járt ugyan, ám az oroszok pusztításai komoly károkat okoztak Kelet-Poroszországban. (A kár olyan méreteket öltött, hogy a Német Birodalom egészére kiterjedő gyűjtést kellett rendezni a korábbi állapotok helyreállítására.)¹⁸ Kelet-Poroszország pedig még mindig veszélyben volt: az itt vívott győzelmek ellenére számolni lehetett a cári csapatok újabb betörésével.¹⁹ Ennek lehetőségét csak jó néhány hónappal később sikerült felszámolni, amikor is, 1915 február 7-én megkezdődött a második csata a Mazuri-tavaknál.²⁰

1914 októberének közepén újra – és lényegében változatlanul – a Nyugati front eseményei álltak előtérben. Még folyt a tengerig tartó versenyfutás (*Wettlauf zum Meer*). A németek már csak ezért is kitartóan sürgették, hogy az oszmán csapatok mielőbb induljanak meg a Szezi-csatorna felé. Ez ugyanis brit erőket vont volna el Franciaországtól. Az alapos török előkészületek ellen szölt az is, hogy a német katonai vezetés Egyiptom vonatkozásában csak korlátozott célú hadművelettel számolt.

Berlinben kezdettől fogva tisztában voltak azal, hogy a törökök nem tudják visszaszerezni

¹³ Az Egyiptom ellen indított támadás sikerétől a csak néhány évvel korábban (1912-ben) elvesztett két („líbiai”) tartomány, Tripolitánia és Kyrenaika visszaszerzését is várták a török vezető körök: vö. Pomiankowski (1928), 97 sk.

¹⁴ Vö. E. J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Contributions to Military Studies; Number 201; Foreword by General Hüseyin Kivrikoğlu), Westport, Connecticut–London 2001; a továbbiakban Erickson, *Ordered to Die* (2001), 42. és 69; vö. még 43 (*Table 2.8: Disposition of Turkish Forces, November 1914–Concentration Plan [Syria; Fourth Army]*). – A Negyedik Oszmán Hadsereg (*Dördüncü Ordu*) az Oszmán Birodalom akkor nyolc tábori hadseregének egyike volt.

¹⁵ 1914. augusztus 3-án.

¹⁶ A Szezi-csatorna elleni támadás gondolata már a hadba lépést megelőzően foglalkoztatta mind a német, mind pedig a török hadvezetést. Az akkor még csak formálódó *Negyedik Oszmán Hadsereg* akkori főparancsnoka, Halepli Ze(k)ki pasa már az oszmán haderő mobilizációjának kezdő időpontjától, 1914. augusztus 2-től fogva tervbe vett egy, a Szezi-csatorna birtokba vételét célzó támadást. Elképzeléseiben az Oszmán Birodalmat irányító „triumvirátus” feje, Ismail Enver pasa, a vezérkari főnök és hadügyminiszter is támogatta őt.

¹⁷ Magyar nyelven l. ehhez *Galántai József*, *Az első világháború*, Budapest, 1980, 202 skk. és 211 skk.

¹⁸ A Kelet-Poroszországba betörő orosz csapatok rövid időn belül aránytalan károkat okoztak. Feldúlták az elfoglalt városokat, felégették a falvakat, amelyeken áthaladtak. Közben számos embert megöltek, elvitték a már learatott gabona egy részét, és ahol

tudták, elhajtották az állatállományt. – Újabbban l. ehhez Andreas Kossert, *Ostpreußen. Geschichte und Mythos*, Siedler [Verlag], München 2005 (dritte Auflage), 198 skk. Harminckilenc kisváros és hozzávetőlegesen ezerkilencszáz falu vagy tanya jellegű település volt kárvalloja a szándékos rombolásnak és gyűjtöttagtásnak. A főként kozák egységek tagjai közül kikerülő fosztogatók 1491 embert megöltek (ebből 65 civil az abschwangeni megszárlás áldozata volt), és csak a mazuriai körzetekből 2713 főt deportáltak. Így Andreas Kossert, *Preussen, Deutsche oder Polen? Die Masuren im Spannungsfeld des ethnischen Nationalismus 1870–1956* (Quellen und Studien des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Band 12), Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2001, 130. Az 1,5 milliárd aranymárkára becsült károk enyhítésére segélyszervezet jött létre a Német Birodalomban: *Ostpreußenhilfe*. Ebből 40 000 felégett és 60 000 megrongált épület helyreállítását, valamint 135 000 ló és több mint 250 000 szarvasmarha pótlását finanszírozták: vö. *Ostpreußische Landesmuseum Lüneburg* (Hrsg.), *Die Ostpreußenhilfe im Ersten Weltkrieg*, Husum Verlag, Husum 2006.

¹⁹ Az erről korábban mondottakon túl újabbban l. ehhez J. Keegan, *The First World War*, Toronto 2000 (London 1998), 139 skk.

²⁰ Német elnevezése szerint a Mazuriai téli csata (*Winterschlacht in Masuren*). Az 1915. február 7-én kezdődő, és február 22-éig tartó ütközet eredményeként végleg kiszorították az orosz csapatokat német területre. Ettől kezdve megszűnt a Kelet-Poroszországot fenyegető veszély. Berlin azonban mindaddig nyomaszott annak a lehetősége, hogy a cár katonái újra végigpusztíthatják a keleti német végeket.

Egyiptomot. Ehhez nem volt meg török oldalon a kellő katonai erő. A Szezei-földszoroson keresztül húzódó Szezei-csatornán azonban rajtaüthettek a szultán katonái, sőt időlegesen akár birtokba is vehették ennek a nemzetközi egyezmény által valamennyi állam kereskedelmi hajói előtt elvben nyitva álló,²¹ ám a britektől ekkor már kizárólagosan birtokolt és ellenőrzött víziútnak egy-egy szakaszát.²²

A Szezei-csatorna elérését célzó török–német vállalkozás kivitelezését elvben megkönnyítette, hogy Egyiptom lakóinak többsége mind nehezebben viselte a több mint három évtizede óta tartó brit megszállást.²³ Ahogy megkönnyítette az is, hogy a Nílus alsó folyása mentén fekvő ország különféle helyőrségeiben állomásozó, 1914 augusztusában felállított angol fegyveres erő (*Force in Egypt*) akkor még mindössze ötezer katonából állt.²⁴

Ahogy telt az idő, fokozatosan növekedett az Egyiptom védelmében bevetendő brit katonák száma.²⁵ Így a Nílus-menti ország egészének megszerzése végett indítandó oszmán offenzíva sikere legkésőbb az ősz elejére teljességgel irreálissá vált.

Berlint ez nem zavarta. Az Egyiptom elleni török támadás tervezésekor a szövetséges német fél –

mint említettük – már eleve korlátozott célú hadművelettel számolt. Elsődlegesen Szezei-csatorna forgalmának megbénítását tartotta szem előtt.²⁶

A német hadvezetés tisztában volt ennek a hajózási útvonalnak a jelentőségével. Berlinben jól tudták, hogy a kőolajban gazdag Perzsa-öböl térségébe, ahogy Indiába, Ausztráliába és Óceániába, valamint a kelet-afrikai angol gyarmatokra is, Nagy-Britanniából a Szezei-csatornán át vezetett a – rövidebb – tengeri út.²⁷ A berlini döntéshozóknak a Szezei-csatornán át Anglia felé tartó áruszállítás aktuális volumenéről is voltak többé-kevésbé pontos értesüléseik.²⁸

Ám bármekkora jelentőséget is tulajdonítottak annak, hogy a Suez és Port Szaíd közötti hajóforgalom blokkolásával jelentős mértékben megnehezítsék Anglia kapcsolattartását keleti dominiumaival és gyarmataival, a Spree partján azt is tudták, hogy a Központi hatalmaktól elvágtott oszmán haderő, amely ekkor még csak a német kiképzők és katonai tanácsadók segítségével számíthatott, tartósan nem lehet képes a Szezei-csatorna vonalának, vagy akár csak egyes szakaszainak birtokba vételére. Már csak azért sem, mert a Csatornában horgonyt vető brit hadihajók toronylövegeivel szemben a török tábori tüzérség nem sokat tehetett.²⁹ Berlinben ezért

²¹ Az 1888. október 29-én megkötött Konstantinápolyi egyezmény (Szezei-csatorna egyezmény) biztosította ezt, közelebbről annak első szakasza. *Convention de Constantinople*. Convention destinée à garantir le libre usage du Canal Maritime de Suez 29 octobre 1888; Article premier: „Le Canal Maritime de Suez sera toujours libre et ouvert, en temps de guerre comme en temps de paix, à tout navire de commerce ou de guerre, sans distinction de pavillon.” Azaz: „A Szezei tengeri csatornának mindig szabadon és nyitva kell állnia valamennyi kereskedelmi és hadihajó előtt, béke és háború idején egyaránt, függetlenül attól, hogy milyen lobogót visel.” Online hozzáférhetőségben is: https://fr.wikisource.org/wiki/Convention_de_Constantinople_sur_le_Canal_de_Suez#Article_premier. Utolsó hozzáférés: 2020. 04. 02. A hadviselő államok hadihajói csak bizonyos korlátozások mellett, például megállás nélkül haladhattak át a csatornán. Az aláíró európai hatalmak számára kor diplomáciai nyelvén, francia nyelven is megfogalmazott egyezmény szövege online formában is olvasható: Convention de Constantinople sur le Canal de Suez. In: https://tools.wmflabs.org/wsexport/tool/book.php?lang=fr&format=pdf-a5&page=Convention_de_Constantinople_sur_le_Canal_de_Suez. Ugyanez angol nyelven is hozzáférhető, nem pdf-formátumban.

²² A Csatornához, környezetéhez és műtárgyaihoz, ill. az ahhoz fűződő nemzetközi egyezményekhez részletesen l. D. A. Farnie, *East and West of Suez: The Suez Canal in History 1854–1956*, Clarendon Press, Oxford 1969. Rec.: *The Journal of Economic History* 30,4 (1970), 882 sk.

²³ L. ehhez MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 7–18; küln. 9. és Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 109.

²⁴ Vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 14 sk. Ehhez, és a továbbiakhoz, magyar kutatótól l. Réti Balázs, *A Szezei-csatorna az első világháborúban*, *Hadtörténeti Közlemények* 129,3 (2016), 695–712; 697.

²⁵ A török katonai felderítéséről nem rendelkezett valós információkkal. A csapaterősítések beérkezését követően a kairói főhadiszállás rendelkezésére álló egyiptomi brit csapatok erejét is erősen alábecsülte. A tényleges létszám, a 100 000 fő helyett mindössze 20 000 angol, ausztrál és új-zélandi, illetve indiai katonával számolt. Így M. Uyar – E. J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk* (Praeger Security International/An Imprint of ABC-CLIO, LLC), Santa Barbara, California – Denver, Colorado – Oxford, England 2009; a továbbiakban Uyar–Erickson (2009), 250.

²⁶ A Szezei-csatornán át haladó hajóforgalom megbénítására több, időszakos hatású terv is született. Az egyik egy cementtel megrakott gőzös elsüllyesztése lett volna. A másik – kivitelezhetőbbnek tűnő – elképzelés szerint haránt irányban lefektetett homokzsákokkal tették volna használhatatlanná a Csatorna medrét a hajóforgalom számára. Részletesebben l. ehhez Kreß v. Kreszenstein, *Suezkanal* (1938), 65.

²⁷ A Szezei-csatorna elsődlegesen a személy- és az áruszállítás szempontjából vett jelentőségéhez Nagy-Britannia szempontjából röviden l. E. Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East*, New York 2015; a továbbiakban Rogan (2015), küln. 46; 68. és 88.

²⁸ 1914. augusztus 1-je és december 31. között 376 szállítóhajó kelt át a csatornán, 163 700 katonával járulva hozzá a szövetségesek háborús erőfeszítéseikhez. Így Rogan (2015), 116.

²⁹ Így J. Chr. Reichmann, „Tapfere Askers” und „Feige Araber”: Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im

azzal a lehetőséggel sem számoltak, hogy huzamosabb ideig megbéníthatják a Szezei-csatornán át menő forgalmat. A német hadvezetés joggal számított viszont arra, hogy megzavarhatják az Indiából, Ausztráliából és Új-Zélandról jövő szállításokat. Ugyancsak joggal feltételezték, hogy a Szezei-csatorna vonalának a védelme olyan antant erőket köt le, amelyek hiányozni fognak a franciaországi hadszíntéren.³⁰

Mivel a Szezei-csatorna vonalának elérését célzó vállalkozás sikere jelentős mértékben a váratlan rajtaütésen múltott,³¹ a német politikai és katonai vezetés több ízben is kérte török szövetségesétől, hogy mielőbb indítsanak támadást ennek a fontos vízi útnak – a Brit Birodalom ezen létfontosságú ellátási út vonalának – a birtokba vételére. Ezzel egyidejűleg a németek széles körben alkalmazták a politikai propaganda eszközeit is az egyiptomi lakosság, s különösen az ottani beduinok megnyerése végett.³²

A berlini kérések Isztambulban hamar meghallgatásra találtak. 1914. szeptember 6-án már kifeje-

zetten a Szezei-csatorna elérését célzó támadás előkészítésére utasították az akkor még Halepli Ze(k)ki³³ pasa által parancsnokolt Negyedik Oszmán Hadsereget.³⁴

Az új, módosított hadművelési terv dimenziói messze elmaradtak az előző tervé mögött. Ez már nem egy egész hadseregre, csak egy expedíciós erőre alapozott, amely két hadtestből állt, hadtestenként mindössze két hadosztállal.³⁵ Ezzel együtt a támadástól sokat vártak. Ezt önmagában már az a körülmény is mutatja, hogy a Negyedik Oszmán Hadsereg élére – 1914. november 16-tól – a török államot irányító „triumvirátus” második erős embere, az addig a haditengerészeti miniszter posztját betöltő Ahmet Dzsemal pasa került.³⁶ (Vezérkari főnöke a törökországi német katonai misszió tisztje, az oszmán hadsereg ezredesi rendfokozatát viselő Werner von Frankenberg und Proschlitz lett.³⁷) Ugyancsak Dzsemal pasa vette át a Szíriában és Palesztinában állomásozó valamennyi török–arab erő feletti főparancsnokságot.³⁸

Az ifjútörök államvezetés legszűkebb körébe tartozó Dzsemal pasa óvatos ember volt. Már csak

Orient 1914–1918 (Inaugural-Diss; Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster; Philosophische Fakultät), Münster 2009; a továbbiakban Reichmann (2009), 180. Vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), küln. 44. és O. *Liman von Sanders*/General der Kavallerie, Fünf Jahre Türkei, Berlin 1920; a továbbiakban Liman v. Sanders (1920), 60.

³⁰ L. ehhez H. W. Neulen, Feldgrau in Jerusalem: Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland, München 2002; 2. Auflage, a továbbiakban Neulen (2002³), 63. és küln. Reichmann (2009), 177 skk; az utóbbi esetben a témára vonatkozó korábbi és újabb irodalom összegzésével. Vö. még Rogan (2015), 46 sk. és Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 106.

³¹ Újabbán így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 69 sk. és Rogan (2015), 46: „[...] Ottoman forces could be used to best effect in a swift attack on British positions in Egypt.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

³² A Német Birodalom az angol igazgatás alatt álló Egyiptommal kapcsolatos politikai célkitűzéseinek áttekintését adja Salvador *Oberhaus* doktori disszertációja, kitérve a német propaganda az egyiptomi lakosság egyes elemeinek megnyerését célzó (így a Szezei-csatorna előterében nomadizáló beduin törzsek angol ellenes érzületét felszítani kívánó) propagandisztikus módszereire is: „Zum wilden Aufstande entflammen”. Die deutsche Ägyptenpolitik 1914–1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges. (Inaugural-Diss.), Düsseldorf 2006, 195 skk. és küln. 206 skk; 220 skk; 226 skk. A szerző helyesen mutat rá, hogy a hadba lépett császári Németország Egyiptommal kapcsolatos politikájának középpontjában a Szezei-csatorna elleni támadás előkészítése állt: i. m. 222. A támadás előkészítése során mind a német, mind pedig a török hadvezetés komolyan számolt a Szináj-félszigeten nomadizáló beduinok harci alkalmazásával. Ezek összlétszáma itt akkoriban 20 000 vagy legfeljebb 30 000 ember lehetett. (Így Neulen /2002³/, 64.) A beduin egységek harcértéke azonban csekély volt; ahogy ez be is bizonyosodott a Csatorna ellen mintézett első (nagy) támadás során.

³³ Az 1934. évi „névtöbbségségi törvény” után ezen a néven: Halepli Kolaç. – Az 1934. évi 2525. számú, a családnevek felvételét kötelezővé tevő törvény (*Soyadı Kanunu*) hatályba lépését követően (1935. január 2-tól, ill. legkésőbb 1936. július 2-ig) a Török Köztársaság minden állampolgárának két neve lett: korábban is meglévő „keresztneve” mellé mindenkinek egy – lényegében szabadon választott, ám örökletessé tett – családnevet is fel kellett vennie. Ez utóbbi azonban csak török vagy török eredetű szóból képzett név lehetett.

³⁴ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 42. és 69; vö. még 43 (Table 2.8: *Disposition of Turkish Forces, November 1914-Concentration Plan [Syria; Fourth Army]*).

³⁵ Így Uyar–Erickson (2009), 250.

³⁶ A Negyedik Oszmán Hadsereg korábbi parancsnokát, az északnyugat-szíriai Aleppóban (akkori török néven Halep) született Halepli Zeki pasát viszonylag kíméletesen váltották le posztjáról. (Eltávolításának oka az volt, hogy Halepli Zeki pasa nemigen hitt újonnan aktivált hadserege erejében, és a Balkán-háborúk során szerzett keserű tapasztalatai alapján határozottan ellenezte a nagyobb offenzív műveleteket: így Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* /2021/, 112.) A hadsereg éléről való távozását követően, 1914. november 21-én, Zeki pasát kinevezték II. Vilmos császár török ügyekért felelős összekötő tisztjévé. (Ebben a minőségében a szultánt képviselte a legfőbb német hadvezetésnél.) 1917. december 18-án pedig ugyancsak ő, az „Aleppói” (Halepli) Zeki pasa vezette azt az oszmán delegációt, amely – Erzincanban – aláírta az Orosz Birodalommal kötött fegyverszünetet.

³⁷ Erickson, *Ordered to Die* (2001), 69. és uő. (= E. J. Erickson), *Palestine* (2016), 20.

³⁸ Az Oszmán Birodalom hadba lépését követő tizedik napon (1914. november 16-án) Enver pasa magához hívatta a vezetés legbelsőbb köréhez tartozó Dzsemal pasát, és utasította őt egy, a Szezei-csatorna felé irányuló támadás megindítására. Az elsődleges cél az Egyiptomban állomásozó brit–indiai erők tartós lekötése volt. Dzsemal pasa így ír erről *Emlékirataiban*: „[...]

azért is, mert Sztambulban befolyásos ellenségei voltak. Ezek most sokat tehettek azért, hogy meghíjjanak a Csatornával kapcsolatos terveit.³⁹ Posztjának elfogadásakor így Dzsemal pasa biztosítókat kért arra, hogy a Szíriai vilajet területén teljes autonómiával rendelkezzen, és feladatai ellátása során Isztambul megkérdőjelezhetetlen támogatását élvezi. November 18-án megkapta a kért biztosítókat. A szükséges intézkedések megtétele után, december 4-én elutazott Isztambulból.⁴⁰

Mivel Dzsemal jó szervező hírében állt és miniszteri posztját is megtarthatta, az előkészületek (látszólag) gyorsan haladtak.⁴¹ Így nem sokkal a hadba lépést követően az oszmán hadsereg már támadást indíthatott a Szezi-csatorna irányába, a Csatorna keleti előterét képező Szináj-félsziget (másként Sínai-félsziget) térségben.

Isztambul eltökéltségét csak fokozta az 1914. november 1-jén, még a hivatalos hadüzenet átadása előtt a legészakibb vörös-tengeri oszmán kikötőt, Akabát ért brit tüzérségi támadás. Úgy tűnt, hogy az

angolok nagyobb szabású partraszállást terveznek ennél, a hasonló nevű öböl partján fekvő kisvárosnál.⁴² Mindez felingerelte, de egyben óvatosságra is intette a török hadügyek legfőbb intézőjét, Enver pasát. „Triumvirtársát”, a Szíria és Palesztina felett teljhatalmat kapott Dzsemalt pedig végleg meggyőzhette arról, hogy most már hiába keresné a Londonnal való együttműködést.⁴³

A hadszíntér

A britektől ellenőrzött Szezi-csatorna vonalát kelet felől az Oszmán Birodalom zömmel araboktól lakott délnyugati tartományának, a Szíriai vilajetnek részét alkotó Palesztina déli határaitól kiindulva lehetett elérni. A támadók és a Csatorna vonala között azonban egy jelentős természeti akadály állt, a Szináj-félsziget legnagyobb részét borító Keleti-sivatag.⁴⁴ Önmagában véve ez a régió nem védte meg Egyiptomot.⁴⁵ De erősen megnehezítette a Kelet felől érkező támadó dolgát.

durch eine Offensivbewegung gegen den Suezkanal die Engländer in Ägypten beschäftigen und sie dadurch zwingen, nicht nur eine Anzahl von indischen Divisionen dort unten zu belassen, die sie im Begriffe stehen, an die Westfront zu schicken, sondern sie gleichzeitig auch verhindern, ein Landungskorps gegen die Dardanellen zusammenzustellen”. Azaz: „[...] a Szezi-csatorna ellen indított támadó fellépés révén lekötöni Egyiptomban az angolokat, és arra kényszeríteni őket, hogy ne csupán jelentős számú indiai hadosztályt hagyjanak ott, melyeket előtte a Nyugati frontra akartak küldeni, hanem ezzel egyidejűleg elérni azt is, hogy ne állíthassanak össze olyan alakulatokat, amelyek partra szállnának majd a Dardanelláknál.” In: Djemal, *Erinnerungen* (1922), 143. A Szezi-csatornán át haladó hajóforgalom megbénítását csak másodlagos célként vették számításba: vö. Djemal, *Erinnerungen* (1922), 143 skk. és 152 skk.; Liman v. Sanders (1920), 58; továbbá R. Förster, *Um den Suezkanal*, Leipzig 1916 (változatlan utánnyomásban az alábbi címen: *Der Suezkanal im Jahre 1915*, Bremen 2010.); a továbbiakban Förster, *Um den Suezkanal* (1916), 3 skk. Számos további adalékkal l. még Erickson, *Ordered to Die* (2001), 68 skk. és Reichmann (2009), 177 skk. – Dzsemal pasa hivatalosan 1914. november 18-án kapta meg kinevezését, és – egyes kutatók szerint – 21-én utazott el törzsével együtt Isztambulból Damaszuszbába, hogy átvegye az Egyiptom elleni támadásra készülő Negyedik Oszmán Hadsereg főparancsnokságát. December 6-án érkezett meg új főhadiszállására: l. Erickson, *Palestine* (2016), 20. és 21. Más adatsor közléseivel, egy valószínűbbnek tűnő dátumra, december 4. napjára téve Dzsemal pasa Sztambulból való elutazását l. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 112.

³⁹ Inkább csak utalások és célzások formájában l. ehhez Djemal, *Erinnerungen* (1922), 144 sk.

⁴⁰ Így Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 112; vö. Djemal, *Erinnerungen* (1922), 146 skk.

⁴¹ Részletesebben l. ehhez Djemal, *Erinnerungen* (1922), 152 skk.; vö. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 112 sk. – A Dzsemal pasa által irányított előkészületek során elért látványos eredmények részben látszateredmények voltak. A hiányosságok sora, mint látni fogjuk, később megbosszulta magát.

⁴² Így Grothe, *Die Türken und ihre Gegner; kriegsgeographische Betrachtungen* (1915), 10. Az Akaba elleni tüzérségi támadást egy 1897-ben épült brit könnyűcirkáló, az Eclipse-osztályú HMS *Minerva* hajtotta végre. Így Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 71. Néhány nap múlva, 1914. november 7-én az angolok ismét megkísérelték, hogy partra szálljanak Akaba térségében. Azonban ezt a partraszállási kísérletet is visszaverték a török csendőrségnek (*Jandarma*) a térségben élő beduin törzsek törökbarát harcosaival egyesült osztagai: Grothe, *Die Türken und ihre Gegner; kriegsgeographische Betrachtungen* (1915), 10.

⁴³ Az Oszmán Birodalom hadbalépését megelőzően a haditengerészeti miniszter posztját betöltő Dzsemal pasa még az ún. júliusi válság idején is a francia–angol-orientáció hívének vallotta magát. A németek is így tartották számon: vö. Liman v. Sanders (1920), 46. 1914 júliusában Dzsemal még Párizsba is elutazott, hogy létrehozza a francia szövetséget. Ajánlatát azonban elutasították: l. Djemal, *Erinnerungen* (1922), 102–113; küln. 109 skk., ill. H. *Morgenthau* (Formerly American Ambassador to Turkey), *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City/New York 1919, 100. Szélesebb összefüggésben újabban l. még ehhez M. *Aksakal*, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge Military Histories), Cambridge 2008; a továbbiakban Aksakal (2008), 57 skk., ill. 62 skk.; valamint 119 skk.; 153 skk. és passim. Egyebekben az oszmán államot az 1913-as év ősze óta diktatórikus önkénytel irányító ifjútürök vezetésén belüli „triumvirátust” alkotó három pasa” (*Üç Paşalar*) közül a második legerősebb személy, Tálát pasa, a belügyminiszter is kezdetben kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy hadviselő fellé váljon-e az Oszmán Birodalom a Központi hatalmak oldalán.

⁴⁴ Újabban l. ehhez E. *Dolev*, *Allenby's Military Medicine: Life and Death in World War I Palestine*, London–New York 2007; a továbbiakban Dolev, *Life and Death in World War I Palestine* (2007), 18. „The Sinai desert seemed to be a prominent natural obstacle for any aggressor attempting to approach the Suez Canal from the east.”

⁴⁵ Így D. G. *Hogarth*, *Geography of the War Theatre in the Near East*, *The Geographical Journal* XLV,6 (1915), 457–467; 465:

Az angoloktól uralt Egyiptom területére lépő török expedíciós hadtest támadó oszlopai mindkét ofenzíva idején, ahogy a Szezi-csatorna ellen intézett kisebb rajtaütések során is, az Egyiptom és Palesztina között elhelyezkedő Szináj-félsziget északi, illetve középső részén át haladva érték el céljukat. A VIII. oszmán hadtest alakulatai mindkét nagyofenzíva során olyan térségen meneteltek keresztül, amely nyáron kifejezetten alkalmatlan volt a hadviselésre, de a téli időszakban sem volt megfelelő teret egy hadosztálynyi ember tartós mozgására. Nyaranta igen nagyok voltak itt a napi hőingadozások. A perzselő nappali forróságra kellemetlenül hűvösebbé váló éjszakai órák következtek. Egy hidegebb téli éjszaka során pedig akár mínusz 5–10 Celsius fokig is süllyedt a hőmérő higanyszála. Még nagyobb megpróbáltatást jelentett a sivatagban folytatott küzdelem mindkét fél katonáinak a nyári forróság idején. Ez alól csak a beduinok képeztek kivételt, akik már sok emberöltő óta a Szináj-félszigeten, illetve az annak részét képező Keleti-sivatagban éltek.

A Vörös-tengerbe nyúló Szináj-félsziget háromszöghöz hasonlít, amely egyik csúcsával lefelé mutat.⁴⁶ Északi határát a Földközi-tenger alkotja, nyugaton és keleten a Vörös-tenger két öble, Szezi- és az Akabai-öböl határolja. A Nílus deltájának termékeny vidékétől a Szezi-csatorna vonala, majd az

attól nyugatra eső keskeny homoksáv, a Keleti-sivatag választja el.

A kerekítve 61 000 km² kiterjedésű félsziget északi harmada jobbára sík vagy dombos vidék. Ez utóbbit az esetenként akár 80 méter magasságot is elérő, ún. vándorló dűnéket⁴⁷ kialakító futóhomok borítja. A térség más részeit kiszáradt folyómedrek és mély sivatagi vízmások, arab nevükön vádik szelik át. A félsziget középső és déli része többnyire magas, olykor kétezer méter magasságot is meghaladó hegyekkel szabdalta kősvatag. Utóbbiban a nyári forróság idején is megmarad az akkora már igencsak gyér növényzet.

A Szináj-félsziget klímája száraz, csapadék – eső formájában – csak a téli időszakban esik. Ilyenkor rövid időre kizöldül, igénytelenebb növények sorával telik meg a sivatag. A karavánutak mentén található kisszámú ciszternát, vagy csekély vízhozamú és többnyire sós,⁴⁸ egymástól távol eső kutat leszámítva a Szináj északi és középső része vizet csak elvétve kínál, kopár vidék.⁴⁹ Emberi letelepedésre alkalmas hely csak az oázisokban van. Részben ezekben, részben pedig a félsziget állandó vegetációval bíró térségei között vándorolva egészen a Holt-tenger déli partjaiig, a mainál jóval nagyobb számban, tevétenyésztő⁵⁰ nomád beduinok éltek.⁵¹

A félsziget déli harmada az északi és a középső résztől markánsan eltérő természetföldrajzi adottsá-

„[...] the north Sinaitic desert has never saved Egypt from attack [...]”

⁴⁶ A Szezi-csatorna keleti előterét képező Szináj-félsziget gazdasági jelentőségének, és ehhez kapcsolódva: a térség természeti adottságainak, közlekedési kapcsolatainak és népességi viszonyainak részletes leírását adja Fr. *Grobba*, Die Wirtschaftliche Bedeutung der Sinai-Halbinsel. In: Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, Bd. 1, Berlin-Tempelhof 1921, 65–92; 68 sk.; küln. 68 skk., ill. 66 (Térkép); vö. ehhez Grothe, Die Türken und ihre Gegner; kriegsgeographische Betrachtungen (1915), 10–20; küln. 12 skk.; kitérve az 1914. november 1-je és 1915. február 2. között történt hadi eseményekre is (I.: *Sie Sinaihalbinsel und ihre Nachbarschaften*; Telegraphische Meldungen über die Kriegseereignisse). A Szináj-félsziget természet- és katonaföldrajzi adottságaihoz, valamint a három jól elkülöníthető térségre osztható csatorna rövid leírásához I. Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 13–15; H. S. Gullett, The Official History of Australia in the War of 1914–1918. Vol. VII: The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914–1918, Sydney 1923; a továbbiakban Gullett, Sinai and Palestine, 1914–1918 (1923), küln. 42 skk., ill. 47 sk. (*Sinai [Peninsula]*) és 838 (Index: s.v. *Suez Canal*); továbbá MacMunn-Falls, Military Operations Egypt & Palestine (1928), 23 sk. Mindehhez újabban I. még Erickson, Ordered to Die (2001), 69. és uő. = E. J. Erickson, Palestine (2016), 29.

⁴⁷ A dűnék vándorolnak. A futóhomokból álló dombokat ugyanis gyakorta átrendezi, és egyúttal a nagy karavánok nyomait is hamar befújja a sivatagi szél: vö. Kreß v. Kressenstein, Sinaifront

(1921), 4., ill. Fr. *Grobba*, Die Wirtschaftliche Bedeutung der Sinai-Halbinsel. In: Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, Bd. 1, Berlin-Tempelhof 1921, 65–92; 68.

⁴⁸ Így Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 14. Források csak a hegyekben vannak (uo.).

⁴⁹ „Die charakteristische Eigenschaft der Wüstengebiete ist ihre Wasserarmut.” Így Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 13. A Szináj-félszigeten belül vannak olyan régiók is, ahol éveken át nem esik az eső (uo.). Vö. még ehhez D. G. Hogarth, Geography of the War Theatre in the Near East, The Geographical Journal XLV,6 (1915), 457–467; 465: „[...] sandy desert without any water”.

⁵⁰ L. ehhez Fr. *Grobba*, Die Wirtschaftliche Bedeutung der Sinai-Halbinsel. In: Zwischen Kaukasus und Sinai. – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, Bd. 1, Berlin-Tempelhof 1921, 65–92; 81 sk.

⁵¹ Ez utóbbiakhoz röviden I. Gullett, Sinai and Palestine, 1914–1918 (1923), 804 (Index: s.v. *Bedouins*). Vö. még Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 15. – A Szináj-félszigeten élő, és számos törzsre oszló beduinok számát az I. világháború kitörését megelőző időszakban 25 000 főre becsülték. Így Fr. *Grobba*, Die Wirtschaftliche Bedeutung der Sinai-Halbinsel. In: Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, Bd. 1, Berlin-Tempelhof 1921, 65–92; 69 sk., ill. 72 sk.

gokkal rendelkezik. A Szináj déli harmadának sokszor 2000 métert is meghaladó csúcsokat mutató hegyei között éves átlagban 150–200 mm csapadék is hullik, lehetővé téve a vádikban és a hegyek lejtőin a kecske- és a juhtenyésztést, sőt szarvasmarha tartást is. A Szináj-félszigetnek ez a régiója azonban kívül esik tárgyunk körén. Az 1915–1916-ös év során ugyanis itt nem folytak említésre méltó hadműveletek.

A Szezei-csatorna ellen intézett első támadás: 1915. január 26–február 4.

Az északkelet-egyiptomi brit pozíciók ellen tervezett első támadást, mint említettük, egyfajta rajtaütésnek szánták. A Szezei-csatorna vonaláig történő gyors és meglepetésszerű előrenyomulással a berlini és az isztambuli hadvezetés a csatornán át folyó antant hajózást akarta hosszabb időre megbénítani.

A hatékony hadviselést megnehezítette az a körülmény, hogy a támadásra összevont oszmán csapatok élelmszer-, lőszer- és takarmányszükségletét biztosító vasútvonal utolsó állomása, Szebasztia–Náblusz⁵² 450 kilométerre esett a Szezei-csatornától. A minden évszakban járható, kiépített utak hiánya miatt az oszmán hadvezetés nagy kapacitású elosztó bázist létesített a Szináj északkeleti határához közel eső, ivóvízben bővelkedő Beér-Sevában.⁵³ Idáig tevékaravánokkal juttatták el a csapatoknak szánt készleteket. Beér-Seva után már csak nehezen járható, szűk áteresztőképességű karavánutak vezettek a Szezei-csatorna felé.⁵⁴

Ez megnehezítette a Szináj-félszigeten való előrehaladást, majd a Csatorna vonalánál harcoló csapatok ellátását. Az útjukba eső kopár és vízben szegény térségen át ezért megfelelő szállítási rendszert

kellett kialakítani.⁵⁵ Másfelől a Szezei-csatorna vonalának elérését jelentős mértékben megkönnyítette az a körülmény, hogy az angolok még az ősz folyamán kiűrtették a Szináj-félszigetet. A *Bikánéri Tervés Hadtestet* (*Bikaner Camel Corps*) is kivonták ebből a térségből, majd a Csatorna nyugati partjai mentén koncentrálták, amely az akkori (később módosított) felfogás szerint „Egyiptom védelmének tényleges keleti határvonala” volt.⁵⁶

A Szináj-félszigeten legkésőbb november közepétől már nem voltak brit csapatok. Átmenetileg azonban a Szezei-csatornától nyugatra eső térség védelme is meggyengült. 1914 augusztusától ugyanis fokozatosan kivonták Egyiptomból és a franciaországi hadszíntérre vezényelték át az itt állomásozó angol helyőrségi alakulatokat. Az oszmán offenzíva megindításához ez lett volna a leginkább alkalmas pillanat. Az Egyiptomból távozó angol helyőrségi alakulatok helyébe azonban hamarosan ausztrál és új-zélandi, majd brit-indiai erők érkeztek.⁵⁷ Összesített létszámuk az 1915. év januárjára elérte a hatvanenezer főt.⁵⁸

Az oszmán titkosszolgálat csak részben értesült erről. Így erősen alábecsülte a Csatorna védelmére felsorakozott brit-indiai erők létszámát. A Kairónak végül rendelkezésre álló közel 100 000 ember helyett mindössze 20 000 katonával számoltak a törökök.⁵⁹

Súlyos hiba volt az is, hogy bár a támadók sikerének egyik legfőbb záloga a gyorsaságban rejlett,⁶⁰ a Szezei-csatorna irányába induló török-arab expedíciós hadtest feltöltésének előkészületei csak lassan haladtak. Kevés volt a hadianyag, és még kevesebb volt a harcra vethető ember. Ezért – és részben propagandisztikus okokból⁶¹ – a Negyedik Oszmán Hadsereg feltöltésére nagy számban hívtak be a Szíriai vilájet területén élő arabokat.

⁵² A Hedzsász-vasút egyik leágazásának, közelebből a dél-galileai Jezreél-völgyben kiépített szárnyvonalának két, egymástól 1,5–1,5 kilométerre elhelyezkedő állomása.

⁵³ Beér-Sevától délre két további elosztó állomást is kialakítottak: Audzsa-el Hafir határmenti és Maán határközeli oázisaiban. Vö. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 215.

⁵⁴ Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 114.

⁵⁵ Kreß v. Kressenstein, *Suezkanal* (1938), 46–60; 65 sk. Hivatkozik rá legutóbb Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 115.

⁵⁶ Így MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 24: „the obvious line of actual defence of the eastern frontier of Egypt is the Suez Canal.”

⁵⁷ Még az 1914-es év őszi hónapjaiban. – L. ehhez MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 22. és A. Bruce, *The Last Crusade: The Palestine Campaign in the First*

World War, London 2002; a továbbiakban Bruce, *The Last Crusade* (2002), 15 sk., ill. Rogan (2015), 70 sk.

⁵⁸ Így Erickson, *Palestine* (2016), 24. Egy korábbi munka 70 000 embert említ: Bruce, *The Last Crusade* (2002), 15. Ezen belül, 1914 decemberének elejéig, 30 000 ausztrál és új-zélandi katona érkezett Alexandriába, hogy velük pótolják az Egyiptomból kivont angol alakulatokat: Rogan (2015), 90.

⁵⁹ Így Uyar–Erickson (2009), 250.

⁶⁰ Így gondolta ezt a Szezei-csatorna ellen intézett támadás legfőbb szervezője és irányítója, Dzsemal pasa is. – Tömör és jó összegzésben újabban l. ehhez Rogan (2015), 46. és küln. 100: „Cemal accepted the commission with alacrity and promised to set off within the week.”; vö. 418 (= a 100. o. 4. sz. jegyzete; hivatkozással erre: Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913–1919* /London: Hutchinson, n.d./, 137–138. = Djemal, *Erinnerungen* /1922/, 143 sk.).

⁶¹ Így Rogan (2015), 116; vö. még Djemal, *Erinnerungen* 145.

A támadó erők harcértéke

1914 decemberében az oszmán hadsereg zömét a jelentős erőket igénylő Kaukázusi frontra, valamint Isztambul és a tengerszorosok védelmére kellett koncentrálni.⁶² A Közel-Keletre már nemigen jutott török katona. A Negyedik Oszmán Hadsereg új parancsnoka, Dzsemal pasa ezért sem tehetett mást, mint azt, hogy tömegesen vonultassa be a Szíriai vilajet területén élő arabokat.

Ez súlyos következményekkel járó lépés volt. Az oszmán haderő magvát mindig is a török népelem alkotta.⁶³ A rosszul kiképzett és a parancsoknak csak vonakodva engedelmeskedő arab egységek harcértéke a zömmel vagy egészében anatóliai török katonákból álló alakulatokétól mindig is elmaradt. Így volt ez 1914 késő őszén Mezopotámiában is. A harcolni már kezdetben sem igen akaró szíriai arabokból felállított reguláris egységek magas számaránya a támadó erőkhöz belül a Szezei-csatornánál is hamarosan komoly gondokat okozott.

A támadásra kijelölt expedíciós hadtestet Dzsemal (valós katonai értékkel csak ritkán bíró) irreguláris csapatokkal erősítette meg. Ez utóbbiakat a helyi beduinokból, drúzokból és cserkeszekből, valamint a Szíriai kormányzóság területére bevándorolt más etnikumok tagjaiból állították össze.⁶⁴ Közülük csak a cserkeszek akartak és tudtak is harcolni; valójában csak ők voltak lojálisak az oszmán hatalomhoz.⁶⁵ A többieket – mint később megannyi példán át látni fogjuk – kevés kivétellel megvásárolták.

Az irreguláris csapatokban szolgáló beduinokat ezzel együtt jobban megérintette a (fegyveres) dzsihád szelleme, mint a sorozott katonákból álló arab egységek tagjait. A „szent háború” eszméje kezdetben sokakra őszintén hatott.

A dzsihádra való felszólítást követve 1914 telén még a közép-anatóliai Konyából is érkeztek Szíriába az Egyiptomot megszállva tartó angolok ellen harcolni kész önkéntes alakulatok: az I. világháború küzdelmeiben más frontokon is részt vevő mevlevi rend tagjai, az ún. kerengő dervisek.⁶⁶

A támadást terve és a támadást megelőző logisztikai előkészületek

A Szezei-csatorna irányába indított első támadásra 1915 január–februárjában került sor, azt követően, hogy az oszmán hadsereg egységei még az 1914. év decemberében megszállták a közös államhatártól nyugatra, attól kb. 60 kilométer távolságra fekvő El-Arist.⁶⁷ A török–német haditerv szerint két kisebb különítménynek a szárnyakon kellett támadnia: az első az északi szektor a tengertől távolabb eső részén,⁶⁸ El Kantara városa felé nyomult előre, a második pedig a déli szektorban haladt Szezei irányába. A fő erőkhöz Iszmáilija térségében kellett elérniük a csatornát, majd kierőszoakolni a kvázi folyami átkelést, és hídfőt létrehozniuk a nyugati parton.⁶⁹ Az északon és délen támadó két hadoszlop elterelő célú támadást hajtott végre. Akciójuk a csatornát védő brit–indiai csapatok erejének megosztására szolgált.

A vállalkozás sikeréhez mindenekelőtt kellő mennyiségű víz,⁷⁰ élelem és lőszer kellett. Hogy

⁶² Rogan (2015), 115.

⁶³ Vö. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), XV sq (*Preface*): „[...] the essence of the army was Turkish.”

⁶⁴ Így Rogan (2015), 115; vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70.

⁶⁵ A szülőföldjük elvesztése után a Kaukázusból az Oszmán Birodalomba, leginkább Közép- és Dél-Anatóliába áttelepített cserkesz népek tagjai mindvégig lojálisak maradtak a szultánhoz, ill. a török hatalomhoz: vö. St. J. Shaw – E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge 2002 (1977), 115 skk; 179; 353; R. Gingeras, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908–1922*, Oxford (2016), 20; 117; 147 sk; 160. stb; továbbá uő. (= Ryan Gyngeras), *Notorious Subjects, Invisible Citizens: North Caucasian Resistance to the Turkish National Movement in Northwestern Anatolia, 1919–23*, *International Journal of Middle East Studies* 40,1 (2008), 89–108. Ezzel együtt az Oszmán Birodalomban szolgáló német tisztek katonaként a cserkeszeket sem sokra becsülték: vö. Reichmann (2009), 403.

⁶⁶ Vö. Djemal, *Erinnerungen* (1922), 146: „Bataillons der freiwilligen Mewlews.” – A mevlevi zászlóalj 1914. november 21-én hagyta el Palesztina irányába Konyát: így Erickson, *Palestine* (2016), 21.

⁶⁷ Vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 22.

⁶⁸ A tenger mentén húzódó hagyományos karavánutat, a Gázától El-Arisson és Katián át Kantaráig vezető ún. „Hódítók útvonalát” azért nem vették igénybe a hadművelet tervezői, mert attól tartottak, hogy az expedíciós erő itt haladó alakulatai védtelenül ki lennének szolgáltatva a brit flotta lövegeinek. (A part közeli tengerszakasz sekély mélysége miatt ez később megalapozatlan fellellemnek bizonyult. De többnyire hatástalanul robbantak volna fel a hajókról kilőtt, majd a puha sivatagi homokba mélyen befürödő a gránátok.) Azonkívül az angolok leginkább ebből az irányból számítottak támadásra. Így Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 115.

⁶⁹ Djemal, *Erinnerungen* 154 skk. és Kreß v. Kressenstein, *Sinai-front* (1921), 15; vö. Liman v. Sanders (1920), 58 sk. Újabbban l. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 69 sk. és uő. (= E. J. Erickson), *Palestine* (2016), 29 sk. és 34 skk., ill. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 115 sk.

⁷⁰ Részletesebben l. ehhez P. Range, *Die Wasserschließungsarbeiten an der Palästinafront in den Jahren 1915–1918*. In: *Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer*, Bd. 1, Berlin 1921, 93–105; 93 skk.

felvonulásuk közben mindehhez biztonságosan hozzájuthassanak a csapatok, átlag huszonöt kilométerenként raktárakat, illetve elosztó pontokat létesítettek.⁷¹ Másrészt a forrásokkal, kutakkal és ciszternákkal is bíró középső utat választották.⁷² Elengedhetetlen volt az is, hogy a tűzértség és a pontonhidak biztonságosan kelhessenek át a Szináj-félszigetet borító ún. Keleti-sivatagon.⁷³ Dzsemal pasa és vezérkarának török és német tisztjei azonban csak nagy nehezen tudták biztosítani az ehhez szükséges állati vonóerőt.⁷⁴

A támadók már ekkor számoltak a rendelkezésükre álló légi kötelékek bevetésével is. Főerőiket 20 fontos (9,1 kilogrammos) bombákkal felszerelt német harci repülőgépek is támogatták. Kis súlyuk miatt ezek a bombák többnyire nem voltak hatékonyak a csapatok ellen. Robbanásuk erejéből sokat elvett, ha homokba csapódtak.⁷⁵

Az indulás.

Menetelés a sivatagon át a Csatorna felé

⁷¹ Rogan (2015), 118.

⁷² Vö. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 116.

⁷³ Így MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 23.

⁷⁴ A megfelelő számú igásállat (bivaly, öszvér, szamár és ló, de különösen a tevék) beszerzése kezdettől fogva komoly gondot okozott. A Szezi-csatorna irányába támadó expedíciós hadsereg elvben 30 000 tevé igényelt. Ám ennyi tevé még Dzsemal pasa energikus fellépésének köszönhetően sem tudtak beszerezni. Ahányra szert tehettek, azt is csak horribilis összegért vásárolhatták meg Szíria-Palesztina és részben Északnyugat-Arábia területén. Egy teherhordó tevére, amelyhez rendszerint csak tíz török aranyfontért juthattak hozzá, 120 kilogramm terhet lehetett felpakolni: vö. Neulen (2002³), 64. és Rogan (2015), 118., ill. Fr. Grobba, *Die Wirtschaftliche Bedeutung der Sinai-Halbinsel*. In: *Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer*, Bd. 1, Berlin-Tempelhof 1921, 65–92; 81. Ettől eltérő adatot közöl Grothe, *Die Türken und ihre Gegner; kriegsgeographische Betrachtungen* (1915), 13., ahol ezt olvashatjuk: „Ein Kamel vermag, da ein Liter Wasser, die Tagesration eines Soldaten, 1000 g wiegt, 300–400 Liter Wasser zu tragen; dies je nach der Schwere des Behälters.” Azaz: „Egy tevé a tartály súlyától függően 300–400 liter vizet képes cipelni, amiből 1000 gramm [sic!] egy katona napi fejadagja.” Megjegyezném, hogy ekkora súly még a kétpúpú tevé, az Oszmán Birodalom arab tartományaiban csak kevésbé elterjedt ún. baktriai tevé esetében is túlzásnak látszik. Ennek hordképessége egy kifejezett példány esetében is csak 170–270 kilogramm közé tehető. Az egy-púpú tevé (dromedár) hasonló képességgel rendelkezik: hosszabb táv megtétele esetén átlagosan 130 kilogrammnyi súlyt hordoz, de szükség esetén 150–250 kilogramm terhet is elvisz. Ezzel együtt egy közel korabeli lexikon-szócikkben ezt olvashatjuk: „(The camel) is gradually accustomed to bear increasing loads. These vary in weight from 500 to 1000 lb, according to the variety of camel employed.” (Ez 250-től 500 kilogrammig terjedő rakományt jelentene!) In: *Encyclopaedia Britannica*; Eleventh Edition; Vol. V: Calhoun [John Caldwell] to Chatelaine, Cambridge, England: at the University Press, 1910; 102–103; s.v. *Camel*; 103. Online hozzáférhetőségben is:

A támadásra kijelölt expedíciós hadtest első alakulatai 1915. január 14-éről 15-re virradó éjszaka indultak meg a Szezi-csatorna irányába.⁷⁶ A Palesztina déli határán fekvő Birüssebi, ismertebb mai néven Beér-Seva⁷⁷ körzetében gyülekező török–szír–arab csapatok miután a menetparancsot megkapták, hét–tíz napos sivatagi menetben hatoltak át a félszigeten.⁷⁸

A Palesztina déli határai előtt húzódó összpontosítási körzetekből meginduló VIII. hadtest egységei a Náblusztól északnyugatra fekvő vasúti állomástól, Szilehtől⁷⁹ számítva majdnem 450 kilométeres gyalogmenetet tudtak maguk mögött, mire elérték a Szezi-csatornát.

Az emberek csak minimális, egy kilogrammot meg nem haladó mennyiségű élelmiszert (készsültet, datolyát és olívbogyót), valamint a napi szükségletre szánt ivóvizet vitték magukkal.⁸⁰ Minden mást, így a vízkészlet mellett a gyalogsági és a

https://archive.org/details/Encyclopaediabrit05chis-rich_201303/page/n125/mode/2up. Utolsó hozzáférés: 2022. 06. 25. A megoldás az lehet, hogy Szináj-félszigeti török–arab–német expedíció teherhordó tevéit nem lehetett 120 kilogramm súlynál jobban megterhelni. Talán azért nem, mert zömmel a félsziget középső részét borító kősvivatagon át haladtak. Az eleve kisebb hordképességű dromedárok pátáira itt jóval nagyobb nyomás nehezedett, mint a homokon.

⁷⁵ Vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 35. o. 1. sz. jegyzet.

⁷⁶ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70. és uő. (= E. J. Erickson), *Palestine* (2016), 29 sk.

⁷⁷ Az arab néven Bir asz-Szabként ismert Beér-Seva hivatalos török megnevezése volt a Birüssebi. A kis sivatagi oázis-várost vízben való gazdagsága miatt választották ki megindulási helyként, ill. fő utánpótlási bázisként a Szezi-csatorna vonala felé induló török expedíciós hadtest számára. Így Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 56. Beér-Seva, ez a régi, ám egészen a XIX. század derekáig szerénynek mondható település egyebekben az oszmán kormányzatnak köszönheti egyfajta várossá válását. A mai Negev-sivatag, ill. az ott élő beduinok ellenőrzésére rendelt adminisztratív központ, a posta- és távíróhivatallal, továbbá katonai barakkokkal is ellátott Beér-Seva-i rendőrállomás kialakításához újabban I. Y. Avci, *The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine* (1860–1914, *Middle Eastern Studies* 45,6, (2009), 969–983; küln. 972 skk; 979 skk.

⁷⁸ Liman v. Sanders (1920), 59 (hét nap); Djemal, *Erinnerungen* (1922), 160 (tíz napon belül). A sivatagon át vezető menet első és második hetének említésével l. még Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70.

⁷⁹ Vö. W. Baumgart (szerk.), Friedrich Freiherr Kreß von Kressenstein, *Bayerischer General und Orientkenner. Lebenserinnerungen, Tagebücher und Berichte 1914–1946.*, Paderborn 2020; a továbbiakban Baumgart, Kreß v. Kressenstein, *Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte* (2020), 333: „[...] bis zum Eisenbahndepot Sile.”

⁸⁰ Újabban l. ehhez Fawaz, *The Middle East in the Great War* (2014), 92. Az élelmiszercsomagon belül kb. 650 grammot tett ki a kétszersült (uo.).

tüzérségi löszert, ahogy a szükséges felszerelést is, Szilehtől a csapatok mögött haladó lovak és bivalyok, de főként tevékaravánok szállították.⁸¹ Többnyire tevék segítségével mozgatták a lövegeket, de tevék vitték a csatornán való átkeléshez előkészített pontonokat, tutajokat és csónakokat is.

A német katonákkal és az osztrák–magyar haderő tagjaival kiegészített török–szír–arab erők így viszonylag gyorsan és gyakorlatilag veszteség nélkül haladtak át a Szezei-csatorna előtt húzódó Ketlet-sivatagon. Ez akkoriban kiemelkedő teljesítménynek számított.

Így ítélték meg ezt a kortársak is. „*Örök időkre [...] kiemelkedő teljesítmény marad*” – írja róla Liman von Sanders.⁸² Von Kreß is nem kis büszkeséggel említi naplójában, hogy január 31-én, amikor már csak 8–10 kilométerre voltak a Csatorna Tuszsumnál húzódó szakaszától, az indulás óta eltelt 18 nap alatt „*az idáig vezetett 12 000 katonából egyetlen embert, egyetlen lovat sem vesztettek, és csak 12 betegük volt.*” A bajor báró úgy véli, hogy „*alkalmasint túlzás nélkül elmondhatja: keresve sem lehet találni ehhez fogható teljesítményt.*”⁸³ Értékelését osztotta az utókor is.⁸⁴

A Szináj-félsziget északi részét borító homok-, illetve középső részén található kősvatagon való átkelés valóban nehéz volt. A vízhiánnyal, a nappali hősséggel és az éjszakák hidegével egyaránt meg

kellett küzdeni. A német vezetés alá helyezett három oszmán hadosztály azonban sikerrel vonult végig ezen a barátságtalan térségen. Azzal együtt, hogy a sivatagi menet során a megfelelő térképek is hiányoztak.⁸⁵

A Szezei-csatornánál. Az átkelés terve és előkészületei

A támadók északon és délen 1915. január 25-én, közepén (Izmáilija térségében) február 2-án érték el az akkor⁸⁶ 164 kilométer hosszan húzódó (három nagy és két kisebb természetes tavon is áthaladó⁸⁷) Szezei-csatorna⁸⁸ vonalát.

Az északi szárnyon (El Kantaránál), a déli szárnyon (El Kubri közelében) intézett támadás – mint fentebb említettük – elterelő hadművelet volt. Az offenzíva súlypontját Izmáilija térségébe koncentrálták.

Az Izmáilijánál mérendő „merész föccsapás”⁸⁹ végrehajtására kijelölt hadoszlop közepén haladt, és a rendelkezésre álló erők zöméből állították össze. (Ez végül 12–13 000 embert jelentett.) A Csatorna két végpontjától, Port Szaídtól 80, Szeztől 84 kilométerre eső Izmáilija térségében támadó hadoszlopnak Tuszsum és Szerapeum települések között kellett átkelnie a Szezei-csatornán, majd hídfőt létrehoznia a nyugati parton.⁹⁰

⁸¹ Hozzávetőlegesen ezer ló, tizenkétezer tevé és közel háromszáz bivaly végezte a nehezebb terhek mozgását. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70. Hasonló nagyságrendben, de pontosnak szánt számadatokkal Djemal, *Erinnerungen* (1922), 156: „*neunhundertachtundsechzig Pferde, zwölftausend Kamele, dreihundertachtundzwanzig Büffel.*” Vö. még Rogan (2015), 118: „*Over 10,000 camels were requisitioned from Syria and Arabia to provide transport between depots.*” Más adat: összességében akár a harmincezeret is elérő számú tevé: így Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 118. Általában említi csak a menetoszlopokhoz beosztott, a szükséges felszerelést szállító tevéket von Kreß. In: „*Tagebuch in Palästina 1915–1916*”/Baumgart, Kreß v. Kressenstein, *Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte* (2020), 333. Ugyancsak eltérő adatokat közöl az expedíció lovainak (850), ökreinek és bivalyainak (328), valamint öszvéreinek (194) számával kapcsolatban Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 118.

⁸² „*Es bleibt [...] für alle Zeiten [...] eine hervorragende Leistung.*” In: Liman v. Sanders (1920), 59; vö. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (2007), 13. – A lövegek és a pontonok a homoksvatagon át való szállításának nehézségeihez l. még Djemal, *Erinnerungen* (1922), 159.

⁸³ Von Kreß naplójának az 1915. január 31-i eseményeket megörökítő bejegyzései között olvashatjuk ezt. In: Baumgart, Kreß v. Kressenstein, *Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte* (2020), 346: „*Nun sind wir 18 Tage unterwegs, haben 12.000 Mann hierher geführt, haben keinen Mann u. kein Pferd verloren u. haben nur 12 Kranke. Eine Leistung, die ihresgleichen sucht, wie ich wohl ohne Übertreibung sagen darf.*”

⁸⁴ Újabbán l. kül. ehhez Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (2007), 13: „*In the waterless Sinai the Ottomans marched three infantry divisions, with pontoons and boats, through the desert [...].*” A lövegek és a pontonok a homoksvatagon át való szállításának nehézségeit már korábbi szerzők is nyomatekkel említették: Djemal, *Erinnerungen* (1922), 159.

⁸⁵ L. küln. Förster, *Um den Suezkanal* (1916), 59 sk. További információkkal és hivatkozásokkal l. még Neulen (2002²), 63 skk.; Erickson, *Ordered to Die* (2001), 69 (skk.); és Reichmann (2009), 177., ill. újabbán E. C. Woodfin, *Camp and Combat on the Sinai and Palestine Front: The Experience of the British Empire Soldier, 1916–18*, Houndmills, Basingstoke, and New York 2012, 13–46 ([Cap.] 2: *The Rotten Wilderness: The Sinai*); küln. 13 sk; 14 skk.

⁸⁶ Az I. világháború óta a Csatornát ismét bővítették. Mai hossza 193,3 km.

⁸⁷ Északról délre haladva a nagyobb tavak a Timszah-tó, valamint a Nagy- és a Kis-Keserű-tó. Mindhárom a Szezei-földszoroson található, és mindhárom a Szezei-csatornához kapcsolódó törendszere része.

⁸⁸ Az 1869 novemberében történt átadást hamarosan (1884-től) követő bővítés után jött létre a Szezei-csatorna vonalvezetésében ez az állapot. Röviden l. ehhez Brockhaus’ *Konversations-Lexikon. Vierzehnte vollständig neubearbeitete Auflage*, Bde I–XVI, J. A. Brockhaus in Leipzig, Berlin u. Wien 1895, Bd. XV, 490 f; s.v. *Suezkanal*.

⁸⁹ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 69: „*a daring coup-de-main seizure of Ismailia*”.

⁹⁰ Tuszsum és a tőle délre eső Szerapeum Szezei-csatorna nyugati partján, a Timszah-tó és a Nagy Keserű-tó között feküdt. –

A hadművelet tervezése során azzal számoltak, hogy több hullámban pótolják majd az erőszakos átkelést végrehajtó főerők veszteségeit. Egy-egy hadosztályt szántak erre a célra, és amennyiben szükséges, egy további hadosztályt szándékoztak küldeni a hídfőben lévő csapatok megerősítésére.⁹¹

A támadási terv készítőinek reményei szerint Iszmáilija elfoglalásával mintegy közepén vágják ketté a csatornát. Az így nyert – köztes – pozíciójukból adódóan azután a támadók megoszthatták volna a *Royal Navy* itt bevetett hajóinak tűzerejét, jelentős mértékben megnehezítve ezzel egy sikeres brit ellentámadást.⁹²

A Szezei-csatorna ellen intézett támadásra felállított török expedíciós hadtest fő erejét a damaszkuszi székhelyű *Negyedik Oszmán Hadsereg* alárendeltségébe tartozó VIII. hadtest képezte, a később még többször említett „küçük” Cemal („Kis Dzsemaal”) pasa, akkor még bej vezénylete alatt.⁹³ A VIII. hadtest vezérkari főnöke előbb egy exponált ifjútörök tiszt, a részben német származású Ali Fuat⁹⁴ volt, majd Friedrich Krefß von Kressenstein

báró, az oszmán hadsereg akkor negyvennégy éves alezredese. Elsősorban von Krefß dolgozta ki a Csatorna vonala ellen intézett támadás terveit.⁹⁵ Rajta kívül talán még egy fél tucat német tiszt vett részt az offenzíva megtervezésében és kivitelezésében.⁹⁶

A Szezei-csatorna ellen induló török–arab expedíciós hadtest hozzávetőlegesen 20 000 katonából állt; a gyalogsági és a tüzérségi alakulatok mellett tevé és lovas osztagokból.⁹⁷ Ez utóbbiak között – mint korábban utaltam rá – a Szináj-félszigetről származó beduinokból, Szíriában élő cserkeszekből, valamint drúzokból, arabokból és kurdokból álló alakulatok is voltak. Ezeknek az etnikumoknak a tagjait azért verbuválták össze, hogy lázadást szítanak az Egyiptomban élő muszlimok körében az angol uralom ellen.⁹⁸

A támadásra eredetileg kijelölt öt hadosztályból (kb. 50 000 ember⁹⁹) végül csak három, nem teljes létszámú hadosztály állt rendelkezésre az ellátási és szállítási nehézségek miatt.¹⁰⁰ A támadó erőket kilenc (valószínűleg 75 milliméteres) tábori üteg és egy (150 milliméteres) taracküteg erősítette.¹⁰¹ A

L. ehhez Krefß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 16. és MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 38 (Térképvázlat). Szerapeumnál később két új-zélandi alegység (két szakasz) is tevékeny részt vállalt a védelemben: így F. Waite, *The New Zealanders at Gallipoli*, Auckland [etc.], 1921; a továbbiakban Waite, *The New Zealanders at Gallipoli* (1921), 49. és 53–55.

⁹¹ A fentiek egészéhez, több korábbi munka összegzésével, röviden I. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 69. és uő. (= E. J. Erickson), *Palestine* (2016), 29–34. Az ezt követő harcok menetéhez, tömör összegzésben, újabban I. Erickson, *Palestine* (2016), 34–37.

⁹² A Szezei-csatorna egy adott szakaszán összpontosított angol hadihajók tüze elengedhetetlen feltétele volt egy sikeres brit ellentámadásnak. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 69.

⁹³ [Mersinli] Mehmed Cemal pasa: I. Erickson, *Palestine* (2016), 29. és 34.

⁹⁴ Ali Fuat, az 1934. évi névtörvény után Ali Fuat Cebesoy; 1882–1968. – Ali Fuat, akinek anyai nagyapja a német származású, ám az iszlám hitre áttért Meh[e]med Ali Pasa volt, 1914. január 15-én lett a VIII. hadtest vezérkari főnöke. Ugyanezen év szeptember 19-én előléptették és más pozícióba került: alezredesként átvette a VIII. hadtest állományába tartozó XXV. gyaloghadosztály irányítását.

⁹⁵ Djemal, *Erinnerungen* (1922), 143; vö. 154. és 162. Újabban I. ehhez Uyar–Erickson (2009), 240. és Erickson, *Palestine* (2016), 18 sk.

⁹⁶ Von Krefß 1914. szeptember 20-án utazott el Isztambulból új állomáshelyére, a szíriai Damaszkuszba, ahol munkájában – egy korábbi közlés szerint – mindössze öt német beosztott tiszt segítette őt. Név szerinti, a szolgálati beosztást és természetesen a rendfokozatot is feltüntető felsorolásban I. ehhez Reichmann (2009), 180. o. 699. sz. jegyzet; további irodalmi hivatkozásokkal. Újabban hét német katonatisztet, illetve polgári tisztviselőt említenek. Valamennyien von Krefßzel együtt érkeztek Damaszkuszba, 1914. szeptember 27-én. Így Erickson, *Palestine* (2016), 18.

⁹⁷ Vö. Krefß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 12 sk. Újabban így Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918* (1968), 121. és uő. (= U. Trumpener), *The Turkish War 1914–18*. In: J. Horne (szerk.), *A Companion to World War I* (Blackwell Companions to World History), Chichester, West Sussex 2010, 97–111 (Part II; Ch. 7); a továbbiakban Trumpener, *Turkish War 1914–18*, 103. és hasonlóképpen Rogan (2015), 115: „20,000 to 25,000”. Egy, a fentiekől csak némiképp eltérő, szintén újabb keletű adatközlés szerint a Szezei-csatorna irányába támadó török–arab erők létszáma kb. 22 000 fő lehetett: I. E. Dolev, *Allenby’s Military Medicine: Life and Death in World War I Palestine*, London–New York 2007; a továbbiakban Dolev, *Life and Death in World War I Palestine* (2007), 19.

– Ennél nagyobb számú élőerővel aligha rendelkezhetek a törökök 1915 januárjában. Ezt mutatja a támadásban részt vevő magasabb egységeket felsorolása is. A damaszkuszi székhelyű *Negyedik Oszmán Hadsereg* alárendeltségébe tartozó VIII. hadtest 1914 augusztusában két gyalogsági hadosztályból állt: a XXV. és a XXVII. hadosztályból. A Szezei-csatorna irányába tervezett előrenyomulás előkészületei során, ugyanezen év novemberének végén, a XXIII. gyaloghadosztályt is ide csoportosították át. (Ekkor érkezett meg Isztambulból a VIII. hadtest új vezérkari főnöke, Krefß von Kressenstein báró, alezredes is: 1914. november 18-án: vö. Erickson, *Ordered to Die* /2001/, 69. és MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* /1928/, 34.) Az oszmán támadó erő megerősítésére hamarosan átvezényelték a X. gyaloghadosztályt is. Ez is részt vett a Szezei-csatorna vonalának elérését célzó hadműveletben.

⁹⁸ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 43. és 69 sk. Vö. még Djemal, *Erinnerungen* (1922), 143. és Rogan (2015), 115. – A fentebb felsorolt etnikumok köréből toborzott valamennyi alakulat a VIII. hadtest kötelékébe tartozott.

⁹⁹ Legutóbb így Rogan (2015), 115.

¹⁰⁰ Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70. és Reichmann (2009), 179; vö. még Neulen (2002³), 64 sk.

¹⁰¹ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70: „eight batteries of field artillery” és Reichmann (2009), 179 sk: „9 Feldartillerie

minimálisan 80, maximálisan 125 méter széles csatornán való átkelés céljából a csapatok pontonokat, tutajokat és csónakokat vittek magukkal.

*Felzárkózás a Csatorna vonalához.
A csapásmérő alakulatok és a parancsnokok*

A Szezei-csatorna irányában támadó oszmán csapatok élén a VIII. hadtest haladt.¹⁰² Fő csapásmérő erejét az alárendeltségébe tartozó, megerősített XXV. hadosztály hozzávetőlegesen 13 000 katonája alkotta.¹⁰³ A hadművelési terv szerint az első lépcsőben támadó XXV. (Damaszkuszi) hadosztály egy tüzérezredből¹⁰⁴ és három gyalogezredből¹⁰⁵ állt. Mivel ezek az ezredek a régebbi oszmán standardnak megfelelően csak két zászlóaljból álltak, ezért hozzá rendelték a XXIII. hadosztály – hasonló erejű – 68. gyalogezredét.¹⁰⁶

A vízi akadályon való átkelés gyakorlatában teljességgel járatlan¹⁰⁷ XXV. hadosztály legénységének zömét helyben toborzott „szír” és arab katonák alkották.¹⁰⁸ (Mint lentebb látni fogjuk, küzdőképességük, de még inkább küzdeni akarásuk messze nem volt megfelelő.) Ennek a magasabb egységnek a közvetlen parancsnokságát – 1914. szeptember 19. óta – a korábban már említett, s közben (vezérkari) alezredessé¹⁰⁹ kinevezett Ali Fuat bej látta el.¹¹⁰

A török–szír–arab támadó erők tényleges, a hadművelet egyes fázisait is koordináló parancsnoka a VIII. hadtest vezérkari főnöke volt: Kreß von Kressenstein báró, alezredes (a támadás idején ezredes, később tüzérségi tábornok).¹¹¹ Már ennek a „vakmerő rajtaütésnek”¹¹² a során is bebizonyosodott, hogy a következő években még inkább felelősségteljes feladatok sorát ellátó von Kreß nemcsak hadművelési tervezőként, de katonai vezetőként is kiemelkedő képességekkel rendelkezik.¹¹³ Ha kellett, a csapatok élén haladt, és előre ment akár az ellenség tüzeiben is.¹¹⁴ Sok más mellett a báró arról is gondoskodott, hogy beteg vagy sebesült katonái megfelelő ellátásban részesüljenek az egy ideig önmaga ellátására utalt török expedíciós hadtest keretein belül.¹¹⁵

Az oszmán harctéri parancsnokok, illetve von Kreß bej mellett német tiszték is részt vettek a harcoló török–szír–arab alakulatok tényleges irányításában. Két német gyalogsági tiszt, Welchs őrnagy és Fischer százados a harci cselekmények során ténylegesen is átvették egy-egy oszmán gyalogezred irányítását. A németek ezt vagy a harcban álló alakulatokat vezető török tiszték beleegezésével tették, akik önként átengedték nekik ezredük irányítását, vagy a török tiszték „távollétében” vették át a parancsnoki jogkör gyakorlását. Legalábbis így áll az akkor már ezredesi rendfokozattal bíró Kreß von

Batterien und einer 15 cm Haubitzbatterie” (további irodalmi hivatkozásokkal). Vö. még Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 12., ill. Erickson, Palestine (2016), 30.

¹⁰² Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70. és uő. (= E. J. Erickson), Palestine (2016), 29 sk.

¹⁰³ Erickson, Palestine (2016), 30. További adatokkal, ám ettől némiképp eltérően l. még uő. (= E. J. Erickson), *Ordered to Die* (2001), 70.

¹⁰⁴ A damaszkuszi székhelyű VIII. hadtest alárendeltségébe tartozó XXV. hadosztály 25. számú tüzérezrede. L. ehhez Erickson, Palestine (20016.), 30.

¹⁰⁵ A 73., a 74. és a 75. gyalogsági ezredből: l. Erickson, Palestine (20016.), 30.

¹⁰⁶ Így Erickson, Palestine (20016.), 30.

¹⁰⁷ Így Uyar–Erickson (2009), 250: „*The vanguard 25th (Damas-cus) Division [...] was totally untrained in water-crossing operations [...]*”

¹⁰⁸ Így Djemal, *Erinnerungen* (1922), 159.

¹⁰⁹ Az oszmán hadseregben 1826 után létrehozott rendfokozat: *binbaşı*. (A modern kori török hadseregben, annak 1934. évi átszervezését követően, az őrnagyi csillag birtokosát nevezik így.) Egy újabban megjelent monografikus feldolgozásban előbb vezérkari ezredesként jelölik Ali Fuat akkori beosztását („Staff Colonel”), majd – most már helyesen – alezredesként („Lieutenant Colonel”): Erickson, Palestine (2016), 30. és 35.

¹¹⁰ Vö. Djemal, *Erinnerungen* (1922), 153.

¹¹¹ Újabban így Tumpener, *The Turkish War 1914–18* (2010), 103. „*The whole operation, micro-managed by a Bavarian staff officer, Lieutenant Colonel Friedrich Baron Kress von Kressenstein [...]*” Az 1915 januárjának első dekádjában bekövetkezett

előléptetéshez l. von Kreß naplójának vonatkozó részletét az aznapi bejegyzés végén: „*Mittwoch 6. Januar 1915/ [...] Soebern erhalte ich vom großen Djemal ein Glückwunschschtelegramm zu meiner Beförderung zum türkischen Oberst.*” Azaz: „*Épp most kaptam meg a nagy Dzsemal [ti. egy hasonló nevű, ugyancsak a Negyedik Oszmán Hadseregben szolgáló török törzstisztől való megkülönböztetés végett „nagyagnak” nevezett Dzsemal pasa] táviratát, amelyben az oszmán hadsereg ezredesévé történt előléptetésemhez gratulál.*” In: Baumgart, Kreß v. Kressenstein, *Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte* (2020), 333. (A „Kis Dzsemal”, mint fentebb említettem, a VIII. hadtest parancsnoka volt.) – Kreß von Kressenstein báró (teljes nevén Friedrich Siegmund Georg *Freiherr* Kreß von Kressenstein) már ezredesként, ténylegesen csak 1915 februárjának elején vette át a Szezei-csatorna ellen indított török–német hadműveletek irányítását: vö. Liman v. Sanders (1920), 141.

¹¹² Újabban így Dolev, *Life and Death in World War I Palestine* (2007), 19: „[...] *daring raid.*”

¹¹³ Újabban l. ehhez Dolev, *Life and Death in World War I Palestine* (2007), 19: „*The raid was the result of careful planning and meticulous preparation [...]. Kress von Kressenstein, the mastermind behind the daring raid, was a unique commander who cared for his soldiers at all times.*” (A kiemelés tőlem – Sz. G.)

¹¹⁴ L. pl. Baumgart, Kreß v. Kressenstein, *Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte* (2020), 346 (Sonntag, 31. Januar 1915); vö. még 347. (Dienstag, 2. Februar 1915) és 347 sk (Mittwoch, 3. Februar 1915).

¹¹⁵ Így Dolev, *Life and Death in World War I Palestine* (2007), 19.

Kressenstein 1915. február 21-i keltezésű bizalmas jelentésében, amelyet az isztambuli székhelyű német katonai misszió vezetőjéhez intézett, beszámolv a Szezi-csatorna ellen intézett támadás eseményeiről.¹¹⁶

Úgy tűnik, szükség volt arra, hogy adott esetben ténylegesen is német tisztek vegyék át a támadás élén haladó oszmán ezredek parancsnokságát. Kritikus helyzetben ugyanis a török – és arab – parancsnokok gyakorta alkalmatlannak bizonyultak a harc vezetésére. Mindez kellemetlen meglepetésként érte a Szezi-csatorna ellen intézett török támadásban részt vett német tiszteket, akik utóbb ebben látták a támadás kudarcának legfőbb okát.¹¹⁷ A másik ok az volt, hogy a reguláris arab alakulatok, de a főként beduinokból és más arab önkéntesekből álló irreguláris egységek nem tudtak helyt állni a – vártnál keményebbnek bizonyuló – küzdelem során.¹¹⁸

*A Csatornán való erőszakos átkelés nehézségei.
Az arab reguláris és irreguláris alakulatok magatartása a harcban*

A Földközi-tengert és a Vörös-tengert északon Port Szaíd délen pedig Szezi között összekötő mesterséges víziúton, a Szezi-csatornán való erőszakos átkelés egy jól felszerelt expedíciós hadseregnek nem jelentett volna komolyabb nehézséget. Azzal együtt sem, hogy a védők mind a Csatorna vizén, mind a Csatorna nyugati partjai mentén végighúzóódó vasútvonalon gyorsan a veszélyeztetett pontokra szállíthatták erőiket.

A Szezi-csatorna irányába támadó török expedíciós hadtest ereje és felszereltsége azonban sok

kívánnivalót hagyott hátra. Egyik legnagyobb gyengesége az volt, hogy kötelékében számos arab katonára szolgált. Reguláris arab egységekből került ki a XXV. hadtest szinte teljes állománya, ahogy a szállító osztagok állománya is.¹¹⁹ A más magasabb egységek¹²⁰ önkénteseivel megerősített XXV. hadtesthez rendelt irreguláris alakulatokban is hozzávetőlegesen 1500 arab szolgálhatott.¹²¹ Ekkor még valamennyien hittek vállalkozásuk sikerében. A Csatorna vonalát őrző brit–indiai alakulatokkal szemben azonban csak csekély harcértékkel bírtak.

A Szináj-félszigetről kikerült beduin önkéntesek többsége például már az Iszmáilja térségében kibontakozott összecsapás előtti napon kereket oldott. Csak néhány száz ember maradt parancsnokával.¹²² Ám, mint lentebb látni fogjuk, ezek küzdőképességében sem volt sok köszönet.

A reguláris arab egységek állománya is jóval rosszabb teljesítményt nyújtott a török katonák harci teljesítményél. A Szezi-csatorna ellen intézett támadás tényleges vezetője, báró Kreß von Kressenstein bej, ezredes későbbi értékelése szerint hiba volt egy arab katonából álló hadosztályra bízni a csatornán való átkelés végrehajtását.¹²³ A megfelelő kiképzés nélkül bevetett és fegyelmetlen arab katonák – így von Kreß – arra sem voltak képesek, hogy erőszakos átkelést hajtsanak végre egy száz méter széles vízi akadályon. De a harc későbbi szakaszában is megbízhatatlannak bizonyultak: tömegével, esetenként zárt alakulatokban dezertáltak vagy adták meg maguk.¹²⁴

Az oszmán hadseregben szolgáló német tisztek már ekkor, ahogy később is, többnyire megvetéssel,

¹¹⁶ KA München [Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, Abteilung IV Kriegsarchiv], MKr. [Manuskript] 1782/2, Beilagen 5-7. etc. Idézi: Reichmann (2009), 180. o. 699. sz. jegyzet.

¹¹⁷ Így Reichmann (2009), 181.

¹¹⁸ A beduinoknak, mint katonáknak, már korábban is meglehetősen rossz híre volt. A németek szerint a Szináj-félszigeten végrehajtott harci vállalkozások során legfeljebb csak – a vidéket jól ismerő – vezetőként lehetett használni őket. Így Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 15: „Als Soldaten und Kundschafter sind die Beduinen unbrauchbar; als Führer haben sie uns glänzende Dienste erwiesen.”

¹¹⁹ Így Djemal, Erinnerungen (1922), 159.

¹²⁰ A XXIII. és a XXVII. gyaloghadosztály: Erickson, Ordered to Die (2001), 70. Erickson egy későbbi munkájában már csak a XXIII. hadosztálytól kapott erősítést említi: Palestine (2016), 30.

¹²¹ Így Erickson, Ordered to Die (2001), 70.

¹²² L. ehhez a vállalkozást vezető von Kreß az isztambuli német katonai misszió vezetőjéhez intézett bizalmas jelentését: *Vertraulicher Bericht des Obersten Freiherrn Kreß von Kressenstein an den Chef der Militärmission über die erste Expedition gegen*

den Suez-Kanal vom 21.2.1915, KA München, MKr. 1782/2, S. 12f. Idézi Reichmann (2009), 258.

¹²³ Vö. Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 16.

¹²⁴ Így Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 16. Szó szerint: „[...] weder die Truppe noch die niedere Führung für eine so schwierige Aufgabe, wie das Überwinden des 100 m breiten Kanals genügend geschult und diszipliniert war und weil man fehlerhafterweise nicht eine türkische, sondern eine arabische Division mit dem Übergangsversuch beauftragt hatte. Die Araber erwiesen sich als unzuverlässig und liefen in größerer Anzahl – teilweise sogar in geschlossenen Verbänden – zum Feind über.” Azaz: „[...] sem a csapat, sem az alsóbb szintű vezetés nem volt kellőképpen képzett és fegyelmetlen egy olyan nehéz feladathoz, mint a száz méter széles csatornán való erőszakos átkelés” – írja gúnyosan szólva az arabok számára megoldhatatlan feladat nagyságáról von Kreß. A kudarc másik okát pedig abban látja, hogy „hibát követtek el, mikor nem egy török, hanem egy arab hadosztályt bíztak meg az átkelési kísérlet végrehajtásával. Az arabok megbízhatatlannak bizonyultak: nagyobb számban, esetenként zárt alakulatokban futottak át az ellenséghez (ti. megfutottak a harcból) vagy megadták maguk.”

sőt haraggal szemlélték a harcban csak ritkán kártartó, nehezen fegyelmehető arab alakulatokat.¹²⁵ A németek joggal nehezményezték azt is, hogy az arab katonák olykor már egy kisebb lövöldözés során is pánikba estek. Egy ilyen esetről számol be az isztambuli székhelyű német katonai misszió akkori vezetője, Liman von Sanders, aki minderről a hozzá intézett jelentésből értesült.

A Szezei-csatornán való átkelés során – így áll Liman von Sanders „Visszaemlékezéseiben” – „Amikor az ottani (ti. a Csatorna nyugati partján posztoló) gyenge angol őrség [...] tüzet nyitott, az arab katonákon rögtön úrrá lett a pánik. Az arabokból álló legénység azon része, amely már a csónakokban volt, rögtön kiugrott azokból. Mások a földre dobták azokat a pontonokat és tutajokat, amelyeket a parthoz cipeltek”.¹²⁶

Hasonlóképpen szól erről az 1915. február 3-án történt az esetről a vállalkozás német vezetője is: „Számos pontot már sikerült a vízre fektetni, majd legénységgel is ellátták azokat, sőt négy ponton négy tiszttel és nyolcvan katonával a túlsó partot is elérte, amikor az ellenséges őrszemek, akik a túlsó parton hozzávetőlegesen egymástól ötven méternyi távolságban lettek felállítva, leadták az első lövéseket. – írja a Német Katonai Misszió akkori vezetőjének küldött hivatalos jelentésében a védők szórványos tüzében hamarosan összeomló átkelési kísérlet döntő epizódjáról Kreß von Kressenstein bej, az oszmán hadsereg nemrég előléptetett ezredese. Majd így folytatja: Jóllehet valamennyien a kelletnél magasabbra céloztak (ti. a Csatorna nyugati

partján álló brit-indiai őrszemek), a gyáva arabok¹²⁷ körében ez is azonnali pánikot idézett elő. A legénység azon tagjai, aki már felléptek a pontonokra, tüstént leugráltak azokról, a tisztek pedig, akiknek meg kellett volna akadályozniuk katonáikat ebben, versenyt futottak velük.”¹²⁸

Az esemény egyik részese, Gerlach utász százados – azon tisztek egyike, akik menekülés közben „versenyt futottak katonáikkal” – később arról számolt be felettesének, hogy pisztollyal fenyegetve sem tudta rávenni alárendeltjeit arra, hogy előbújjanak fedezékükből, vagy akár csak viszonzozzák a tüzet.¹²⁹

*Az átkelés időleges sikere,
majd végső kudarca*

1915. február 4-én, pirkadatra összeomlott az előző nap hajnalán kezdődött, a közben támadt homokvihár miatt azonban csak jelentős késéssel megindított támadás.¹³⁰ Von Kreß török–arab erői két ponton is megkísérelték az átkelést a Szezei-csatornán. Ez csak Iszmáiljától délre, a Timszah-tó és Nagy Keserű-tó között fekvő Tusszumnál sikerült, de ott is csak időlegesen. A Csatorna jobb partjára átkelt kisszámú török katonát megölték, megsebesítették, vagy foglyul ejtették. (Két török századnak időlegesen sikerült hídfőt létrehoznia a Csatorna nyugati partján, de nem tudták az erősítésükre, illetve a

¹²⁵ Így Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 16. és Reichmann (2009), 178.

¹²⁶ Liman v. Sanders (1920), 60: „Als die dortige schwache englische Postierung [jetzt erst] das Feuer öffnete, bemächtigte sich der arabischen Soldaten sofort eine Panik. Ein Teil dieser Mannschaften, die schon in den Booten waren, sprangen wieder heraus. Andere warfen die Pontons und Flöße, die sie zum Ufer trugen, zu Boden”.

¹²⁷ Hasonlóképpen szól erről von Kreß 1915. február 4-i keltezésű naplóbejegyzésében is: „[...] ein so namenlos feiges Gesindel” [‘egy ilyen nevesincs, gyáva csürhe’]. In: Baumgart, Kreß v. Kressenstein, Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte (2020), 348. Február 5-én íródott naplóbejegyzésében is megvevően említi a vállalkozást vezető bajor báró „az egyes török tisztek és az arab legénység gyávaágáról időről időre beérkező híreket”. In: Baumgart, Kreß v. Kressenstein, Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte (2020), 350: „Ebenso traurig ist aber, was man nach u. nach von der Feigheit einzelner türkischer Offiziere u. der arabischen Mannschaft hört.” [‘Ám éppoly szomorú az is, amit egyes török tisztek és az arab legénység gyávaágáról időről időre hallani lehet.’] (a kiemelések tőlem – Sz. G.).

¹²⁸ In: Vertraulicher Bericht des Obersten Freiherrn Kreß von Kressenstein an den Chef der Militärmission über die erste Expedition gegen den Suez-Kanal vom 21.2.1915, KA München, MKr. 1782/2, S. 12f.: „Schon war es gelungen, eine Anzahl von

Pontons in Wasser zu setzen und zu bemannen, 4 Pontons mit 4 Offizieren und 80 Mannschaften hatten sogar das jenseitige Ufer erreicht, als die feindlichen Posten, die am jenseitigen Ufer etwa alle 50 Meter aufgestellt waren, die ersten Schüsse abgaben. Obwohl die Schüsse alle zu hoch gingen, riefen sie bei den feigen Arabern doch sofort eine Panik hervor. Mannschaften, die bereits die Pontons bestiegen hatten, sprangen aus ihnen wieder hinaus; die Offiziere, die sie daran hindern wollten, wurden über den Haufen gerannt.” Idézi Reichmann (2009), 257. Közel azonos módon örökíti meg ezt az eseményt von Kreß 1915. február 4-én kelt naplóbejegyzésében is. In: Baumgart, Kreß v. Kressenstein, Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte (2020), 348–350; küln. 348.

¹²⁹ A 8. utászszázad parancsnokának, Gerlach századosnak az akkor már ezredesi rendfokozatba előléptetett Kreß v. Kressenstein báróhoz intézett harcjelentése. Dátum nélkül. In: KA München, MKr. 1782/2, S. 2. Idézi Reichmann (2009), 257 sk.

¹³⁰ Így Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921), 16; vö. Baumgart, Kreß v. Kressenstein, Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte (2020), 347: (Mittwoch, 3. Februar 1915) „schauerlicher Sandsturm” [‘hátborzongató homokvihár’]. Vö. még ehhez Uyar, The Ottoman Army and the First World War (2021), 123 (a váratlanul jött homokvihár február 2-ra történő datálásával).

veszteségeik pótlására rendelt második lépcső beérkezéséig tartani maguk.¹³¹) A Tusszum mellett található kompátkelőnél (*Ferry post*) azonban egy kisebb oszmán különítmény késő délutánig ellenállt.¹³²

Ennek a talán 350 emberből álló különítménynek a tagjai is török katonák voltak. Az arab egységek másutt sem tudtak helytállni, különösen nem az önkéntesek. Egy ugyancsak bizalmas besorolású német jelentésből olyan, első hallomásra valószínűtlennek tűnő esetről is értesülhetünk, hogy El-Aris közelében egy körülbelül 30 főből álló angol őrzőjárat szétvert egy 1300 beduinból álló – irreguláris – alakulatot.¹³³ Így korántsem véletlen, hogy a személyes példamutatásra kényszerült németeknek is voltak tisztí veszteségei. Egy közelebről nem említett német százados roham közben esett el.¹³⁴

Mindezek ismeretében korántsem csodálkozhatunk azon, hogy az Oszmán Birodalomban korábban katonai tanácsadóként szolgáló¹³⁵ Kreß von Kressenstein báró által irányított török–szír–arab csapatok csak helyi sikereket értek el. Iszmáilija térségében például, mint láttuk, sikerült átkelniük a

csatornán. Egészében véve azonban a támadás sikertelennek bizonyult.¹³⁶

*Visszavonulás a Csatornától.
A brit válaszlépések*

Alig néhány napig tartó harc után a török expedíciós hadtest vezetése előtt világossá vált, hogy az oszmán erőknél vissza kell vonulniuk. Bár csak mérsékeltnek mondható veszteségeket szenvedtek el,¹³⁷ Iszmáilija szűkebb térségében pedig – mint már említettük – komolyabb sikereket is felmutathattak,¹³⁸ a támadók mégsem tudtak tartósan megmaradni a Csatorna keleti partjainál, és még kevésbé sikerült a nyugati parton hídfőt kialakítaniuk. Egy, a Csatorna védőinek kezére került török parancs ezzel együtt sikerként jeleníti meg a már február 3-án is jól érzékelhetően kudarcra vezető offenzíva addigi eseményeit.¹³⁹

A támadás kudarcához nagyban hozzájárult az átmenetileg a csatornában állomásozó brit és fran-

¹³¹ Uyar–Erickson (2009), 250. és Erickson, *Palestine* (2016), 33; 34 sk. Vö. még Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 123.

¹³² MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 40–44. – A csatornán való átkelési kísérlet egészéhez, ill. további részleteihez l. Kreß v. Kressenstein, *Suezkanal* (1938), 86–93. és MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 37 skk; küln. 40–50 skk; vö. még ehhez 50–53 (Ch. III; Note: *The Attack, The Expedition against the Canal, from German and Turkish Sources*). Néhány további adalékkal szolgál Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70 sk. és uő. (= E. J. Erickson), *Palestine* (2016), 34 sk; továbbá Bruce, *The Last Crusade* (2002), küln. 25 sk. A Szezi-csatorna ellen indított török–német vállalkozás céljához, valamint az angolok által ismert előkészületeihez – tévedésektől sem mentesen és kissé elnagyoltan – l. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 34–36 (Ch. II; Note III: *The Expedition against the Canal, from German and Turkish Sources*).

¹³³ Kreß von Kressenstein báró 1915. február 21-i keltezésű bizalmas jelentése, amelyet az isztambuli székhelyű német katonai misszió vezetőjéhez intézett, részletes beszámolót adva a Szezi-csatorna ellen intézett támadás során szerzett tapasztalatairól. In: KA München, MKr. 1782/2; S. 6.). Idézi Reichmann (2009), 179.

¹³⁴ Hauptmann Wilhelm von dem Hagen. – Vö. Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17. és uő. (Fr. Kreß v. Kressenstein), *Suezkanal* (1938), 95., ill. Reichmann (2009), 180. o. 699. sz. jegyzet vége.

¹³⁵ Friedrich Kreß von Kressenstein báró a Liman von Sanders vezette német katonai misszió tagjaként érkezett az Oszmán Birodalomba: vö. Uyar–Erickson (2009), 240. Amikor a császári német hadsereg rendelkezési állományba helyezte őt (1914. január 25-én), a bajor származású Kreß von Kressenstein báró őrnagyi rendfokozatot viselt. Az oszmán hadseregbe való átlépését követően lett alezredes. Ebben a rendfokozatban szerepel von Kreß egy 1914 augusztusának végén íródott jelentésében is: vö. Aksakal (2008), 139. o. 69. sz. jegyzet.

¹³⁶ Az első, a szárnyakon kisebb erőkkel (3000 – 3000 emberrel) végrehajtott támadásra 1915. január 26-án és 27-én került sor északon El Kantara, délen Suez térségében. Ezt követte a döntő csapásnak tervezett támadás. Ezt február 3-án és 4-én indították meg az oszmán erők a Suez–El Kantara vasútvonalától keletre. Ebben a támadásban 7000 vagy 8000 katona vett részt. Iszmáilija közelében két török század részeinek, mintegy 80 katonának sikerült pontonokon átkelni a csatornán (1915. február 3-án kora reggel), és rövid időre megkapaszkodtak annak nyugati partján. A pontonokat azonban hamarosan szétlőtték a Csatorna nyugati partját védelmező indiai alakulatok. Ezt követően a már átkelt török egység hamarosan megsemmisült, mert nem kaphatott utánpótlást. Így ugyanannak a napnak az estéjére az angol erők Iszmáilija szinte egész térségében visszavonulásra kényszerítették az átmeneti sikert elért török csapatokat. (Kiseb erők másnap délutánig kitartottak.) A részben már ekkor is német vezetés alatt álló oszmán erők 1915. február 4-én hagyták el a Csatorna vonalát. A Szezi-csatorna ellen intézett első török támadás eseményeihez l. küln. Richard Förster fentebb már többször is említett, kortárs beszámolóját: *Um den Suezkanal*, Leipzig 1916, küln. 61. Vö. még ehhez Liman v. Sanders (1920), 58–61; Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 11–55., ill. uő. (= Fr. Freiherr Kreß v. Kressenstein), *Suezkanal* (1938), küln. 86–93; Djemal, *Erinnerungen* (1922), 152 skk; MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), küln. 8–54; továbbá Neulen (2002²), 63–76 ([Kap.] V: *Die Vorstöße zum Suezkanal*); küln. 68 skk; Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70 sk. és Reichmann (2009), 178–181 sk; továbbá Erickson, *Palestine* (2016), 34–37.

¹³⁷ L. ehhez lentebb a 155. sz. jegyzetet.

¹³⁸ Vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 31 sk.

¹³⁹ A félrevezető módon megfogalmazott parancs 1915. február 4-én, a kora reggeli órákban került a britek kezére. Hosszabb részleteit közli Waite, *The New Zealanders at Gallipoli* (1921), 55–57.

cia hadihajók lövegeinek jól összpontosított tüzelése.¹⁴⁰ Az északi szektorban, El Kantara térségében bevetett régebbi építésű páncélos sorhajó, a HMS *Swiftsure* predreadnought fő tüzérségének 254 milliméteres lövegeivel segítette a védőket 1915. január 27. és február 4. között.¹⁴¹ Hasonló szerepet töltött be a egy másik predreadnought, az azonos kaliberű lövegekkel ellátott HMS *Ocean* 1915. február 3–4 között a déli szektorban, El Kubri közelében.¹⁴² (Mindkét elavult sorhajó később részt vett a Dardanellák térségében vívott harcokban is.) Iszmáilja térségében főként könnyebb úszó egységek – felfegyverzett szlúpok (HMS *Clio*) vagy felfegyverzett, akkor csapatszállításra használt kereskedelmi hajók (HMS *Hardinge*) – támogatták tüzükkel a védelmet. Egyiküket, a HMS *Cliót* a török tábori tüzérség kétszer is eltalálta, de az nem szenvedett emberveszteségeket.¹⁴³

Február 3-án délben már érzékelni lehetett, hogy a Csatorna vonalát védő brit–indiai csapatok ellenállása nemcsak napról napra, de óráról órára is erősödik.¹⁴⁴ Ezért – az angolok nagy meglepetésére, akik pedig várták – von Kreß emberei másnap reggel már nem indítottak újabb támadást.¹⁴⁵

A Csatorna ellen küldött török expedíciós hadtest vezetése már a déli órákban tisztában lehetett azzal, hogy vissza kell vonulniuk. Legkésőbb kora délután tudatosulhatott bennük, hogy a február 2-ről

3-ra virradó éjjel, négy óra húsz perckor, még holdfénynél megindított vállalkozás kudarcá¹⁴⁶ után fel kellett hagyni a további támadással.

Dzsemal pasa, illetve von Kreß katonái jelentősebb és még érintetlen tartalékokkal rendelkeztek.¹⁴⁷ Az egyiptomi angol hadvezetés azonban a nap folyamán jelentős erősítéseket, köztük újabb hadihajókat irányított a veszélyeztetett térségbe.¹⁴⁸ A támadóknak már csak ezért sem volt tanácsos maradniuk. A maradás ellenében szólt az a körülmény is, hogy a csatornán való átkeléshez magukkal hozott pontonok jórészt hasznavehetetlenné váltak: ezeket még az előző nap átluggatták a brit lövegek repeszei és a puszkagolyók.¹⁴⁹

A visszavonulás, amelyre február 3-án, az esti órákban adták ki a végső parancsot,¹⁵⁰ rendezetten ment végbe¹⁵¹ az éjszaka sötétjének oltalma alatt. Néhány alakulat a következő napon is harcban állt.¹⁵² Akkor azonban, még az alkonyat beköszönte előtt, ezek is visszavonultak. Az angolok ezúttal sem követték a róluk leváló leváló oszmán alakulatokat.¹⁵³ Az erős szél és egy újabb homokvihar is gátolta ezt.¹⁵⁴

Mivel a visszavonulókat nem üldözték, a Szezi-csatorna vonalának elérésére indított első támadásban részt vett török expedíciós haderő alakulatainak összeszedsége csekély volt (legalábbis a vállalkozás nagyságához mérten): 52 tiszt és 1358 katoná.¹⁵⁵

¹⁴⁰ Vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 30. és 41. skk.

¹⁴¹ R. A. Burt, *British Battleships 1889–1904*, Annapolis, Md [Maryland] 1988, 274. sk; vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 45.

¹⁴² R. A. Burt, *British Battleships 1889–1904*, Annapolis, Md [Maryland] 1988, 156.

¹⁴³ Így <http://www.naval-history.net/OWShips-WW1-18-HMS-Clio.htm>; Logs for February 1915: 1–3 February. Vö. még Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17.

¹⁴⁴ L. ehhez Liman v. Sanders (1920), 60.

¹⁴⁵ Vö. Rogan (2015), 123.

¹⁴⁶ L. ehhez Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 16. és MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 40. sk.

¹⁴⁷ Vö. Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17.

¹⁴⁸ Vö. Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17.

¹⁴⁹ Vö. Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17.

¹⁵⁰ Így Liman v. Sanders (1920), 60; vö. Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17. és Djemal, *Erinnerungen* (1922), 162–163. sk. – Közben végig elkészültek a nyugati parton felállított őrlások között húzódó lövészárkok is: l. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 25.

¹⁵¹ Így Liman v. Sanders (1920), 61; vö. Uyar–Erickson (2009), 250.

¹⁵² Vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 46. sk., ill. Erickson, *Palestine* (2016), 37.

¹⁵³ L. ehhez Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17.: „Der Rückmarsch vollzog sich in größter Ordnung und völlig ungestört vom Feind.” Azaz: „A visszavonulás a legnagyobb rendben ment végbe, az ellenség a legcsekélyebb mértékben sem zavarta azt.”

¹⁵⁴ Vö. Baumgart, Kreß v. Kressenstein, *Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte* (2020), 353 (Montag, 8. Februar 1915).

¹⁵⁵ A vállalkozás egyik török résztvevőjének (Ali Fuad Erdennek) közléseire hivatkozva így M. F. Baş, *Warfare 1914–1918* (Ottoman Empire/Middle East). In: *International Encyclopedia of the First World War* (1914–1918 online); https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/warfare_1914-1918ottoman_empiremiddle_east; p. 4. 17. sz. jegyzet (= 9.). Másutt más veszteségadatokat olvashatunk. Az I. világháború utáni brit hadtörténetírás hivatalos adatai szerint a Szezi-csatorna ellen intézett támadás során a török–arab csapatok veszteséglistája a következőképpen alakult: 2000 halott és sebesült, valamint 750 hadifogoly. Ezzel szemben a brit–indiai erők mindössze 32 halottat és 130 sebesültet veszítettek volna. In: MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 50; vö. Waite, *The New Zealanders at Gallipoli* (1921), 58 (18 brit halott és 83 sebesült). Ami az oszmán erők veszteségeit illeti, ettől részben eltérő adatokat közöl a Szezi-csatorna irányába indított török–arab expedíciós hadtest német vezetője egyik, nem sokkal a háború vége után megjelent visszaemlékezésében: 14 halott, 15 sebesült és 15 eltűnt tiszt, illetve a nem tiszt állományból 178 halott, 366 sebesült és 712 eltűnt. In: Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17. Ezeket az adatokat veszi át M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (par le préface de M. le maréchal d’Espérey).

*

A Csatorna ellen vonult török–szír–arab erők főparancsnoksága egy hónappal az indulás után, 1915. február 15-én már újra Beér Sevában volt.¹⁵⁶ A Negyedik Oszmán Hadsereg előrevetett – csak részben mozgó – egységei azonban továbbra is megmaradtak az egyiptomi területre eső El-Aris – Kalaat el-Nakl¹⁵⁷ vonalon. Innen indítottak kisebb osztagokat nyugat felé a britek nyugtalanítására.¹⁵⁸ Kevesebb mint harminc német maradt velük.¹⁵⁹ 1915. június 10-én azután néhány tevés beduin osztag kivételével valamennyi egység visszahúzódott az oszmán államterület részét alkotó Dél-Palesztinába.¹⁶⁰

A Szezi-csatorna ellen indított első támadás összegző értékelése

Paris, Berger-Levrault, 1926, 254., ill. Larcher munkájára hivatkozva Erickson, *Ordered to Die* (2001), 71: elesett 192, megsebesült 381 fő, eltűnt vagy fogságba esett 727 oszmán katona. Az összveszteség így 1300 fő körül alakult. Von Kreß egy másik munkájára is támaszkodva Hans Werner Neulen némiképp pontosít. Közlése szerint a támadásban részt vevő török–arab csapatok vesztesége 192 halott (ebből 13 török és egy német tiszt); 365 sebesült (ebből 15 tiszt), és 727 eltűnt volt (ez utóbbiból is 15 tiszt rendfokozatú katona). Ugyanitt azt olvashatjuk, hogy a Csatorna keleti partjánál folytatott harcban nagy számban pusztultak el az igásállatok is: Neulen (2002²), 69; vö. 307 (= a 69. o. 10. sz. jegyzete). Egy legutóbb megjelent, valóban jelentős teljesítménynek mondható munkában, amely kitér a Szezi-csatorna mentén vívott harcokra is, az alábbi számokat olvashatjuk: 162 halott és 130 sebesült a brit–indiai erők részéről. Más résziről azt állítják, hogy a brit–indiai csapatok 238 török – és kisebb részben arab – katonát temettek el, és 716 hadifoglyot ejtettek. Elképzelhető, hogy magasabb volt az oszmán hadsereg elesettjeinek száma. Ezek a Csatorna vizében veszték el. In: Rogan (2015), 123 sk. Egy másik, egy évre rá megjelent monográfia szerzője az alábbi adatokat közli: 1915 februárjának elején 14 oszmán tisztet és 178 katonát öltek meg a Szezi-csatorna mentén vívott harcban, 15 tiszt és 360 katona megsebesült, 15 tiszt és 711 katona eltűnt vagy fogságba esett. Ez mindösszesen 1293 ember. A brit–indiai csapatok összvesztesége ennél jóval csekélyebb volt: 32 halott és 130 sebesült. Így Erickson, *Palestine* (2016), 36. A téma legutóbb publikált feldolgozásában az alábbi számokat olvashatjuk: kevesebb mint 1700 főnyi veszteség a reguláris csapatoknál, és 100 irreguláris elvesztése. In: Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 126.

¹⁵⁶ Vö. Djemal, *Erinnerungen* (1922), 164., ill. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 125.

¹⁵⁷ Másként Nekhel. – Ez a Szináj-félsziget közepe táján fekvő, az Akabai-öböl és Szeze városa között félúton fekvő település már 1915. január 13-án megszállta a Negyedik Oszmán Hadsereg egy kisebb osztaga. Vö. MacMunn–Falls, *Military Operations Egypt & Palestine* (1928), 29.

¹⁵⁸ Így Liman v. Sanders (1920), 61: „Das Oberkommando der 4. Armee beschloß [...], mit vorgeschobenen Truppen in Höhe von El Arisch–Kalaat-en-Nachle zu bleiben und mit beweglichen Kolonnen dauernd den Kanal zu beunruhigen um dadurch den

A Szezi-csatorna ellen intézett első támadás egyfajta rajtaütés volt, amelyet a meglepetésre¹⁶¹ alapoztak. Liman von Sanders később „erőszakos harcfelderítésként” értékelte ezt a török–német akciót.¹⁶² Megítélése szerint legfőbb értéke az volt, hogy a Negyedik Oszmán Hadsereg vezetése számára megmutatta egy ilyen vállalkozás nehézségeit.¹⁶³

Mindez csak részben felel meg a valóságnak. Annyit azonban el lehet mondani, hogy az idő előtt, német nyomásra megindított hadművelet¹⁶⁴ tervezői mindent megtettek a vállalkozás sikere érdekében. Hogy megkönnyítsék a sivatagi menetelést, a katonák a minimumra csökkentett egyéni harcászati felszereléssel meneteltek. Vízrel és élelemmel való folyamatos ellátásukra utánpótlási bázisok sorát hozták létre a támadó oszlopok felvonulási útvonalainak mentén, de sok más vonatkozásban is tudatosan törekedtek arra, hogy támadásuk rajtaütésszerű

Schiffsverkehr zu behindern.” Azaz: „A Negyedik hadsereg főparancsnoksága [...] elhatározta, hogy előrevetett osztagokkal az El-Aris – Kalaat el-Nakl vonalon marad, és mozgó kötelékekkel tartósan fenyegeti a csatornát azért, hogy megakadályozza az ottani hajóforgalmat.” Vö. még Liman v. Sanders (1920), 141., ill. Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 18. és Kreß v. Kressenstein, *Suezkanal* (1938), 100 sk. Újabbban, rövid összegzésben I. még ehhez Erickson, *Palestine* (2016), 36 sk.: „Cemal Pasha decided to retreat back to an advanced line to be established near El-Arish–Magdaba and which would be held by three infantry battalions and two batteries of field artillery. From there, he hoped to be able to harass and interdict British shipping on the Suez Canal with mobile columns.”

¹⁵⁹ C. Mühlmann, *Deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg* – mit einem Geleitwort von W. Foerster, Leipzig 1940, 90.

¹⁶⁰ A fentiek egészéhez röviden I. Neulen (2002²), 70.

¹⁶¹ Így Djemal, *Erinnerungen* (1922), 160: „Ich setzte alle Hoffnung darauf, die Engländer überraschen und [...] den südlich von Ismaila gelegenen Teil des Kanals besetzen zu können.” Azaz: „Minden reményem arra alapoztam, hogy meglepjük az angolokat, és így birtokba vehetjük az Iszmáilijától délre húzódó csatornaszakaszt.” (A kiemelések töm – Sz. G.).

¹⁶² Liman v. Sanders (1920), 61: *gewaltsame Erkundung*. Hasonlóan vélekedett erről Dzsemal pasa is, aki szerint a Szezi-csatorna ellen indított vállalkozás olyan támadás volt, amely lelkiből felderítési céllal végrehajtott előrenyomulásnak nevezhető. In: Djemal, *Erinnerungen* (1922), 164: „Der Zweck unserer Unternehmung sei gewesen, einen offensiven Erkundungsvorstoß gegen den Kanal zu machen.” (A kiemelések töm – Sz. G.).

¹⁶³ Liman v. Sanders (1920), 61. Hasonlóképpen Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 17; azokról a tapasztalatokról, amelyet a németek és a törökök a sivatagban folytatandó későbbi hadviselésről gyűjthettek” („[...] Erfahrungen, den die Deutschen und Türken für die spätere Kriegführung in der Wüste sammeln konnten [...]”).

¹⁶⁴ Így Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 125. – A fentebb elmondottak egészéhez, néhány itt csupán jelzett, vagy esetenként még utalás szintjén sem említett szemponttal I. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 107–126 (*Suez Canal Campaign*).

legyen. Hogy kijelölt célpontjaikat rejtve érhessek el, a három oszlopban felvonuló török alakulatok a második héten¹⁶⁵ már csak éjszaka meneteltek¹⁶⁶ a Csatorna vonalának megközelítése során.

Akár meg is lephették volna az angolokat, hiszen a háború előtt a brit hadvezetés más irányból várt egy esetleges támadást.¹⁶⁷ A kairói brit főparancsnokságon azonban már korán tudomást szereztek a török támadási tervről, s így volt idejük arra, hogy felkészüljenek.¹⁶⁸

A kudarcban nem csekély szerepet játszott az expedíciós hadtestnek a tervezettnél jóval alacsonyabb létszáma, s ezen belül a reguláris és az irreguláris arab egységek megbízhatatlansága, illetve rossz reagálása krízishelyzetek idején.¹⁶⁹ Negatív tényezőként hatott az oszmán haderő rossz infrastruktúrája is. Balszerencséjükre a természet is ellenük fordult. Február 3-án éjszaka, hozzávetőlegesen 04 óra előtt, mikor a katonákkal megrakott pontonok éppen csak megindultak a túlsó felé, a felhőtakaró felszakadt, és a kerekességéből még alig vesztett telihold előtűnő fénye megvilágította az átkelőket. Ezek így hirtelen kiváló célpontot nyújtottak a Csatorna vonalát őrző indiai lövészek és géppuskások számára, ahogy a legközelebbi brit üteg számára is.¹⁷⁰

*

A Szezei-csatorna elleni első török–arab–német támadás legfőbb eredménye az volt, hogy erőket vont el a franciaországi frontról: 1914 őszén Egyiptom védelmére kellett felhasználni a franciaországi hadszíntérre szánt indiai alakulatokat. Bizonyos realitással bírt Enver pasa a Csatorna irányába indított expedíciós hadtesttel kapcsolatos másik elképzelése

is, miszerint az Egyiptomot fenyegető oszmán offenzíva visszatartotta az antant-hadvezetést attól, hogy Dardanellák térségében már ekkor partra szálljanak.¹⁷¹

A gyakrabban használt rövidítések jegyzéke

Bd. – Band [kötet]

Bde. – Bände [kötetek]

Ch., ill. Chr. – chapter vagy chapitre [fejezet]

ed. – edidit [a szöveget kiadta, illetve közölte]

edd. – ediderunt [a szöveget kiadták, illetve közölték]

et al. – et alius [és más; kiadvány szerkesztőtársának feltüntetésénél]

et alii – [és mások; kiadvány szerkesztőtársainak feltüntetésénél]

f. (közvetlenül, spácium nélkül áll egy vagy több számjegy után). Jelentése: „folgend”; ti. auf der folgenden Seite vagy auf dem folgenden Blatt [és a következő oldalon/lapon; vö. sk.]

ff. (Ugyancsak német nyelvű tudományos munkákban vagy levéltári dokumentumokban alkalmazott rövidítés. Az írásjellel lezárt két betű itt is közvetlenül, spácium nélkül áll egy vagy több számjegy után. Jelentése: auf den folgenden Seiten vagy auf den folgenden Blättern [és a következő oldalakon/lapokon; vö. skk.]

¹⁶⁵ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70; vö. uő. (= E. J. Erickson), *Palestine* (2016), 23 sk.

¹⁶⁶ Liman v. Sanders (1920), 59; vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 70

¹⁶⁷ A háború előtt a brit hadvezetés valószínűtlennek tartotta, hogy sikerrel járjon egy olyan katonai vállalkozás, amely a Kéleti-sivatagon át akarja elérni a Szezei-csatornát. Nagyobb oszmán erők alkalmazása esetén inkább azzal számoltak, hogy felvonulásuk során a Földközi-tenger partjai mentén húzóódó karavánokat használják majd a török csapatok. Ebben az esetben pedig tűz alá vehetik őket az angol és a francia hadiflotta egységei. Vö. Reichmann (2009), 178., ill. Uyar, *The Ottoman Army and the First World War* (2021), 115.

¹⁶⁸ Részletesebben l. ehhez Y. Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914–1918*, London–New York 2013 (a korábbi kiadás változatlan utánnomása: London 1998), 42 skk.

¹⁶⁹ Mint később más frontokon, itt is az arab katonák tekinthetők a harctéren elszorított török kudarc legfőbb vagy egyik legfőbb okának – legalábbis a reguláris, de még inkább az irreguláris arab alakulatokkal együtt küzdeni kénytelen török és német törzstisztek szerint. L. ehhez Kreß v. Kressenstein, *Sinaifront* (1921), 16. Hasonlóképpen vélekedtek erről később más török és német tisztek is: l. ehhez az Anafartánál megfutott 77. arab gyalogezred példáját a Gallipoli-félszigeten vívott védelmi harcok során (1915. április 25–26-án). – A Szíriában, közelebbről az Aleppói kormányzóság (a Halebi, ill. Halapi vilajet) területén toborzott 77. gyalogezred ismert példájához újabban l. M. Uyar, *Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War*, *War in History* 20,4 (2013), 526–544; 538. és 539; további irodalmi hivatkozásokkal.

¹⁷⁰ Röviden így Erickson, *Palestine* (2016), 34.

¹⁷¹ Enver pasa már 1914 novemberének közepén, a Szezei-csatorna elleni török támadás tervezésének utolsó fázisában kifejtette fentebb összegzett nézetét. Idézi Djemal, *Erinnerungen* (1922), 143.

hrsg. – herausgegeben von (ez után egy vagy több név következik). [A könyvet kiadta/kiadták, illetve a kötetet szerkesztette/szerkesztették]

Kap. – Kapitel [fejezet]

S. – Seite [oldal]

s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]

Vol. – volume [kötet]

Vols. – Volumes [kötetek]

Néhány további rövidítés

HS – Handschrift [(1) kézzel írott dokumentum; vö. Manuskript]; (2) írógéppel készített szerződés, jelentés vagy napiparancs: Vertrag, Bericht, ill. Tagesbefehl; (3) nyomdai kiadásra szánt terjedelmesebb kézirat; készülhet akár – többnyire a szerző által előállított – gépirásos formában is: Typoskript]

HMS – His (Her) Majesty's Ship (Őfelsége [hadi]hajója); a brit királyi haditengerészetnél használt rövidítés

MKr. vagy Ms. – Manuskript [többnyire kizárólagosan kézírással készült, hosszabb-rövidebb írásmű: levél vagy emlékirat]

I.: rövidített formában hivatkozott irodalom

Ahmad, The Late Ottoman Empire (1996²) – Feroz *Ahmad*, The Late Ottoman Empire. In: M. Kent (szerk.), The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, Frank Cass & Co. Ltd, London 1996 (1984), 5–29 (Ch. 1).

Aksakal (2008) – Mustafa *Aksakal*, The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War (Cambridge Military Histories), Cambridge University Press, Cambridge 2008.¹⁷²

Baumgart, Kreß v. Kressenstein, Lebenserinnerungen, Tagebücher u. Berichte (2020) – Winfried *Baumgart* (szerk.¹⁷³), Friedrich Freiherr Kreß

von Kressenstein. Bayerischer General und Orientkenner. Lebenserinnerungen, Tagebücher und Berichte 1914–1946. Brill/ Ferdinand Schöningh [Verlag; ein Imprint der Brill-Gruppe], Paderborn 2020.

Bruce, The Last Crusade (2002) – Anthony *Bruce*, The Last Crusade: The Palestine Campaign in the First World War, John Murray Ltd. [Publishers], London 2002.

Djema, Erinnerungen (1922) – Ahmed *Djema Pascha*, Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes: von Ahmed Djema Pascha früherem Kaiserlich Ottomanischen Marineminister und Kommandanten der IV. Armee (Bücherei für Politik und Geschichte des Drei Masken Verlages. Djema Pascha/Erinnerungen), Drei Masken Verlag, München 1922.¹⁷⁴

Dolev, Life and Death in World War I Palestine (2007) – Eran *Dolev*, Allenby's Military Medicine: Life and Death in World War I Palestine, I.B. Tauris [& Co Ltd; Publishers], London – New York 2007.

Erickson, Ordered to Die (2001) — Edward J. *Erickson*, Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War (Contributions to Military Studies; Number 201; Foreword by General Hüseyin Kivrikoğlu), Greenwood Press, Westport, Connecticut – London 2001.

Erickson, Ottoman Army Effectiveness in World War I (2007) – Edward J. *Erickson*, Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study, Routledge [Publisher], New York 2007.¹⁷⁵

Erickson, Palestine (2016) – Edward J. *Erickson*, Palestine: The Ottoman Campaigns of 1914–1918, Pen & Sword Books Ltd., Barnsley 2016.

Förster, Um den Suezkanal (1916) – Richard *Förster*, Um den Suezkanal, S. Hirzel Verlag, Leipzig 1916; változatlan utánnyomásban az alábbi címen: Der Suezkanal im Jahre 1915, Europäischer Hochschulverlag, Bremen 2010.

Grothe, Die Türken und ihre Gegner; kriegsgeographische Betrachtungen (1915) – *Grothe*, Hugo (Dr. iur. et phil.), Die Türken und ihre Gegner; kriegsgeographische Betrachtungen mit 5 Übersichtskarten, Expedition von Henschels Telegraph, M. Henschel, Frankfurt am Main 1915.

¹⁷² Rec. E-J. *Zürcher*, Diplomacy and Statecraft 21 (2010), 128–131.

¹⁷³ Unter Mitwirkung von Giorgi Astemadze.

¹⁷⁴ A munka később megjelent angol nyelvű fordításban is: Djema Pasha, Memories of a Turkish Statesman, 1913–1919, Hutchinson and Co., London 1922.

¹⁷⁵ Rec. T. Travers, Middle East Journal 61,4 (2007), 745–746.

- Kreß v. Kressenstein, Sinaifront (1921) – Oberst Freiherr [Friedrich] *Kreß von Kressenstein*, Überblick über die Ereignisse an der Sinaifront von Kriegsbeginn, bis zur Besetzung Jerusalems durch die Engländer Ende 1917. In: Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, Deutsche Orientbuchhandlung Mulzer und Cleemann Bd. 1, Berlin-Tempelhof 1921, 11–54.¹⁷⁶
- Kreß v. Kressenstein, Suezkanal (1938) – Friedrich (Freiherr) *Kreß von Kressenstein*, Mit den Türken zum Suezkanal: Erinnerungen eines deutschen Generalstaboffiziers in türkischen Diensten, Vorhut-Verlag, Otto Schlegel, Berlin 1938.¹⁷⁷
- Larcher, La guerre turque (1926) – M[aurice] *Larcher*, La guerre turque dans la guerre mondiale (par le préface de M. le maréchal d'Espérey), É[tienne] Chiron – Berger-Levrault [Éditeurs], Paris 1926.
- Liman v. Sanders (1920) – Otto *Liman von Sanders*/General der Kavallerie, Fünf Jahre Türkei, Verlag von August Scherl, Berlin 1920.¹⁷⁸
- Neulen (2002²) – Hans Werner *Neulen*, Feldgrau in Jerusalem: Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland, Universitas [Verlag], München 2002; 2. Auflage, Sonderproduktion.¹⁷⁹ (Az első kiadás ezzel a címmel jelent meg: Adler und Halbmond. Das deutsch-türkische Bündnis 1914–1918, Universitas [Verlag], München 1991. Ez lényegében azonos Neulen fenti munkájának második kiadásával. Ennek volt egy változatlan, 1994. évi utánnomása is: Ullstein [Verlag], Berlin 1994.)
- Pomiankowski (1928) – Josef *Pomiankowski*, Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches – Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges, Amalthea-Verlag, Zürich–Leipzig–Wien 1928. (Változatlan utánnomásban: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1969).¹⁸⁰
- Reichmann (2009) – Jan Christoph *Reichmann*, „Tapfere Askers” und „Feige Araber”: Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914–1918 (Inaugural-Diss; Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster; Philosophische Fakultät), Münster 2009.¹⁸¹
- Rogan (2015) – Eugene *Rogan*, The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, Basic Books [Publishers], New York 2015.
- Trumpener, Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918 (1968) – Ulrich *Trumpener*, Germany and the Ottoman Empire, 1914–1918, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1968.
- Trumpener, The Turkish War 1914–18 (2010) – Ulrich *Trumpener*, The Turkish War 1914–18. In: John Horne (szerk.), A Companion to World War I (Blackwell Companions to World History), Wiley-Blackwell [Publishers]; A John Wiley & Sons, Ltd, Publication, Chichester, West Sussex 2010, 97–111 (Part II; Ch. 7).
- Trumpener, Germany and the End of the Ottoman Empire (1996²) – Ulrich *Trumpener*, Germany and the End of the Ottoman Empire. In: M. Kent (szerk.), The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, Frank Cass & Co. Ltd, London 1996 (1984), 107–135 (Ch. 5.).
- Trumpener, The Ottoman Empire (2003) – Ulrich *Trumpener*, The Ottoman Empire. In: Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig (szerk.), The Origins of World War I, Cambridge University Press, Cambridge 2003, 337–355 (Ch. 10).
- Uyar–Erickson (2009) – Mesut *Uyar* – Edward J. *Erickson*, A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk, Greenwood Press, Publishing Group (Praeger Security International/An Imprint of ABC-CLIO, LLC), Santa Barbara, California – Denver, Colorado – Oxford, England 2009; küln. 175–279 ([Ch.] 5: *The Beginning of the End, 1861–1918*).
- Uyar, The Ottoman Army and the First World War (2021) – Mesut *Uyar*, The Ottoman Army and

¹⁷⁶ Online hozzáférhetőségben is: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52943543\\$101i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52943543$101i). Utolsó hozzáférés: 2022. 06. 28.

¹⁷⁷ Rec. G. *Jäschke*, Die Welt des Islams, Bd. 22 (1940), pp. 164–165.

¹⁷⁸ Liman von Sanders könyve később megjelent angol fordításban is: Five Years in Turkey, The United States Naval Institute, Annapolis, Maryland 1928² (az 1927. évi első kiadás változatlan utánnomása). Rec., Edward *Mead Earle*, The Journal of Modern History I, 1 (1929), 132–136 (egy másik kiadó gondozásában, 1928-ban megjelent, azonos szövegű és terjedelmű kiadás alapján készült könyvismertetés).

¹⁷⁹ Rec. *Balla Tibor*, Hadtörténeti Közlemények 116,1 (2003), 233–235 (Szemle).

¹⁸⁰ Online hozzáférhetőségben is: <https://polona.pl/item/der-zusammenbruch-des-ottomanischen-reiches-erinnerungen-an-die-tuerkei-aus-der-zeit-des-MTEyMjkxNDIw/175/#info:metadata>. Utolsó hozzáférés: 2022. 06. 25.

¹⁸¹ Online hozzáférhetőségben is: <http://d-nb.info/999432486/34>. Utolsó hozzáférés 2022. 06. 28.

- the First World War, Routledge [Publisher], London and New York 2021.
- Waite, The New Zealanders at Gallipoli (1921) – [Major] Fred Waite, The New Zealanders at Gallipoli (Official History of New Zealand's Effort in the Great War Vol. 1), Printed and Published under the Authority of the New Zealand Government by Whitcombe & Tombs Limited, Second Edition/Copyright, Auckland–Christchurch–Dunedin–Wellington 1921.¹⁸²
- Yavuz, War and Collapse (2016) – M. Hakan Yavuz, ill. Feroz Ahmad (szerk.), War and Collapse – World War I and the Ottoman State (Utah Series in Middle East Studies), The University of Utah Press, Salt Lake City 2016.
- II: További Felhasznált Irodalom**
- Avci, Yasemin, The Application of *Tanzimat* in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860-1914, Middle Eastern Studies 45,6, (2009), 969–983.
- Burt, R. A., British Battleships 1889–1904, Naval Institute Press, Annapolis, M[aryland] 1988., ill. uő. (= R. A. Burt), British Battleships 1889–1904: New Revised Edition, Seaforth Publishing, Pen & Sword Books Ltd., Barnsley 2013 (1988).
- Evans-Pritchard, E[dward] E[van], The Sanusi of Cyrenaica, Clarendon Press, Oxford 1954 (1949).
- Farnie, D. A. [sic!], East and West of Suez: The Suez Canal in History, 1854–1956, Clarendon Press, Oxford 1969.
- Fawaz, Leila Tarazi, A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2014.
- Galántai József, Az első világháború, Gondolat [Kiadó], Budapest, 1980.¹⁸³
- Grobba, Friedrich Dr. iur., Die Wirtschaftliche Bedeutung der Sinai-Halbinsel. In: Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, Bd. 1, Deutsche Orientbuchhandlung Mulzer und Cleemann, Berlin-Tempelhof 1921, 65–92.¹⁸⁴
- Gullett, H[enry] S[omer], The Official History of Australia in the War of 1914–1918. Volume VII: The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914–1918, Australia, Angus and Robertson [Publishers], Sydney 1923.¹⁸⁵
- Hogarth, D[avid] G[eorge], Geography of the War Theatre in the Near East, The Geographical Journal XLV,6 (1915), 457–467.
- Keegan, John, The First World War, Vintage Canada [Edition] etc., Toronto 2000 (London 1998).
- McGuirk, Russell, The Sanusi's Little War: The Amazing Story of a Forgotten Conflict in the Western Desert, 1915–1917, Arabian Publishing Ltd., London 2007.
- Mühlmann, Carl, Deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege – mit einem Geleitwort von W. Foerster, Koehler & Amelang [Verlag], Leipzig 1940.
- Ostpreußische Landesmuseum Lüneburg (Hrsg.), Die Ostpreußenhilfe im Ersten Weltkrieg. Husum Verlag, Husum 2006.
- Range, Paul Dr. [Regierungs- und Bergrat, Hauptmann A. D.], Die Wasserschließungsarbeiten an der Palästinafront in den Jahren 1915–1918. In: Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, Deutsche Orientbuchhandlung Mulzer und Cleemann Bd. 1, Berlin-Tempelhof 1921, 93–105.
- Réti Balázs, A Szuezi-csatorna az első világháborúban, Hadtörténeti Közlemények 129,3 (2016), 695–712.
- Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge University Press, Cambridge 2002 (1977).¹⁸⁶
- Sheffy, Yigal, British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918, Routledge [Publisher] (Cass Series: Studies in Intelligence), London and New York 2013 (a korábbi kiadás változatlan utánnomása: Frank Cass & Co. Ltd, London 1998).

¹⁸² Internetes hozzáférhetőségben is: https://ia802807.us.archive.org/23/items/officialhistory01unse_0/officialhistory01unse_0.pdf Utolsó hozzáférés: 2022. 06. 24.

¹⁸³ Vö. még ehhez uő. (= Galántai J.), Az első világháború (1914–1918). In: 20. századi egyetemes történet, Osiris Kiadó, Budapest 2005, 1–13 (I.1.).

¹⁸⁴ Online hozzáférhetőségben is: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52943543\\$73i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:52943543$73i). Utolsó hozzáférés. 2022. 06. 26.

¹⁸⁵ Online hozzáférhetőségben is: <https://archive.org/details/australianimperi07gulluoft/page/n1/mode/2up>. Utolsó hozzáférés: 2020. 06. 24.

¹⁸⁶ Megjegyzés: Stanford J. Shaw és Ezel Kural Shaw munkája elsődlegesen török nézőpontból, gyakorta elfogultságtól sem mentesen közelíti meg, ill. tárgyalja az eseményeket!

- Kreß von Kressenstein*, Friedrich (Freiherr), Achmed Djemal Pascha. In: *Zwischen Kaukasus und Sinai – Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer*; Bd. 3, Sangerhausen 1923, 11–26.
- Lüdke*, Tilman, *Strange Fronts, Strange Wars: Germany's Battle for "Islam" in the Middle East during the First World War, and British Reactions* In: *Other Fronts, Other Wars? First World War Studies on the Eve of the Centennial (History of Warfare; Volume 100)*, [E. J.] Brill [Publisher], Leiden – Boston 2014, 389–414 (Part 6: *The Shaping of Attitudes and Opinions*; Ch. 17).
- Morgenthau*, Henry (Formerly American Ambassador to Turkey), *Ambassador Morgenthau's Story*, Doubleday, Page & Company, Garden City/New York 1919.¹⁸⁷
- Oberhaus*, Salvador, „Zum wilden Aufstande entflammen“. Die deutsche Ägyptenpolitik 1914–1918. Ein Beitrag zur Propagandageschichte des Ersten Weltkrieges. (Inaugural-Diss; Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf; Philosophische Fakultät), Düsseldorf 2006.¹⁸⁸
- Uyar*, Mesut, *Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during the First World War*, *War in History* 20,4 (2013), 526–544.
- Woodfin*, Edward C., *Camp and Combat on the Sinai and Palestine Front: The Experience of the British Empire Soldier, 1916–18*, Palgrave – Macmillan [Publishers], Houndmills, Basingstoke, and New York 2012.
- (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass & Co. Ltd, London 1996 (1984), 31–49 (Ch. 2).
- Bruce*, Fulton, L., *France and the End of the Ottoman Empire*. In: M. Kent (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London 1996 (1984), 137–164 ([Ch.] 6).
- Cengizer*, Altay, *The Policies of the Entente Powers toward the Ottoman Empire*. In: Yavuz, *War and Collapse* (2016), 84–112 (Part I,3: *The Origins of World War I and The Ottoman Road to War*).
- Çiçek*, M. Talha, *Myth of the Unionist triumvirate: the formation of the CUP factions and their impact in Syria during the Great War*. In: *Çiçek, Syria in World War I* (2016), 9–36 (Ch. 1).
- Erickson*, Edward J., *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913* (Foreword by Briton C. Busch), Praeger [Publishers]; An imprint of Greenwood Publishing Group, Inc., Westport, Connecticut – London 2003.
- uő. (= Edward J. Erickson), *The Turkish Official Military Histories of the First World War: A Bibliographic Essay*, *Middle Eastern Studies* 39,3 (2003), 190–198.
- uő. (= Ed [sic!] Erickson), *Ottoman Campaigns in the First World War*, *Journal of Military and Strategic Studies* 20,2 (2021), 9–36.
- Emin* [Yalman], Ahmet, *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven, 1930.
- Fischer*, Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914–1918*, Droste Verlag, Düsseldorf 2000² (Nachdruck der Sonderausgabe von 1967; 1961¹).
- Fromkin*, David, *A Peace to End all Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the modern Middle East*, An Owl Book, Henry Holt and Company [Publisher], New York 2001 (1989).
- Gingeras*, Ryan, *Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908–1922*, Oxford University Press, Oxford (2016).
- Grüßhaber*, Gerhard, *The 'German Spirit' in the Ottoman and Turkish Army, 1908–1938: A History of Military Knowledge Transfer*, [Walter] De Gruyter [Publisher] – Oldenbourg [Verlag], Berlin–Boston 2018; küln. 1 skk; 26 skk. és 103 skk (a 160. lappal bezárólag).
- III. Felhasznált, De Hivatkozás Nélkül Maradt Irodalom (Válogatás)**
- Aksakal*, Mustafa, *The Ottoman Proclamation of Jihad*. In: E.-J. Zücher (szerk.), *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's Holy War Made in Germany*, Leiden 2016, 53–69 (Ch. 2).¹
- Beşikçi*, Mehmet, *Domestic Aspects of Ottoman Jihad: The Role of Religious Motifs and Religious Agents in the Mobilization of the Ottoman Army*. In: E.-J. Zücher (szerk.), *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's Holy War Made in Germany*, Leiden 2016, 95–115.
- Bridge*, F[rancis] R[oy], *The Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire, 1900–18*. In: M. Kent

¹⁸⁷ Online hozzáférhetőségben is: http://www.raoulwallenberg.net/wp-content/files_mf/1439907848HenryMorgenthauAmbassador.pdf. Utolsó hozzáférés: 2022. 06. 25.

¹⁸⁸ Online hozzáférhetőségben is: <http://docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-3695/-Zum%20wilden%20Aufstande%20entflammen-%20Die%20deutsche%20%C3%84gyptenpoliti.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2022. 06. 28.

- Haley, Charles D., *The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire I*, Middle Eastern Studies, Vol. 30,1 (1994), 1–51.
- uő. (= Charles D. Haley), *The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire II*, Middle Eastern Studies, Vol. 30,2 (1994), 224–251.
- Handbook of the Turkish Army (1916) = British General Staff; Intelligence Section, Cairo, Handbook of the Turkish Army (Eighth Provisional Edition; revised on 10 February 1916), London 1916 (Változatlan utánnomásban Nashville 1996).
- Hanioğlu, M. Şükrü, *The Second Constitutional Period, 1908–1918*. In: *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 4: Turkey in the Modern World (szerk. R. E. Şatkasaba), Cambridge University Press, Cambridge 2008, 62–111 (Part. I: *Ottoman Background and Transition*; Ch. 4.).
- uő. (= Şükrü M. Hanioğlu), *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton – Oxford 2008; küln. 72 skk; 109 skk. és 150–202 ([Ch.] 6: *From Revolution to Imperial Collapse: The Longest Decade of the Late Ottoman Empire*).
- Henkelburg, Hans, *Als Kampfflieger am Suez-Kanal*, A. Scherl [Verlag], Berlin 1917;¹⁸⁹ küln. 21–33 skk.
- Jung, Peter, *Der k.u.k. Wüstenkrieg: Österreich-Ungarn im Vorderen Orient 1915–1918*, Verlag Styria, Graz–Wien–Köln 1992.
- Keegan, John, *The First World War*, Vintage Canada [Edition] etc., Toronto 2000 (London 1998).¹⁹⁰
- Kemény Gyula, Dr., *Magyar tüzerek szerepe Palesztinában és a Suez [sic!] Csatornájánál*. In: *Fel-szeghy Ferenc, vitéz – Reé László (szerk.), A magyar tüzér. A magyar tüzérség története*. Reé László Könyvkiadó és Terjesztővállalat, Budapest 1938, 339–349.
- Kent, Marian (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass & Co. Ltd, London 1996 (1984).
- uő. (= Marian Kent), *Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900–23*. In: M. Kent (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, London 1996 (1984), 165–198 (Ch. 7).
- Köroğlu, Erol, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I* (Tauris Academic Studies), I.B.Tauris & Co Ltd [Publisher], London – New York 2007; küln. 24–45 ([Ch.] 2: *The Ideological Foundations of Ottoman War Propaganda*).
- Macfie, A[lexander] L[yon], *The End of the Ottoman Empire 1908–1923*, Routledge [Publisher], London and New York 1998.
- McMeekin, Sean, *The Berlin–Baghdad Express The Ottoman Empire and Germany’s Bid for World Power*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2010.
- uő. (= Sean McMeekin), *The Ottoman Endgame: War, Revolution, and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*, Penguin Press, New York 2015.
- Nezir Akmeşe, Handan, *The Birth of Modern Turkey: the Ottoman Military and the March to World War I* (International Library of Twentieth Century History), I. B. Tauris and Co., London – New York 2005.
- Özyksel, Murat, *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire: Modernity, Industrialization, and Ottoman Decline*, I.B. Tauris [Publisher], London – New York 2014.
- Stein, Oliver, »Orientfahrten«: Deutsche Soldaten im Osmanischen Reich und der Krieg als Reiseerlebnis 1914 bis 1918, *Militärgeschichtliche Zeitschrift [MGZ]* 75,2 (2016), 327–358.
- Palmer, Alan [Warwick], *The Decline & Fall of the Ottoman Empire*, Barnes & Noble Books, New York 1994 (1992: London, John Murray Publishers Ltd¹); küln. 189 skk.
- Pfullmann, Uwe, *Die Bagdad- und Hedjazbahn im Ersten Weltkrieg 1914–1918*. In: Jürgen Franzke (szerk.), *Bagdadbahn und Hedjazbahn. Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient*. DB Museum, W. Tümmels [Buchdruckerei und Verlag], Nürnberg 2003, 125–138.
- Pinon, René, *L’Europe et la Jeune Turquie: Les aspects nouveaux de la Question Orient*, Librairie Académique Perrin et Cie, Libraires-Éditeurs,

¹⁸⁹ A könyv digitalizált változatban is olvasható: https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN72955385X&PHYSID=PHYS_0058&view=picture-download&DMDID=DMDLOG_0001. Henkelburg munkája tanulmányom első részéhez is hasznos információkkal szolgál, azzal együtt, hogy – személyes tapasztalatai alapján – a Csatorna ellen indított második támadás egyes harccselekményeit dolgozza fel. Amint a következő részben majd látni fogjuk, a

szerző ebben a szíria–palesztinai térségben állomásozó Negyedik Oszmán Hadsereg támogatására küldött német expedíciós haderőhöz (*Pascha I*) tartozó légi kötelék (*Flieger-Abteilung 300*) harci pilótájaként vett részt.

¹⁹⁰ A munka magyar nyelven is megjelent: John Keegan, *Az első világháború*, Akadémiai Kiadó Zrt. (Sorozatszám: Hadiakadémia), Budapest 20142 (Budapest, Európa Könyvkiadó, 20101).

- Paris 1911, küln. 49–93. (Ch. 1: *La révolution turque*) és 94–148 (Ch. 2: *Le présent et l'avenir de la jeune turquie*).
- Powles, C[harles] Guy Lieut. Col.¹⁹¹ [Specialist in Military Sources; from Material compiled by Major A. Wilkie], *The New Zealanders in Sinai and Palestine* (Official History of New Zealand's Effort in the Great War Vol. 3), Printed and Published under the Authority of the New Zealand Government by Whitcombe & Tombs Limited, Auckland–Christchurch–Dunedin–Wellington 1922 (változatlan utánnomásban Pickle Partners Publishing [Publisher], 2013).
- Reynolds, Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918*, Cambridge University Press, Cambridge – New York [etc.] 2011.
- Stein, Oliver, *Propagandisten des k.u.k. Vielvölkerreiches: Österreichisch-ungarische Soldaten im Osmanischen Reich während des Ersten Weltkrieges*, *Militärgeschichtliche Zeitschrift [MGZ]* 78,2 (2019), 412–441.¹⁹²
- Stuermer, Harry Dr. (Korrespondent der «Kölnischen Zeitung» in Konstantinopel 1915–1916), *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel. Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik*, Verlag Payot & C°, Lausanne 1917.¹⁹³
- Trumpener, Ulrich, *Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities*. *The Journal of Modern History* 34/4. 1962, 369–380.
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the End of the Ottoman Empire*. In: M. Kent (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass & Co. Ltd, London 1996 (1984), 107–135 (Ch. 5.).
- Trumpener, Ulrich, *The Ottoman Empire*. In: Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig (szerk.), *The Origins of World War I*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, 337–355 (Ch. 10).
- Tucker, Spencer C. (szerk.), *World War I: A Country-by-Country Guide* [2 Volumes]; Volume I: Australia to Italy; Volume II: Japan to United States, ABC–CLIO [Publishers], Santa Barbara, California – Denver, Colorado 2019, küln. 387–424 (*Ottoman Empire*).
- uő. (= Spencer C. Tucker; szerk.), *The European Powers in the First World War: An Encyclopedia*, Routledge [Publisher], New York and London 2013 (1996).
- Yorulmaz, Naci, *Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire Before World War 1*, I. B. Tauris & Co. Ltd, London – New York 2014.
- Wallach, Jehuda L[othar], *Anatomie einer Militärhilfe – Die preußisch-deutsche Militärmissionen in der Türkei 1835–1919* (Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte, Universität Tel Aviv, Bd. 1) Droste Verlag, Düsseldorf 1976.
- Zürcher, Erik Jan, *Turkey: A modern History*, I.B. Tauris, London – New York 2004³ (1993¹; Revised edition: 1997),¹ küln. 50 skk. és 93–132 skk.
- uő. (= Erik Jan Zürcher), *Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War*, *Middle Eastern Studies* 55,6 (2019), 897–913.
- Zürcher, Erik-Jan [sic!], *Introduction: The Ottoman Jihad, the German Jihad and the Sacralisation of War*. In: E.-J. Zürcher (szerk.), *Jihad and Islam in World War I. Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's Holy War Made in Germany*, Leiden University Press, Leiden 2016, 13–28.

INTERNETES LINKEK

Convention de Constantinople sur le Canal de Suez. https://tools.wmflabs.org/wsexport/tool/book.php?lang=fr&format=pdf-a5&page=Convention_de_Constantinople_sur_le_Canal_de_Suez. Utolsó hozzáférés: 2022.06. 22.

HMS Clío. http://www.naval-history.net/OWShips-WW1-18-HMS_Clio.htm. Utolsó hozzáférés: 2022.06. 25.

Turkey in the First World War. <http://turkeyswar.com/>. 2022.06. 25.

¹⁹¹ Lieutenant Colonel = alezredes.

¹⁹² Online hozzáférhetőségben is: <https://www.degruyter.com/view/journals/mgzs/78/2/article-p412.xml?language=de>. Utolsó hozzáférés: 2022. 06. 20.

¹⁹³ Ugyanez angol nyelvű kiadásban Dr. Harry Stuermer [Late Correspondent of the Kölnische Zeitung in Constantinople

(1915–16)], *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics* (Translated from the German by E. Allen and the Author), Hodder and Stoughton, London – New York – Toronto MCMXVII.

1914–1918 online. *International Encyclopedia of the First World War*.

https://encyclopedia.1914-1918-online.net/contributors/Gerhard_Hirschfeld. Utolsó hozzáférés: 2022. 06. 30.¹⁹⁴

*

Megemlítenék még két, a korabeli földrajzi, gazdasági és népességi viszonyokra is rávilágító gyűjteményes munkát; mindkettő online is hozzáférhető: (1) *Encyclopaedia Britannica*; Eleventh Edition; Vols. I–XXIX, Cambridge, England: at the University Press, 1910–1911. és (2) *Brockhaus' Konversations-Lexikon*, Bde. I–XVI; XVII: Supplementband; Vierzehnte vollständig neu bearbeitete Ausgabe, F. A. Brockhaus in Leipzig, Berlin und Wien 1896–1908. In: archive.org – mindkét lexikon esetében kötetenként külön feltöltve.

Másodlagos közlések alapján felhasznált és hivatkozott irodalom

- KA München = Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, Abteilung IV [Kriegsarchiv]
- *Bericht des Majors* [Herbert] *Fischer an Oberst Freiherrn* [Friedrich] *Kreß von Kressenstein vom 17.2.1915*; KA München, MKr. 1782/2, S. 4f.
 - *Kampfbericht des Pionierbataillons 8 (Hauptmann Gerlach) an Oberst Freiherrn* [Friedrich] *Kreß von Kressenstein ohne Datum*; KA München, MKr. 1782/2, S. 2. (1915 február közepe–második fele).
 - *Vertraulicher Bericht des Obersten* [Friedrich] *Freiherrn Kreß von Kressenstein an den Chef der Militärmission über die erste Expedition gegen den Suez-Kanal vom 21.2.1915*; KA München, MKr. 1782/2, Beilagen 5–7. etc.
 - *Vertraulicher Bericht des Obersten* [Friedrich] *Freiherrn Kreß von Kressenstein an den Chef*

der Militärmission über die erste Expedition gegen den Suez-Kanal vom 21.2.1915; KA München, MKr. 1782/2, S. 20.

- *Abschrift des Berichtes „Orientierung über die Ereignisse bei der rechten Kolonne“ von Major* [Otto] *Welsch an Oberst Freiherrn* [Friedrich] *Kreß von Kressenstein vom 25.2.1915*; KA München, MKr. 1782/2, S. 1.

Tudományos igénnyel megírt ismeretterjesztő feldolgozások

- Nicolle, David PhD* (sic!) – *Ruggeri, Raffaele*,¹⁹⁵ *The Ottoman Army 1914–18*, Osprey Military [Publisher]; Men-at-Arms Series 269; ed. Lee Johnson, London 1994.
- Nicolle, David* – *Hook, Christa*,¹⁹⁶ *Ottoman Infantryman 1914–18 (Warrior 145)*, Osprey Publishing Ltd., Oxford 2010.

Diakritikus jelek: a magyartól eltérő török betűk hangértéke

- A magyartól eltérő kiejtésű török betűk a következők: c = dzs; ç = cs; j = zs; y = j; s = sz; ş = s.
- A ğ magas hangrendű szavakban j-nek hangzik, mély hangrendű szavakban nem ejtődik, viszont az előtte álló magánhangzót megnyújtja.
- A magyar i hang jelölése i, illetve İ. A magyarból hiányzó mély hangrendű párjára ı, és I.

Megjegyzés: a magyarban meghonosodott nevekben szereplő török betűk hangértékét a magyar helyesírás szabályai szerint adom: pl. Dzsemaal, dzsihád, Szmırna (e helyett Cemal, Cihat, Smyrna) etc.

Egy különleges karakter (apostrophé; törökül kesme (a. m. vágás'): â. Annak érzékeltetésére használják (arab eredetű szavakban is), hogy két hangot egymástól elvágván kell kiejteni. Tehát Tâlat kiejtve: Tala-át (Talaat).

¹⁹⁴ Vö. ehhez *Gerhard Hirschfeld* – *Gerd Krumeich* – *Irina Renz* (szerk.; in Verbindung mit *Markus Pöhlmann*), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Ferdinand Schöningh [Verlag], Paderborn–München–Wien–Zürich 2009² (Aktualisierte und erweiterte Studienausgabe; 2003).

¹⁹⁵ Text by David Nicolle Phd, Colour Plates by Raffaele Ruggeri.

¹⁹⁶ David Nicolle – Illustrated by Christa Hook.